

•
शुद्धमतना युवानोने

અનુક્રમ

નિવેદન	૫
૧ જમરોડછ વાતા	૭
૨ સુદરછ કરીકાધિકતિ કેમ થયા	૨૧
૩ શાવિદાસ મવેરી	૩૧
૪ સર મંત્રજદાસ નયુસાઈ	૪૩
૫ શામસિંહ માલમ	૫૧
૬ શાહ વેધરી જ્ઞામ ખીમછ	૫૬
૭ લમાજા	૬૮
૮ બદાનર પ્રેમછ	૮૫
૯ સર આદમછ પીરસાઈ	૯૨
૧૦ સાદસિક જમાલ	૧૦૭
૧૧ મુનઈનો પદેલો ગુજરાતી છવે	૧૦૯
૧૨ લખછ બદામિયા	૧૧૭
૧૩ સાદસિક વણિક	૧૨૫
૧૪ રૂસ્તમ પહેલવાન	૧૩૫
૧૫ કાનખીર નાદવછ	૧૪૩
૧૬ જમરોડ માલેકચંદ	૧૫૧
૧૭ મયુસાપયી મયુસાસાસછ	૧૬૧
૧૮ સિંધનો મામન	૧૬૮
૧૯ સર જમરોડછ છછમાઈ	૧૭૭
૨૦ સર ચારિયા ટોપલ	૧૮૯
૨૧ પ્રભના દાદા ૧ દાદાભાઈ	૧૯
૨૨ હેવકરલુ ચોક	૨૧૪
૨૩ વાધા પારખનો આખરી અંજામ	૨૨૨

નિવેદન

ગુજરાતના સાહસિક લોકો બહુ જૂના વખતથી હિંદના જુદા જુદા પ્રાંતમાં જ નહિ પણ અફઘાનિસ્તાન, ઇરાન, અરબસ્તાન, આફ્રિકા, ઇંગ્લેન્ડ, જાવા, સુમાત્રા, ચીન વગેરે દૂર દૂરના દેશોની અમણી ધરતીના અગણ્યા લોકોની સાથે મોટા મોટા વેપાર ખેડી અદળત ધન અને અમાપ કીર્તિ કમાયા છે. એટલું જ નહિ પણ દેશ દેશની સંસ્કૃતિની વજીરારના વાહક પણ બન્યા છે.

વેપારવજીજ માટે પરદેશ ખેડવા, બૂખ, તરસ, યાક અને કોઈવાર મોતની પણ પરવા કર્યા વિના લાખી અને જોખમ ભરેલી મુસાફરીઓ ખેડવી, નિર્જળ રજીવમકા, લખાનક જંગલો અને તોફાની સાગરો હિંતંધી દેશદેશાવરની સફર કરવી, ચન્દ્રમાથી સૃષ્ટિ ઊભી કરી પરદેશોમાં સંસ્થાનો વસાવવા, આ જાતના સંસ્કારો ગુજરાતી લોકોમાં એટલા જાણી જાણી ગયેલા છે કે એક વખત ગુજરાતની વેપારી આલમને આ સાહસો રમવાત સાચનાં દર્ના. ગુજરાતનો ઇતિહાસ તથા કથાસાહિત્ય આવા સાહસિક સોદાગરોના અનેક રોમાંચક કિસ્સાઓથી ભરપૂર છે. ગુજરાતીઓની વેપાર માટે સાહસ કરવાની પરંપરા સેંકડો વર્ષોથી જળવાતી આવી છે.

આપણા દેશમાં છેલ્લા પોણા ખસો વર્ષોથી બિટીચરોનું

ચાસન થયા પછી દિંદના વેપારને જે મરજીતોલ ફટકો લાગ્યો છે, એથી આપણી પ્રજામાં સાદસ કરવાની વૃત્તિ પહેલાંના જેવી બળવાન નથી રહી. દિંદ ઉપર અંગ્રેજોના ચાસનને પરિણામે જીવનના બીજાં ક્ષેત્રોની પેઠે વેપારમાં પણ સાદસ કરવાની વૃત્તિ ઓછી થઈ ગઈ છે. અંગ્રેજી બજેલાનો મોટો ભાગ સ્વતંત્રપણે કામ કરવાને બદલે નોકરીની સલામતીના કુંડાળામાંથી બહાર નીકળવાનું પસંદ કરતો નથી એ હકીકતની વાત છે.

બસો ત્રણસો વરસ પહેલાં જ્યારે બ્રિટીશ રાજની પકક બા દેશ ઉપર આજે છે એટલી મજબૂત નહોતી બની ત્યારે છેક આવી સ્થિતિ નહોતી. એ વખતે કેટલાયે જુવાનો કુટુંબપાલન માટે ધનપ્રાપ્તિ કરવાના ઉદ્દેશથી પરદેશ જતા અને મોટી મોટી પેઢીઓમાં નાના નાના કામથી ચરખાત કરી વખત જતાં આગળ પહોંતું સ્થાન પ્રાપ્ત કરતા અથવા સ્વતંત્રપણે પોતાનો વેપાર જમાવતા. આમાં કેટલાક સફળ થતા તો કેટલાક નિષ્ફળ પણ જતા. છતાં આ બંને પ્રકારના માણસો પોતે 'ધારણ' કામ પાર પાડવા ધીરજ અને ખંતથી મુશ્કેલીઓનો સામનો કરી, ખંત સુધી મંડ્યા રહેતા.

હવે એ ત્રણ સૈકાઓમાં આપણા દેશમાં થઈ ગયેલા આવા 'ઉવટ સુધી મંડ્યા રહેનારા' સાહસિક વેપારીઓમાંથી યોગદાનાં જીવન-ચિત્રો આ પુસ્તકમાં એવી આશાથી આસેખવામાં આવ્યાં છે કે એથી કરીને આપણા સલામતી શોધનારા બજેલા વર્ગમાં કંઈક સાદસ કરવાની વૃત્તિ જાગે. નોકરી-માત્ર નોકરી કરવાની તેમની મનોવૃત્તિમાં ફેરફાર થાય અને લઘુમંડિના રાગમાંથી તેઓ મુક્ત થાય.

અહીં જે સોદાગરોનાં સાદસવૃત્તિ આપવામાં આવ્યાં છે

એમાંના મોટા ભાગના લોકો તો સાવ સામાન્ય સ્થિતિના જ માણસો હતા. મુઠ્ઠિસોમાં જ દેથ ઊડી હાથમાં દોરી-લોટો લઈ તેઓ નીકળી પડ્યા હતા. આજની કેળવણીની દૃષ્ટિએ જોઈએ તો તેઓ એવાર ગુજરાતી જ ભણ્યા હતા. આજના ભણેલા લોકોની પેઠે ઇતિહાસ, ભૂગોળ, બૃહસ્પતિશાસ્ત્ર વિજ્ઞાન, રાજકારણ, અર્થશાસ્ત્ર, વગેરે આધુનિક વિચારો સંબંધી તેઓ ઠશું જ જાણતા ન હતા. માત્ર જેવું તેવું વાચતા-લખતા, સામાન્ય દિસાજ લેખો ને થોડું-લણું નામુંઠામું જાણના આ જ એમના જ્ઞાનની મૂડી હતી.

આમ છતાં દિંમત આત્મવિશ્વાસ, સતત કામ કરવાની ટેવ, નવું શીખવાની તાલાવેલી, પ્રમાણિકતા, દરતા, અને હૈયાઉઠાલત વગેરે ગુણોને કારણે તેઓ મુશ્કેલ પરિસ્થિતિમાંથી માથું મારીને માર્ગ કાઢતા. ગમે તેવા વિકટમાં વિકટ સંજોગોમાં પણ તેઓ સ્વસ્થતા ગુમાવતા નહિ. અને જે ક્ષેત્રમાં પડના ત્યાં પોતાના પ્રયત્ન પુરુષાર્થને કારણે પાંચ દસ વર્ષે ઝગડી ઊડતા.

આ સોદાગરોમાંથી કેટલાંકને વર્ષો સુધી વતનથી દૂર રહેવું પડ્યું છે. કેટલાંકને દરિયાની જોખમ ભરેલી મુસાફરીઓ કરવી પડી છે. ચાંચિયા લોકો સાથે લડાઈઓ લડવી પડી છે. ડાઇને ગુલામ તરીકે પડાઈ પરદેશી બજારોમાં વેચાવું પડ્યું છે. તો ડાઇને જંગમારના સુલતાન જેવાના સલાહકાર બનવાનું નસીબ પણ પ્રાપ્ત થયું છે. કેટલાંકને ભાગે ઝાડુ કાઢવાનું, ફેરી કરવાનું, ચાની દુકાન ચલાવવાનું અને મુકાદમગીરી કરવાનું-વગેરે આજના શિક્ષિ-તોમાં હલકા ગણનારાં કામ કરવાનાં પણ આવ્યાં છે.

આ પરિસ્થિતિ સામે તેઓએ અંખમીઆમણાં કર્યાં નહિ કે એથી હંટાળીને નાસી પણ ગયા નહિ, પણ છાતીમાં દિંમત

આ લેખકનાં અન્ય પુસ્તકો

રાજકારણ

- ૧ સ્વતંત્ર ભારત
- ૨ હિંદ વિશ્વયુદ્ધના વમણમાં
- ૩ મદારાત્મ્યોની યુદ્ધચક્તિ
- ૪ જર્મનીની આત્મકથા

અર્થશાસ્ત્ર

- ૫ હિંદની ખરીબાઈ
- ૬ હિંદીઓની બેકારી
- ૭ ૧૮ પેન્સનું હિંદિયાત્મક
- ૮ હિંદની આર્થિક દુહા
- ૯ કમ્પનું વેપારતંત્ર
- ૧૦ દુનિયા ઉદ્યોગ અને વેપાર
- ૧૧ વ્યાપારી સર્વજ્ઞાન સંગ્રહ

ઇતિહાસ-જૂગોળ

- ૧૧ નાપાન
- ૧૩ સિંચાણ
- ૧૪ ડચ દાપુઓ
- ૧૬ એસ્ટ્રેલિયા

પ્રવાસ

- ૧૭ હિંદીભાવના પુણ્ય પ્રદેશમાં

જીવનચરિત્રો

- ૧૮ પ્રવાસી પુર્વે
- ૧૯ જીવનસાથી

સામાજિક નિબંધો

- ૨૦ ધરની રાણી
- ૨૧ જીવનસાથી
- ૨૨ સરકાર લક્ષ્મી
- ૨૩ સાહિબામાં બેકારી નિવારણ
- ૨૪ વપાયે

- ૨૪ આપણું ધર

વાર્તા નવલકથા

- ૨૫ કલ્યાણમયી
- ૨૬ કચ્છની લોકવાર્તા

આરોગ્ય

- ૨૭ સ્ત્રીઓનું આરોગ્ય
- ૨૮ આરોગ્યસાધના

બાળસાહિત્ય

- ૨૯ કેમ અને ક્યારે

પ્રેસમાં

- ૧ પૂર્વ આફ્રિકાની ગુજરાતી
- ૨ સાહિત્યનો હિંદીભાવ
- ૩ હિંદી વાલ્મીકિયનો હિંદીભાવ
- ૪ પંડિત જવાહરલાલ નહેરુ
- ૫ સાગરની કથાઓ
- ૬ વારાપટ્ટી

साहसिक सोदागरे।

બાજતો સંજીવી કશુંક જ્ઞાન નહોતું. આથી એ મનમાં ને મનમાં મૂંઝાતો હતો. સ્ટીમર પછી નાની હતી અને એ દિવસ પહેલાં સંદેશ તોફાનમાં ઝડપાઈ હતી. એ તોફાનમાં કેક ઉપર બિભેલા યુવકને એટલે ત્રાસ બોગવવો પડ્યો હતો. એ વેળા મોજાઓએ સ્ટીમર પર પાણી ફેલાવીને પ્રવાસીઓને અને એમના સામાનને ધોળવી નાખ્યા હતા. આખી રાત હાડમારી વચ્ચે બોજાએલાં વચ્ચે પહેરીને પ્રવાસીઓને ગાળવી પડી હતી હજી એ આફતની છાયા એના અંતરમાંથી બૂંસાઈ નહોતી.

એ વખતની સ્ટીમરો હજી નવી જ શોષાઈ હતી એટલે એમાં સુખસગવડોને જરાય અવકાશ નહોતો. કોલસાના રજકણથી પ્રવાસીઓને ખૂબ હેરાનગતિ બોગવવી પડતી. ઉંચકે આ કંટાળા-જનક મુસાફરી પૂરી કરી યુવક હોમોર્ગના કિનારે ઊતર્યો. કાર્ક એને સામે લેવાને આવ્યું નહોતું અને આવે તેમ પછી નહોતું. એણે એક જનરિફા બાડે કરી લીધી અને તેમાં બેસીને એ પોતાના એજન્ટ ચાંડ-દુકને ત્યાં ગયો. એજન્ટ ચાંડ-દુકે કોઈક નવાસવા માણસને આવેલો જોઈ દુભાવિયા ચીનાને બોલાવ્યો. એ દુભાવિયો અંગ્રેજી જાણતો હતો. એણે જમશેદજીના બધામણપત્રો ચાંડ-દુકને વાંચી સંભળાવ્યા. ચાંડ-દુકે એને આવકાર આપી એક નાની ચીનાઈ હોટેલમાં ઉતારે આપ્યો.

જમશેદજી નસરવાનજી તાતા નસરવાનજી તાતાને ત્યાં ઇ. સ. ૧૮૭૯માં જન્મ્યા હતા. નવસારીમાં ગુજરાતી મહેતાજી પાસે દેસી નિયાળમાં થોડું ગુજરાતી જાણાવી, તેર વરસની ઉંમરે તેને ઘઈ નસરવાનજી તાતા મુંબઈ આવ્યા અને ત્યાં એફિન્સ્ટન ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં અંગ્રેજી જાણાવવાનું શરૂ કર્યું. લગભગ મોટાક સુધી એમણે અંગ્રેજી તો અંબ્યાસ કર્યો. જાણવામાં જમશેદ ખૂબ જ ઉદ્યમી હતા. સાહસિકતા અને ખર્ચ એમને એમના પિતાએ વારસામાં જ આપ્યા હતાં.

ચીન તરફ આ વખતે હિંદી અશીશુની મોટી નિકાશ થતી. ચીનથી રેશમ અને ચા હિંદમાં આવતા ચીનના લોકો અશીશુના ખૂબ શોખીન જાતની ગયા હતા. હિંદી મોટા પ્રમાણમાં અશીશુ ચીન ખાતે જવું હતું. આથી ચીન અને હિંદ વચ્ચે મોટો વ્યાપારી સંબંધ હતો. શરૂઆતમાં ચીન ખાતે હિંદના વહાણો અશીશુ લઈ જતા હતા, પરંતુ હવે સ્ટીમરોની શોધ થઈ હોવાથી વહાણોની જગ્યા સ્ટીમરોએ જ લીધી હતી. વેપાર ધણો-ખરો હિંદી વેપારીઓના હાથમાં જ હતો અને વેપારમાં કસ પણ સારો હતો, પણ સાથે સાથે જોખમ પણ એટલું જ હતું. સાગરમાંથી હજી ચાચિયાઓનો ભય નાખૂંદ થયો નહોતો. તોફાન પણ વારંવાર થતા હતા.

ચીન એક વખતે જગતમાં સર્વશ્રેષ્ઠ સંસ્કૃતિ ધરાવનાર દેશ હતો. વિદ્યા, કળા, કુતરઉદ્યોગ અને સમૃદ્ધિમાં ચીન આગળપડતું સ્થાન શોભાવતું હતું. એની સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ તો પાંચ હજાર વર્ષ જેટલો જૂનો છે. એના બાહ્યાહો પણ ચતુર, હુદ્દિમાન અને પ્રજાપાલક હતા. એમણે વિદ્યાકળા અને શિક્ષણને ખૂબ ઉત્તેજન આપ્યું હતું. પાંચ હજાર વર્ષો સુધી ચીનાઓએ સર્વોત્તમ સમૃદ્ધિ ભોગવી હતી જગતમાં સર્વશ્રેષ્ઠ ગણાતી પ્રજાઓમાં ચીનાઓ પણ એક મુખ્ય પ્રજા હતી યુરોપ એ વેળા જ રહી અવસ્થામાં હતો. જાપાનની કળા (મુદ્રણકળા) તોપો અને દારૂગોળો ચીને જ શોખમાં હતાં. ચીનાઈ વાસણો બનાવવાની કળા અને કવિતા, ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને મોટા વિશ્વકોષોની ગ્યના વગેરે કળાઓમાં ચીન અગ્રગણ્ય હતું.

ચીનાઓની એ ઉત્પત્તિ છેલ્લાં જમો વર્ષોમાં અત્યંતમાં પરિણમી છે. ગુલામીરીની નિયાની તરીકે ચીનાઓને ચોટની રાખી પડી. ઓઝોના પગમાં એક પ્રકારના લોહના જોડા નાન-

જમશેદજી તાતા

સુમધુર સમીરની લહરીઓ ચોપાસ પ્રસરી રહી હતી. સાગરનાં નાનાં નાનાં અસંખ્ય મોગ્ગાઓ સડસડાટ ચાલી જતી સ્ટીમર સાથે અથડાતાં હતાં આકાશમાં તારસાઓ મસકાઈ રહ્યા હતા. ચંદ્ર વાદળમાં છુપાઈ જવાથી સહેજ અંધારુ થયું. ચંદ્રની બરોબરી કરવાનું સામર્થ્ય ચમકતા તારસાઓમાં નહોતું. આવી વેળાએ વીસ વરમનો એક જુવાન સ્ટીમરના તૂતક પર ઊભો થીઓ પ્રકૃતિનું આ અવનવું સ્વરૂપ નિદ્રાળી ગયો હતો. સાગરનાં મોગ્ગાઓ સ્ટીમર સાથે અથડાવાયાં સ્ટીમરની ચોતરફ ધોળાં ફાળાં ફીણુ ફરી વળતા હતા.

છોટી વાગમાં જ વાદળોમાંથી ચંદ્ર મદાર નીકળ્યો. એની મનો-દર ચાંદની ચારે બાજુ પ્રસરી મઈ. સમુદ્રના જલતરંગોથી ઉત્પન્ન થતાં દરેક અનુપમ અને મોહક હતા. ચોપાસ નીરવ શાંતિ છવાઈ હતી. માત્ર સ્ટીમરના એન્જિનનો અવાજ આ શાંતિમાં ભંગ પાડતો હતો.

ન્યારે પ્રકૃતિએ આણું મોહક રૂપ ધારણ કર્યું હતું ત્યારે આ પ્રકૃતિસૌન્દર્ય નીરખના જુવાનના અંતરમાં પ્રચંડ આંધીનાં વાવાઝોડાં ચાલતાં હતાં. માતૃપિતાનો હૃદયો સાથ છોટી દૂર દૂરના દેશાવરે એકલા બટકવાથી એ જુવાનનું હૃદય વિશાદયુક્ત બની ગયું હતું. ચોતે મિનઅનુભવી હોવા છતાં ચીન તરફ એકમેક જઈ રહ્યો હતો. ત્યાં એનાં કેઈ સગાસનેહી કે મિત્રો નહોતાં. ત્યાંના લોકોની ભાષા, રીતરિવાજ, શાસનપદ્ધતિ અને સામાજિક

બાજતો સંજ ધી ઠરુંપ યાન નહોતું. આથી એ મનમાં તે મનમાં મૂંઝાતો હતો. સ્ટીમર પછુ નાની હતી અને એ દિવસ પહેલાં સંદેશ તોફાનમાં ઝડપાઈ હતી. એ તોફાનમાં કેક ઉપર ઊભેલા પુવકને મોટો ત્રાસ બોગવવો પડ્યો હતો. એ વેળા મોજાઓએ સ્ટીમર પર પાણી રેલાવીને પ્રવાસીઓને અને એમના સામાનને ઊંજળી નાખ્યા હતા. આખી રાત હાડમારી વચ્ચે ઊંજળેલાં વચ્ચે પહેરીને પ્રવાસીઓને જાગવી પડી હતી. હજી એ આફતની છાયા એના અંતરમાંથી જૂંસાઈ નહોતી.

એ વખતની સ્ટીમરો હજી નરી જ શોધાઈ હતી એટલે એમાં સુખસગવડોને જરાય અવકાશ નહોતો. કોલસાના રજકથુથી પ્રવાસીઓને ખૂબ હેરાનગતિ બોગવવી પડતી. હેવટે આ કંટાળાજનક મુસાફરી પૂરી કરી યુવકે હોંમકોમના કિનારે ઊંચે. કોઈ એને સામે લેવાને આબુ નહોતું અને આવે તેમ પછુ નહોતું. એણે એક છત્રરક્ષા બાડે કરી લીધી અને તેમાં બેસીને એ પોતાના એજન્ટ ચાંક-દુકને ત્યાં ગયો. એજન્ટ ચાંક-દુકે જાઈક નવાસવા માણસને આવેલો જોઈ દુભાવિયા ચીનાને બોલાવ્યો. એ દુભાવિયો અંગ્રેજી જાણતો હતો. એણે જમશેદજીના બધામણપત્રો ચાંક-દુકને વાંચી સંજળાવ્યા. ચાંક-દુકે એને આવકાર આપી એક નાની ચીનાઈ હોટેલમાં ઉતારો આપ્યો.

જમશેદજી નસરવાનજી તાતા નસરવાનજી તાતાને ત્યાં ઇ. સ. ૧૮૭૯માં જન્મ્યા હતા. નવસારીમાં ગુજરાતી મહેતાજી પાસે દેશી નિયાળમાં ચોકું ગુજરાતી બણાવી, તેર વરસની ઉંમરે તેને ઘઈ નસરવાનજી તાતા મુંગઈ આળ્યા અને ત્યાં એલ્ફિન્સ્ટન ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં અંગ્રેજી બણાવવાનું શરૂ કર્યું. લગભગ મોટીક સુધી એમણે અંગ્રેજીને અભ્યાસ કર્યો. બણવામાં જમશેદ ખૂબ જ ઉછેરી હતા. શાહસિંહ તાતા અને ખંત એમને એમના પિતાએ વારસામાં જ આપ્યા હતા.

ચીન તરફ આ વખતે દિંદથી અશીષુની મોટી નિકાશ થતી. ચીનથી રેશમ અને ચા દિંદમાં આવતાં. ચીનના લોકો અશીષુના ખૂબ શોખીન બની ગયા હતા. દિંદથી મોટા પ્રમાણમાં અશીષુ ચીન ખાતે જતું હતું. આથી ચીન અને દિંદ વચ્ચે મોટો વ્યાપારી સંબંધ હતો. શરૂઆતમાં ચીન ખાતે દિંદનાં વહાણો અશીષુ લઈ જતાં હતાં, પરંતુ હવે સ્ટીમરોની શોધ થઈ હોવાથી વહાણોની જગ્યા સ્ટીમરોએ જ લીધી હતી. વેપાર ધણો ખર્ચે દિંદી વેપારીઓના હાથમાં જ હતો અને વેપારમાં કસ પથુ સારો હતો, પથુ સાથે સાથે જોખમ પણ એટલું જ હતું. સાગરમાંથી હજી ચાંચિયાઓનો લય નાખૂંડ થયો નહોતો. તોફાન પણ વારંવાર થતાં હતાં.

ચીન એક વખતે જગતમાં સર્વશ્રેષ્ઠ સંસ્કૃતિ ધરાવનાર દેશ હતો. વિદ્યા, કળા, કૃત્તરઉદ્યોગ અને સમૃદ્ધિમાં ચીન આગળપડતું રચાન શોભાવતું હતું. એની સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ તો પાંચ હજાર વર્ષ જેટલો જૂનો છે. એના બાદશાહો પણ ચતુર, શુદ્ધિમાન અને પ્રજાપાલક હતા. એમણે વિદ્યાકળા અને શિક્ષણને ખૂબ ઉત્તેજન આપ્યું હતું. પાંચ હજાર વર્ષો સુધી ચીનાઓએ સર્વોત્તમ સમૃદ્ધિ જોગવી હતી. જગતમાં સર્વશ્રેષ્ઠ મધ્યાની પ્રજાઓમાં ચીનાઓ પણ એક મુખ્ય પ્રજા હતી. યુરોપ એ વેળા જન્મતી અવસ્થામાં હતો. છાપવાની કળા (મુદ્રણકળા), તોપો અને દારૂગોળો ચીને જ શોધ્યાં હતાં. ચીનાઈ વાસણો બનાવવાની કળા અને કવિતા, ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને મોટા વિશ્વકોષોની રચના વગેરે કળાઓમાં ચીન અગ્રગણ્ય હતું.

ચીનાઓની એ ઉત્તમિતિ હેઠળ જસો વર્ષોમાં અવનતિમાં પરિણમી છે. ગુલામખીરીની નિયાની તરીકે ચીનાઓને ચોટલી રાખવી પડી. ઓળોના પગમાં એક પ્રકારના લોહાના જોડા નાન-

પછીની પહેરાની એમની પ્રગતિ રૂઢી. અશીશુનું બપોર વસન પણ સર થયું. અશીશુ બધું દિંદથી આવતું. લેકા એને જૂગળામાં મરમ કરીને પીતા. એના નચામાં એમને અવર્ણનીય આનંદ સાંપડતો. આ અશીશુનું વસન કાઢવા ચીનના એક સદા બાદચાહે પ્રયત્નો કર્યા. અશીશુનો વેપાર બંધ કરવાનું એણે અંગ્રેજોને મૂલ્યબંધુ પરંતુ આ વેપારમાં અંગ્રેજોને મોટો લાભ હોવાથી આ વેપાર બંધ કરવાની એમણે ચોખ્ખી ના પાડી. આથી ચીનના સુલતાને કેન્ટેનને કિનારે પડેલી અશીશુની ૨૦ હજાર પેટી દરિયામાં કુમાડી દેવાનો હુકમ કર્યો અને એ હુકમનો અમલ થવાથી અંગ્રેજોએ લકાર્ષ જાહેર કરી લશ્કર ઉતાર્યું. અશીશુનું વસન હોડવાના સુલતાનના આદેશને માન આપી ચીનાઓ બહાદુરીથી લજા પણ દાખા. આથી અંગ્રેજોને હોંગકોંગ બંદર અને બીજાં રાજક મકામ આપની એ શરતે સમાધાન થયું અને ચીનની દુર્ગંધાની શરૂઆત થઈ.

દિંદમાં અશીશુની પેટીઓનું સિલાકિ થતું. કલકત્તા બંદરથી અશીશુ હોંગકોંગ તરફ ચડતું પણ વેપાર બધો મુગઈના મુગઈના-ઓના દાદમા જ મુખ્યત્વે હતો. પારસી, વાણિયા અને ખોળાઓ આ વેપાર ક્ષમણાકાર અલાવતા જમશેદજીના પિતાએ પણ ચીનમાં અકોશ મોટલવાનો વેપાર શરૂ કર્યો હતો, પણ એમાં વધારે કસ રહેતો નહિ. કારણકે આકતિયાઓ જ સારો નફો મેળવી લેતા હતા. આમ વેપારમાં વધારે નફો ન મળવાથી પોતાનો કામ અંગત માથુસ ચીનમાં જાય તો માલ વેચવાની બાજતમા કાળજી રાખે અને વેપાર પણ વધે. આથી નસરવાનજી શેઠ જમશેદજીને સાળા હોળા પછી તરત જ હોંગકોંગ મોકલ્ય. માછળી જેમ પાણીમાં પડનાં જ તરવા માટે તેમ જમશેદજી પણ વેપારમાં અનુગ્રાહી ગતી રચા. એમને ચીનમાં સારો વ્યાપારી

અનુભવ મળવાથી એમનું મન પણ હવે પ્રસન્ન રહેવા માંડ્યું.
એમણે પોતાનું સમગ્ર ચિત્ત વેપારમાં પરોવ્યું.

એમણે હોશિયારી અને ઉત્સાહથી કામ કરવા માંડ્યું. થોડા
વખતમાં સારો નફો મળ્યો. નાણાંની હેરફેર પણ ખૂબ જ
અપળનાથી થવા લાગી. નસરવાનજી શેઠને જમરોદછની દીર્ઘ-
દષ્ટિથી ત્રણ વર્ષમાં હજારો રૂપિયાનો નફો મળ્યો. જમરોદછ
હોંગકોંગમાં ગ્રી ઓનની ભાષા શીખી ગયા. ઓનની સંસ્કૃતિનો
પણ એમણે અભ્યાસ કર્યો.

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સ ઓફ અમેરિકામાં થોડા અગ્રેજો યુરોપથી
આવી વસ્યા હતા. ઇંગ્લેન્ડની ગણી મેરી કંથે લિક સપ્રદાયની હતી.
ગ્રેટેસ્ટન્ટો પર તે જીલ્લમ ગુજરતી હતી. આથી થોડા ગ્રેટેસ્ટન્ટ
કુટુંબો સ્થિત થઈ અમેરિકામાં આવી વસ્યા હતાં. પાઠગથી એમણે
ત્યાં પોતાના સ્થાનો બનાવ્યા. ધીમે ધીમે લાખો અગ્રેજો આવી
આ સ્થાનોમાં વસ્યા. સ્થિતનના રાજની સાથે કરવેગની બાબતમાં
વાધો પડવાથી અમેરિકાએ બંધવો પોકાર્યો. આ લગાઈમાં સ્થિતિશ
સૈન્ય હારી ગયું અને અમેરિકાને ૪ સ. ૧૭૭૦માં સ્વતંત્ર થવા.

અમેરિકામાં પુષ્કળ ફળદ્રુપ જમીન અને સુંદર હવામાન
હતા પરંતુ એ વખતે વરાગયત્રો હજી ગોધાયાં નહોતા. યુરોપથી
વધારે પ્રમાણમાં વસાહતીઓ આવતા નહોતા ફળદ્રુપ જમીન અને
સારા વરસાદનો લાભ ખેડૂતો લઈ શકતા નહોતા. આથી મજૂરો
મેળવવાની મુશ્કેલી કેમ ટાળવી એ ગભીર પ્રશ્ન ઘર્ષ પડ્યો વ્યાખાનો
પાક આ જમીનમાં ઘર્ષ શકે તેમ હતો, પરંતુ એ માટે મજૂરો
નહોતા. ઈંગ્લેન્ડ સાથેનું યુદ્ધ હમણાજ પૂરું થયું હતું. એમાં ઘણા
માણસો ધવાયા હતા અને માર્યા ગયા હતા, તેમ જ ગાયબાણો
પણ મોટા પ્રમાણમાં ફાટી નીકળ્યો હતો. આથી પરદેશીથી પણ
બહુ જ થોડા માણસો અમેરિકામાં આવવાનું કરતા. મજૂરો

ન મળે ત્યાં સુધી કપાસના મોટા પાક અને બીજા પાકો રી-
રીતે ઉત્પન્ન કરી શકાય? ખાસ કરીને યુ. સ્ટે.ના વિભાગમાં મજૂરી-
ની વધારે તંગી રહેતી.

આફ્રિકા એ પછાત મુલક ગણાય છે. ત્યાંના હજારો લોકો
શરીરે સશક્ત હોય છે પરંતુ અત્યંત પ્રાથમિક દશામાં છે. આફ્રિકામાં
આરંભે પોતાનાં સંસ્થાનો, સ્થાપ્ત કર્યાં. આ આરંભે લાગ
આગળે જુવાન સીદી પુરુષો અને સ્ત્રીઓને પકડી જમખારમાં
લાવતા. ત્યાંની બજારમાં આ લોકો સોથી દોહસે રૂપિયાની
કિંમતે ગુલામો તરીકે વેચાતા. આ ગુલામો ઉપર અનહદ જુલમો
કોના માલિકો વર્ણવતા. ગુલામોનો વેપાર બહુ જ મોટા પાયા પર
ચાલતો હતો. ઇંગ્લંડમાં પણ સીદી ગુલામો કામ કરતા, તેમ હિંદમાં
પણ એ સીદી ગુલામો આપાત થતા. રજવાડાંઓમાં પણ ગુલામો
તરીકે તેઓ કામ કરતા. દર વરસે આવા લાખો ગુલામો વેચાતા
હતા. અમેરિકાએ પણ આ ધીકતા વેપારને અપનાવ્યો. એણે
મોટા પ્રમાણમાં ગુલામો આફ્રિકામાંથી ખરીદી પોતાના દેશમાં
મગાવવા મળ્યા. ત્યાં આ લોકોને મજૂરીનું કામ આપવા માંડ્યું.
દિનપ્રતિદિન આ વેપાર વધતો ચાલ્યો. અત્યારે આ ગુલામોના
દોહ કરોડ વચ્ચે અમેરિકામાં વસે છે.

અમેરિકામાં અધ્યાત્મ લિફ્ટ પ્રેસિડન્ટ થયા. એમણે ગુલામીની
પ્રથાનો વિનાશ કરવાનું વિચાર્યું. ગુલામીની પ્રથા માનવજાતના
મદાન કલંક સમી હતી એમ એમને લાગ્યું. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના
દક્ષિણ વિભાગને આ વિચાર પસંદ પડ્યો નહિ. ઉત્તર વિભાગના
લોકોએ લિફ્ટનો વિચાર વધારી લીધો. આથી બંને વિભાગો
વચ્ચે સંદેશાઓ અને વાટાઘાટ ચાલી. પણ સમાધાન થયું નહિ.
આથી તેઓ વચ્ચે લકાઈ યુદ્ધ થઈ. જેનરોમાં કામ કરતા મધ્ય
માણસો લકાઈમાં પડવાથી જેનરોમાં વાવેતર થઈ ચક્રવર્તી નહિ.

લાખો એકર જમીન ઉત્તર જની ગર્મ લાખો ગાંસડી કપાસ થતો હતો તેને બદલે એક ગાંસડી પણ કપાસ પાક્યો નહિ. પરિણામે કપાસની માંગ મોટા પ્રમાણમાં ચવા લાગી.

હિંદમાં પણ જૂના વખતથી કપાસ પેદા થાય છે. હિંદીઓ વર્ષોથી ગૃહઉદ્યોગ દ્વારા સરસ કાપડ જનારી પરદેશો ખાતે ચડાવતા હતા. અમેરિકામાં કપાસનો પાક વધવાથી હિંદી કપાસની માંગ ઘટી હતી. પરંતુ આ લડાઈને લીધે હિંદી કપાસની માંગ વળી વધી પડી. એના ભાવો વધી ગયા. શેક પ્રેમચંદ રાવચંદ મુંબઈમાં કપાસનો મોટો સ્ટો ઉપાજો. જમશેદજીના પિતા નસરવાનજી શેક પણ એ વેપારમાં જોડાયા. જને મળીને કપાસના ભાવ ઠોડસો રૂપિયામાંથી આઠસો રૂપિયા સુધી લઈ ગયા. લોકો પોતાનાં ગાદલાં ઉબેગાને પણ કપાસ વેચવા માંડ્યા. નસરવાનજી શેક આ સદામાં લાખો રૂપિયા કમાયા. એમનું ચિત્ત હવે અશીજીના વેપારમાં રહ્યું ત્હિ. સાધારણ સ્થિતિમાંથી તેઓ મોટા લઘ્વાધિપતિ વેપારી બની ગયા.

હિંદમાંથી કપાસ અને બીજી વસ્તુઓ યુરોપ ખાતે મોટા પ્રમાણમાં ચડતી. યુરોપથી પાકી વસ્તુઓની હિંદમાં આયાત થતી. હિંદી વેપારીઓને ભિટિય બેંકો સારી સમવડો આપતી નહિ એટલે હિંદી વેપારીઓ ખૂબ મૂંઝાતા. પ્રેમચંદ રાવચંદ મુંબઈની મોટી બેંકો સાથે સંબંધ ધરાવતા હતા. એમણે નસરવાનજી સાથે મળી વિદાયતમાં બેંકની યાખા ખોલવાનો વિચાર કર્યો. તે કામ માટે ધરના કાર્પ લાવક માણસની જરૂર હતી. પરંતુ એવો માણસ એમને મળ્યો નહિ. આથી નસરવાનજી શેક જમશેદજીને મુંબઈ બોલાવી લીધા. યીનની અશીજીની પેટી જઈ કરી જમશેદજી સને ૧૮૬૩માં મુંબઈ આવી પહોંચ્યા. લડન ખાતે જવાની તૈયારી કરવાની પિતાએ પુત્રને સૂચના આપી.

સમુદ્રમાં ભરતી પછી એટ પણ આવે છે. નસરવાનજી શેક

લાખો રૂપિયાની કમાણી કરી હતી. હવે એમને કરોડોનાં સ્વપ્નાં આવતાં હતાં. એમણે મોટી રકમનો કપાસનો વેપાર ચાલુ રાખ્યો. અમેરિકામાં લાઈ બંધ ચલાવી ત્યાં કપાસનો નવો પાક સારો બિતર્યો. ખાવો ગગડી ગયા. નસરવાનજીને મોટી નુકસાની આવી. આથી જમશેદજીને વિલાયત મોકલવાનો વિચાર બંધ રાખવો પડ્યો. હાંમકોગની ઓફિસ તો બંધ કરી હતી પણ વિલાયત જવાનો વિચાર પણ મંડી વાળવો પડ્યો. અધૂરામાં પૂરું મૂકી પણ લગભગ ખલાસ થઈ હતી. હવે ખીજો પ્રધો કરવાની જરૂર હતી.

એમિસીનિયામાં અંગ્રેજોનાં દ્વિતો જોખમાયાં. ત્યાં બાદશાહ ચિયોડોરે અંગ્રેજોના દક્કો બાબત કંઈક વધી લેવા ગયા. ત્યાંના તાના સમુદ્રમાંથી આફ્રિકાની સુવિખ્યાત નીલ નદી નીકળે છે. એના પાણીના દક્કો બાબતમાં તકરાર થઈ સર આદર્સ નેપિયરના કાથ નીચે એક લશ્કર ત્યાં મોકલવામાં આવ્યું. બ્રિટિશો વિરુદ્ધ વશણ બતાવવા માટે ચહેનશાહ ચિયોડોરેને પદબ્રબ્ધ કરવામાં આવ્યો. આ યુદ્ધમાં દિલ્લી મોટું સૈન્ય મોકલવામાં આવ્યું હતું. તેને ખાધા-ખોગાડી પૂરી પાડવાનો કોન્દ્રાહ્ટ જમશેદજીએ લીધો. આમાં જમશેદજીએ થોડા લાખ રૂપિયા પેદા કર્યા. પરંતુ એમના સાદસિક મગજને આથી શાંતિ નહોતી વળી. ઈ. સ. ૧૮૭૩માં જમશેદજી તાતાએ કાંતવા-વણવાની એક મોટી રોમ્બેસ મિલ સ્થાપી. જોમાંથી સારો નફો થતાં મુખર્ષમાં સ્વદેશી મિલ સ્થાપી.

જમશેદજીને દરેક વાતમાં ઊંડા ચિંતરવાની ટેવ હતી. જાતે તપાસ કરી ક્યાં ક્યાં ખામીઓ છે તે તેઓ શોધી કાઢતા હતા. દિલ્હી દૂર તાગનો કપાસ પેદા થતો હતો. તેમાંથી ૧૦ આંકથી નીચેનું સૂતર નીકળતું હતું. આથી દિલ્હીમાં માત્ર બહુ કાપડ તૈયાર કરાતું હતું. ઝીણું મુલાયમ કાપડ બ્રિટનના લે ફેચાયરમાંથી આવતું હતું. દર વર્સે દિલ્હીમાં ૬૦ કરોડ રૂપિયાની કિંમતનું

કાપડ આપાત કરવામાં આવતું. આથી હિંદમાં ઝીણું કાપડ પેદા કરવાની લગ્નની જમશેદજીને લાગી. એમણે સારું ઊંચી ગતનું કે પીલવાને માટે પોતાનું જિન કાઢ્યું અને ઝીણા લાંબા તારનો કપાસ આ દેશમાં પેદા થાય તે માટે જમીનમાં વાવેતરની અને સારાં ખીંતેની ઝોઠવણ કરી. ઇજિપ્તમાં લાંબા તારનો પુષ્કળ કપાસ ઉત્પન્ન થાય છે, એટલે જાત-અનુભવ લેવા માટે તેઓ જાતે ઇજિપ્ત ગયા. ત્યાં ખેતરો ખૂંદી જમીનની માટી, ખીજ, પાણીની વ્યવસ્થા અને આબોહવાનો અનુભવ લીધો. તેની વિગતવાર સમજણ આપતું એક પુસ્તક એમણે લખી પ્રગટ કર્યું અને કપાસની ખેતીથી માંડીને કાપડ તૈયાર કરવા સુધીનું સર્વજનું કામ પોતાની દેખરેખ નીચે કરાવવા માંડ્યું.

આ સમયે હિંદમાંથી કાપડ અને સૂતર મોટા પ્રમાણમાં ચીન ખાતે નિકાસ કરાતાં હતા. પરદેશો ખાતે માલ બધો સ્ટીમરોની, મારફત ચડતો હતો. આ સ્ટીમરો અંગ્રેજોની માલિકીની હોવાથી નૂરનો ભાવ વધારે લેતી હતી. અંગ્રેજ સરકારનો એમને આક્રમક રીતે ટેકા હતો. જમશેદજી શેઠને નફાનો મોટો ભાગ નૂરમાં ચાલ્યો જાય એ વાત ગમી નહિ. એમણે અંગ્રેજ સ્ટીમર કંપનીઓને નૂરના ભાવો ઘટાડવા વિનંતિ કરી પણ અંગ્રેજ કંપનીઓએ ભાવો ઘટાડ્યા નહિ. આ વખતે દેશી વેપારી મંડળો હજી સ્થપાયાં નહોતા. જમશેદજીએ બધા દેશી ઝાપટના વેપારીઓને પોતાને ત્યાં બોલાવી સમજાવ્યા અને અંગ્રેજ કંપનીઓ મોટા નૂર લઈ વેપારીઓનો નફો કેવી રીતે લૂંટી લે છે એ સમજાવ્યું. દેશી વેપારીઓએ એકની આગેવાની નીચે સંપ કરી અંગ્રેજ સ્ટીમરોમાં માલ ચડાવવાનું બંધ કર્યું. જમશેદજી તાતાએ પતવહેવાર કરી, લાગવમ લગાવી જાપાનીઝ સ્ટીમર કંપનીને હિંદમાં બોલાવી. સૌએ એ જાપાનીઝ સ્ટીમર કંપનીને માલ આપવા

માંઓ. જાપાનીઝ કંપનીને માલ મળવાથી અંગ્રેજ સ્ટીમરો ખાલી જવા માંડી. આથી અંગ્રેજ સ્ટીમર કંપનીઓએ માત્ર નામનું જ ભાડું રાખવાનું જાહેર કર્યું. દેશી કાપડના વેપારીઓ લાલચને અટકાવી ચક્રવા નહિ. એમણે નજીવા ભાડે અંગ્રેજ સ્ટીમરોમાં માલ ચલાવવા માંઓ. આ રીતે અંગ્રેજ સ્ટીમરોને ફરી માલ મળતાં જાપાનીઝ સ્ટીમરો આવતી બંધ થઈ, એટલે અંગ્રેજ સ્ટીમર કંપનીઓએ વળી પાછું દૂર વધારી દીધું. જમશેદજીને દેશી વેપારીઓની લાલચ અને પરાધીનતા જોઈ ખૂબ દુઃખ થયું.

જમશેદજી શેઠ વારંવાર યત્રો અને કારખાનાંઓનો અનુભવ મેળવવા માટે વિલામત પ્રવાસે જતા. દિંદમાં મોટા પ્રમાણમાં ઇંચકંડથી લોડું અને પોલાદ આયાત થતું. આ બાબતમાં દિંદને સ્વાવલમ્બી બનાવવા શેઠ જમશેદજીની ઇચ્છા થઈ. પોતાને ખર્ચે તેઓ ઇંચકંડથી લોદાની ધાતુઓના અનુભવીઓને લઈ આવ્યા. તેમને મોટા પગાર આપી, મોડું ખર્ચ કરી લોદાની ધાતુ માટે દિંદના જુદા જુદા પ્રાંતમાં તપાસ કરાવવા માંડી જમશેદજીએ એના પર મહત્ત્વ ખર્ચ કર્યું. છેવટે બિદારમાં લોદાની ખાણો શોધી કાઢી. ત્યાં લોડું મોટા પ્રમાણમાં હતું. એમની આ શોધોગળને લીધે એમના ઊંઝરાઓએ ઈ. સ. ૧૯૦૭ માં તાતા આયર્ન એન્ડ સ્ટીલ કં. જે કંદોડ રૂપિયાની થાપણથી કાઢી. ત્યાં લોદાનું મોડું કારખાનું સ્થાપ્યું છે. એનો વિકાસ કરી જમશેદજી તાતાના ઊંઝરાઓ-એ ત્રીસ કરોડ રૂપિયા ખર્ચ્યા છે. દર વરસે ૧૦ લાખ ટન પોલાદ અને ૧૫ લાખ ટન લોડું એ કારખાનાંઓમાં તૈયાર થાય છે. એ સ્થળે જમશેદપુરનું મોડું સહેર એક લાખની વસ્તીરાણું વસાવવામાં આવ્યું છે. લોદાના ઉદ્યોગની દિંદમાં પ્રથમ સ્થાપના કરનાર જમશેદજી હતા.

મુશાય અને અમેરિકાની મુસાફરી દરમિયાન જમશેદજી તાતાએ પાણીમાંથી વીજળિક શક્તિ ઉત્પન્ન કરવાનાં કારખાનાંનું

પણ નિરીધણું કયું. દિંદમા સારો કાલસો થોડો મળે છે તેથી આવી રીતે જલવિદ્યુતશક્તિ મેળવવાનાં કારખાનાં દિંદમા રચાયાં હોય તો ઉદ્યોગોને ખૂબ ઉત્તેજન મળે એવા વિચારથી જન્મશેષ્ઠએ વિચારતથી જલવિદ્યુતના અનુભવીઓને ગોટા પગારે બોલાવ્યા. સઘાદિના પશ્ચિમપાટો પર ખૂબ વરસાદ પડે છે. એ પાણી સરોવરમાં એકઠું કરી તેનો સતત પ્રવાહ પાડી વીજળી ઉત્પન્ન કરવામાં આવે તો એ શક્તિ વડે મુંબઈની સધળી ઠાપકની મિલો એાછે ખર્ચે ચલાવી શકાય, રેલ્વે અને દ્રામો પણ આ વીજળીથી ચલાવી શકાય, અને એન્જિનોના અને ચીમનીના ધુમાડાથી મુંબઈવાસીઓને નુકસાન થતું અટકાવી શકાય. આ અનુભવીઓની બારીક તપાસ પછી જલવિદ્યુત પેદા કરવાનું મોટું ક્ષેત્ર આ ધારોમાં જ છે એમ જન્મશેષ્ઠને જણાયું. ૧૮૯૭માં એમણે 'તાતા હાઇડ્રો ઇલેક્ટ્રિક પાવર કં.' શરૂ કરી. એ વખતે મુંબઈની 'વજારમાં' કરોડોની ચાપણે ભરવાની હજી સગવડ થઈ નહોતી છતાં જન્મશેષ્ઠ તાતાનું નામ સાંભળી લોકોએ શ્રદ્ધાપૂર્વક કરોડોની ચાપણુ એમાં ભરી દીધી. મુંબઈથી પૂના આવતાં વચ્ચે લોનાવલા સ્ટેશન નજીક એક જાંચો મજબૂત બંધ બાંધી સરોવર તૈયાર કરવામાં આવ્યું. આ સરોવરમાંથી પાણીને સતત ધોધ જન્માવી એમાંથી જલવિદ્યુતશક્તિ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે. હાલના મુંબઈના અનેક ઉદ્યોગોને આ શક્તિ પૂરી પાડવામાં આવે છે. સરોવરનું પાણી નહેરો વાટે ખેતીને ઉપયોગી બનાવાય છે. આ નહેરોથી લાખો એકર જમીનને પણ ફળદ્રુપ બનાવાય છે. જન્મશેષ્ઠના છોકરાઓએ ચાર મોટી જલવિદ્યુત-ઉત્પાદનની યોજનાઓ અમલમાં મૂકી છે. તેથી દેશને ધણો ફાયદો થયો છે.

જન્મશેષ્ઠ તાતા ધણા ઉદ્યોગોના જનક એવા છે. એમણે અઢળક સંપત્તિ મેળવીને બેસી ન રહેતાં દેશના ઉદ્યોગોના વિકાસ અર્થે જ એ નાણાં વાપર્યાં છે. તેઓ સખાવતો પણ મોટા પ્રમાણમાં

કરતા. કાર્મિક બુદ્ધિએ એમના નેટલી સખાવત કરી નથી. એમની પહેલી મોટી સખાવત હોશિયાર દિંદો વિદ્યાર્થીઓને પરદેશમાં ઔદ્યોગિક જ્ઞાન મેળવવા માટે મોકલવાની રકોલરશિયો આપવાની હતી. ૧૮૫૫માં એમણે આ માટે એક મોટી રકમ જુડી કાઢી જે વિદ્યાર્થીઓને મદદ કરવામાં આવે તેમણે પાછળથી પેતાની કમાણીના થોડા ટકા દર વરસે કરવાના હોય છે. આથી ઘણા લાયક બુદ્ધિમાન ગરીબ વિદ્યાર્થીઓએ આનો લાભ લીધો છે અને અનેક વિદ્યાર્થીઓ પરદેશમાં જઈ ઉદ્યોગોનો પરિચય લઈ દેશને ઉપયોગી બન્યા છે.

જમશેદજીએ દેશના ઉદ્યોગોનો વિકાસ કરવા અથાક પ્રયાસો કર્યા હતા. દિંદમાં યુવાનોને ઉચ્ચ વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ અને શોધ-ખોળને લગતી તાલીમ આપવામાં આવે એવી કાર્મ મંસ્થાની એમને જરૂર જણાઈ. અસાર મુધી પરદેશી વૈજ્ઞાનિકોને ખેલાવવાની જરૂર પડતી હતી. આપણા દેશમાં વૈજ્ઞાનિક શોધખોળ કરવા માટે એમણે ઇંગ્લંડના મોટા વૈજ્ઞાનિકોની સલાહ લઈ એક યોજના તૈયાર કરી. એમણે ૩૫ લાખ રૂપિયાની મોટી રકમ આ કામ માટે ઉદારતાપૂર્વક કાઢી. દિંદની સરકાર અને માઈસોર સરકારે પણ આ કામ માટે મોટી મદદ કરી. માઈસોરના ખેંગલોર ચહેરમાં તાતા રીસર્ચ ઈન્સ્ટિટ્યુટની સ્થાપના થઈ. દિંદો ઈન્જિન્યોટોને માસિક ૫૦ થી ૬૦ રૂપિયાની શિષ્યવૃત્તિ આપી એમાં દાખલ કરવામાં આવે છે.

આમ ઉદ્યોગ અને સાહસીર જમશેદજીના સુપુત્રોએ જમશેદજીના કાર્યોને વધુ વિકસાવ્યાં છે. દિંદનાં પ્રથમ ફાટીનાં તેજ, સાણુ, મીઠા અને રસોયણોનાં કારખાનાંઓ તથા અન્ય કારખાનાંઓ પણ તેમણે સ્થાપ્યાં અને વિમાનો કારખાનાં પણ તેમણે સ્થાપ્યાં છે. આજે દિંદમાં જે કાર્મ મોટી ઔદ્યોગિક પેઢી હોય તો તે 'તાતા' જ છે એ કાર્મ પણ સામાન્ય દિંદો જાણે છે. 'તાતા' ની ચાપણો એક અગ્રજ રૂપિયાથી પણ વધારે છે. જમશેદજીના સુપુત્રોએ પણ કરોડોની સખાવતો કરી છે.

સુંદરજી કરોડાધિપતિ કેમ થયા ?

“મારા સુધો ક્યાં છે, ભાઈ હીરા !” વૃદ્ધ યવોકાકા બજાર-માં આવેલી જામી પક્યારવાળી દુકાનમાં લાકડા, પેંડા, બરશી વગેરે મિષ્ટાનોના થાળની સામે બેઠેલા હીરા કંદોઈને પૂછતો હતો. “બેટા, આજે તણ તણ દિવસથી એજે મોં દેખાજી નથી.”

“મને શું ખબર તમારા સુધાની ! મારા ખીસામાં થોડો જ સંતાઓ છે કે હું તમને ઠાઠીને આપી દઉં ?” હીરા કંદોઈ જરા ઉમ થતાં બોલ્યો.

“મારા સમ છે, હીરા ! સાચી વાત કહે. હું એનો ભાઈ બંધ છે. તને ખબર ન હોય તો બીજા મને ખબર હોય ! હું તો એનો લંગોટિયો દોસ્ત !” વૃદ્ધ યવોકાકાએ આજીજી કરી.

“જાઓ પેલા વેલા કંદોઈને ઘેર, કદાચ ત્યાં હોય !” હીરાએ કંટાળીને કહ્યું.

વૃદ્ધ યવો દાયમાંની લાકડી ઠપકારતો ઠપકારતો વેલા કંદોઈને ઘેર આવ્યો. બારણું બંધ હતું. બારણું ખખડાવ્યું. કાંઈ એ જવાબ ન આપ્યો. વૃદ્ધ લાકડી નેસથી બારણા પર ઠોકી.

જનસમૂહ હમેશાં કુતૂહલગ્રિય હોય છે. જરાક કંઈક હોય તો લોકોને એકઠા થતાં પાર લાગતી નથી. નેતનેતમાં તો વેલા કંદોઈના ઘર પાસે પચાસ-સો માણસોનું ટોળું ભેગું થઈ ગયું.

“વેલા કંદોઈના ઘરમાં જુગારીઓ ભેગા થયા છે. દિવાળી આવે છે એટલે વેલા કંદોઈનું ઘર જુગારખાનું જ બની ગયું છે.” મોટી કાંદવાળા કાકરશી શેઠ બોલી ઊઠ્યા.

“ સુમરા ધોખીને રાજ એને ઘેર જતો હું ભેઉ છું. ”
 કાનજી કાપડિયાએ ટાપસી પૂરી. “ અને વેલાને તો જુગાર સિત્તુપ
 ખીન્ને કંઈ ધધો જ કર્યા છે ? ”

“ દરજીવન ભાટિયો પણ એમાં કરાયો છે. આજે સવારે મેં
 એને આ ધરમાં જતો ભેયો હતો. ” લખમશી ખત્રી બોલી જીક્યો.

“ અરે, રેલો લાલજી લોદાણેય કર્યા યોડો છે ? એ તો
 વેલાના ધરમાં પડ્યો-પાથરો જ રહે છે. ” નાનજી સોનીએ પણ
 કહી નાખ્યું.

લોદો વધારે ને વધારે બેગ થરા માંડ્યા. થોડી વારમાં તો
 ખમો-ત્રણસો માણસોનું ટોળું બેસું ચર્મ મધું. બધા જુગારીઓ
 ઉપર ઉશ્કેરાયા હતા. એમણે વેલા કદોઈનાં બાગ્યાં ધમધમાવી
 નાખ્યાં. કેટલાક વળી બારણાં તોડવાની પણ સલાહ આપવા લાગ્યા.
 અંદર બેઠેલા જુગારીઓ લોદોનાં ઉશ્કેરાટ અને ઉગ્રતા ભેઈને
 ચોંટી જીક્યા. મજરાઈને એમણે બારણું ઉધાડ્યું. સાત-આઠ જુગારીઓ
 નીચું માથું કરીને એક પછી એક બહાર નીકળ્યા.

વેલો, સુમરો, દરજીવન, લાલજી વગેરે બધા બહાર નીકળ્યા.
 લોદોએ એમના તરફ ખૂબ ફિટકાર વરસાવ્યો અને મારો માંડવા
 માંડી. સૌથી છેલ્લે શવાકાકાનો મુઘો નીચી નજરે બહાર નીકળ્યો.
 શવાકાકા બારણા પાસે જ બિભા હતા. મુઘાને ભેઈ એમણે પોતાના
 હાથમાંની લાકડી એના માથા પર ફટકારી. એક, બે, ત્રણ, ચાર,
 દસ, બાર લાકડી એમણે કંઈ પણ બોલ્યા વિના એના માથા પર
 વીંઝી. મુઘો ભાગવાનો લાજ ભેતો હતો. ચોતરફ માણસો ધેરીને
 બિભા હતા. આખરે લાકડીએનો માર અસહ્ય બનતાં તેણે એક
 મોટો ફૂદકો માર્યો. તે ઠાકરશી શેઠની મેન્ટી ફૂદ સાથે અડળાયે.
 ઠાકરશી શેઠ બિભા હતા ત્યાં ને ત્યાં બેસી ગયા. બધા ઠાકરશી શેઠની
 સારવારમાં પડ્યા. કાઈ એમને હવા નાખવા મંડ્યા, કાઈએ

સુધાને અને શવાકાકાને એ-ચાર માળો પણ ચોપડી દીધી. જેસ વતી હવા ખાતા ઠાક-શી શેઠ મહામુશ્કેલીએ ઊઠ્યા થયા. કરડાકીથી તેઓ શવાકાકા તરફ જોતા પોતાના ઘર તરફ ચાલ્યા. શવાકાકા ખીચારા પોતાની લાકડી દબકારતા દબકગતા ઘર તરફ ચાલ્યા. આ બધી ધમાલમાં સુધો આજાદ છટકી ગયો હતો.

કચ્છના ગુદિયાળા ગામના રહેવાસી શિવજી બ્રહ્મજીની પુત્ર સુધો (સુંદરજી) નાનપણથી જ ખરાબ સોગતને લીધે વઠી ગયો હતો. શવાકાકાએ એને બહાવવા ખૂબ માયાફૂટ કરી પરંતુ સુંદરજી તો નિશાળના માસ્તરને છૂટી પાટી મારીને અનક વખત નિશાળમાંથી નાસી જતો. તે ઘરમાંથી ચોરી કરતો, જુગાર રમતો અને લોકોની સાથે રાત-દી ગબજા કરતો. ખીચારો શવજીકાકા એને ખૂબ સમજાવતો, કહી કહી ધમકાવતો અને મારફૂટ પણ કરતો, કપારેક તો એ તેને ઝોગડામાં પણ પૂરી રાખતો, પરંતુ સુંદર ન સુધયો તે ન જ સુધયો.

સુંદરને થોડુંક ધણું વાંચનાં-લખનાં આવડ્યું હતું, પરંતુ એનું ચિત્ત તો જુગારમાં અને વ્યસનોમાં જ હતું શિવજી આમરૂદાર ગૃહસ્થ મણાતા. એમણે વેપારમાં થોડો ધેમો બેગો કર્યો હતો. ' પર-જીવણ એટલે માથે ધોસરી આવવાની ને સુધો સુધરી જશે ' એવું વિચારી શિવજી કામએ નાનપણમાં જ એનાં લગ્ન કરી નાખ્યાં. પણ સુંદર તો દિવસે દિવસે વધારે ને વધારે બગડતો જતો હતો. ધધો કરવાનું તો એને મનનું જ નહિ. જુગાર, ચોરી અને વ્યસનોમાં જ એ રન્યોપન્યો રહેતો. એ એક ઊઠારાનો બાપ થયો હતો એનામાં સુધારાનાં જગમ લઈએ દેખાતાં નહોતાં.

સુંદરજી થોડા દિવસ પહેલાં જ પોતાની પત્નીની સોનાની સાંકળો ઉપાડી ગયો હતો અને કચ્છ-ગાંધીમાં બર્ષ વેચી આવ્યો હતો. એની એને ચારસો ફારી ઊપજી હતી. ગામના આઠ-દસ

જુગારીઓ સાથે વેલા કદોઈના ધરમાં એ જુગાર રમવા ગયો હતો. દિવાળી નજીક આવતી હતી એટલે વેલાએ મીઠાઈના ટોકરા ભરી રાખ્યા હતા એટલે જુગારીઓ આ મીઠાઈ બજાર કરતાં ત્રણ-ત્રણ ચાર-ચારમણા બાવે લઈને ખાતા હતા અને જુગાર રમતા હતા. ત્રણ-ત્રણ દિવસ સુધી આ જુગારનો અડો એવીસે દલાક ચાલ્યો. આખરે સોદાગરે શંકા પડતાં વેલા કદોઈના ધર પર દરોડો પાડ્યો હતો.

રાતે આઠ વાગ્યે લપાતો-છુપાતો મુંદરજી ઘેર આવ્યો. ધરમાં મા, પત્ની, બાપ, કાઈઓ અને અન્ય કુટુંબીઓએ એને ખૂબ ધમકાવ્યો. બધાએ જેમ ફાળ્યું તેમ એને ગાળો દીધી. બાપે આખરે એનાથી કંટાળી એને ભાગ વહેંચી આપ્યો અને જુદા રહેવા કહ્યું: “જા કપૂત દમા અને આ. હવે અમારું લોહી પીધ નહિ. જા તારું કાળુ કર” પણ મુંદરજીને કયા ધધી કરવો હતો? એને તો બાવતું તું ને વેદે બતાવ્યું. એના દાથમાં પોતાના ભાગની દબાર-બારસો કારી રાકડી આવી. પછી જોઈએ શું? પત્ની અને બાળકને લઈને તે જુદો રહેવા ચાલ્યો ગયો. હવે તો એણે કાઈની દરકાર રાખ્યા વિના છૂટથી જુગાર અને ખીજાં વ્યસનોમાં પેસા ડોહાકવા માંડ્યા. એક મહિનામાં તો એણે બધુંય સફાવટ કરી નાખ્યું. એની પાસે ફૂટી બદામે રહી નહિ.

આખરે મુંદર કંટાળ્યો. ધરમાં કંઈ હતું તો નહિ હવે બૈરીને અને હોકરાને ખવડાવે શું? પણ હિંદુઓમાં એક રિવાજ બહુ જ મજબૂત છે. પત્નીને પોષવાની વેવક ન હોય તો મોકલો પિયર. ખીચારાં હોકરીનાં આગાપના ભોગ એમને તો દીકરીને પાલ્યા વિના છૂટો જ નહિ. મુંદરજીએ પણ એ જ માર્ગ લીધો. એણે પત્નીને બાળક સાથે પિયર મોકલી દીધી.

મુંદરજી હવે આ જુગારી અને વ્યસની વૃત્તિઓથી ખૂબ કંટાળ્યો. આ બધાં વ્યસનોએ જ પોતાના જીવનની ખરબાદી કરી

છે એમ હવે એને સમજાયું. એણે નાનપણમાં અનેક માથુસોએ લગવાન પાસે તપ આદર્શની વાર્તાઓ સાંભળી હતી. અનેક તપ કરનાર ભક્તોને લગવાને પ્રસન્ન થઈ વરદાન આપ્યાનું સમર્થન અનેક વાર્તાઓમાં હતું. એના મનમાં પણ વિચાર ઝગમગ્યો: 'હું પણ શા માટે તપ ન કરું! પણ લગવાન વરદાન આપશે!'

ગામને પાદર લગવાન શંકરનું મંદિર હતું. સુંદરે તો અહીં તપ આદ્યું. સ્નાન કરી મંદિરના ઝોટલા પર પદ્માસન લગાવી એણે 'ૐ નમઃ શિવાય'ના મંત્રનો જાપ શરૂ કર્યો. ખાતું પીતું તદ્દન મૂકી દીધું. ઉપવાસો કરવા માંડ્યા. એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાંચ દિવસો પસાર થઈ ગયા પણ શંકર પ્રસન્ન થયા નહિ. આખરે ધીરજની અવધિ આવી. સુંદરને લગવાન પર ગુસ્સો ચડ્યો. તે પોતાનું માથું શંકરના લિંગ સાથે પછાડીને મરી જવા તૈયાર થયો. એકાએક એ ચમક્યો. એના અંતરમાં કાંઈકને અરાજ બેઠ્યો: 'આપઘાત કરીશ મા. ધીરજ ધર.' સુંદરજીએ મંદિરની બહાર આવી ફરી પદ્માસન લગાવી 'ૐ નમઃ શિવાય'ના જાપ શરૂ કર્યો.

એ જ રાત્રે એને સ્વપ્ન આવ્યું. સ્વપ્નમાં લગવાન શંકરે એને કહ્યું: 'બૂજના નગરશેઠને ત્યાં જ. તારી ઇચ્છાઓ પરિપૂર્ણ થશે.'

સવારમાં ઊઠી સુંદરજી ઘેર આવ્યો. ધણી દિવસથી પુત્રને ન જોવાથી વૃદ્ધ બાપ બેગાકળો બની ગયો હતો. એણે એને પાસે બેસાડીને પ્રેમપૂર્વક જમાડ્યો. સુંદરજીએ પોતાના સ્વપ્નની વાત બાપને રહી. બાપે એને હર્ષપૂર્વક બૂજ જવાની રજા આપી. સાંજ પડતાં તે બૂજ તરફ ચાલી નીકળ્યો.

બીજે દિવસે તે બૂજમાં આવી નગરશેઠ શવરાજ શાહને મળ્યો. નગરશેઠ શિવજી પદ્મસૂત્રીને ઝોળખતા હતા. શેઠે કહ્યું: "સુંદરા, તું હવે મોટો થયો. હવે તારે કાર્મિક ધંધો કરવો જોઈએ. બીચારા વૃદ્ધ બાપને છતે દીકરે વિસામો ન મળે એ કેટલું અરાજ ગણાય!"

" શેઠ, મારી પાસે ફૂટી જઇએ નથી. ધધો સી રીતે છુ?"

" મૂડી માટે ચિંતા ન કર. ધધો ફગીય તો મૂડીને માટે વાધો નહિ આવવા દઉં. બોલ, ક્યો ધધો ફાવશે?" નગરશેઠે પૂછ્યું.

" ધોડાઓનો ધધો કરીશ. ગામના અમલજી જાડેજાએ મને ધોડાઓને પરખવાનું શિખવ્યાયું છે. હું ફક્તના ધોડાઓ બીજા દેશોમાં વેચવા લઈ જઈશ "

" ફટલી મૂડી જોઈશે તને ? "

" હમણા આઠ-દસ હજાર કોરી ખસ છે." મુંદરે જવાબ આપ્યો.

નગરશેઠે એ જ સમયે મુનીમને બોલાવી દસ હજાર કોરી ગણી આપી. સુદરજીએ ગામનાઓમાં જઈ ધોડા ખરીદવા માંડ્યા. બારેક સાગ ધોડાએ. ખરીદી તે માંડવી આવ્યો. વહ બુર્મા ધોડાઓ ખરી તે મલયાલ તરફ જીપજો અને ત્યાંના કાનાતોર બંદરે જીવ્યો.

કર્નલ મોટજોમરીનો નિવાસ એ ત્રેણા આ જંદરમાં હતો. આ વખતે ટીપુ સુલતાન સાથે અંગ્રેજોને યુદ્ધ ચાલતું હતું એટલે અંગ્રેજોને ધોડાઓની ખૂબ જરૂર હતી. કર્નલે સુદરજીનાં ધોડાઓ જોયા. એમને પસંદ આવ્યા. એમણે એ ખરીદી લીધા અને બીજા ધોડાઓ જલદી લાવી આપવાનું જણાવ્યું. મુંદરજીને ધોડાઓનાં ખમણાં નાણાં જીપજ્યાં.

મુંદરજીએ બીજા પંદર ધોડાઓ કચ્છમાંથી લાવી કર્નલને આપ્યા. આમાં પણ સુદરજીને સારો લાભ થયો. વળી એણે પચ્ચીસ ધોડાઓ લાવી ટીપુ સુલતાનના આકર્ષિતવાને વેચ્યા. આમ એ ટીપુ સુલતાન અને અંગ્રેજો એમ જાને પક્ષોને ધોડાઓ વેચવા લાગ્યો. આમાં એને સારો નફો મળતો. કર્નલને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે એણે મુંદરજીને બોલાવી એ લાખ રૂપિયાના ધોડા કચ્છમાંથી જલદી લાવી આપવાને કાન્ટ્રાક્ટ કરી લીધો. મુંદરજીને એ લાખ રૂપિયા નોગડા મળ્યા, પણ આ રૂપિયા કચ્છમાં સી રીતે પહોંચાડવા એ એને માટે મદદાન મૂકીશુનો પ્રશ્ન થઈ પડ્યો. "

આખરે એણે બે લાખ રૂપિયાનાં કીમતી મોતી ખરીદ્યાં. ત્યાંથી એ મુંબઈ ગયો. ત્યાં બે લાખનાં મોતી વેચ્યાં. નસીમની ચડતી કળા હોઈ એ લાખનાં મોતીના ત્રણ લાખ એને ગેપજ્યા. ત્યાંથી તે કચ્છમાં આવ્યો. કાન્દ્લાકેટ નુજ્જી. સુંદરજીએ અગ્રેજોને ઘોડાઓ મોકલાવ્યા. કર્નલ ઘોડાઓ તોઈ ખુશી થયો. એણે એને સર્ટિફિકેટ લખી આપ્યું. સુંદરજી તે હવે સુંદરજી ગેડ બન્યો. એણે મુંબઈમાં પોતાની શાખા ખોલી. ત્યાં એને કૅપ્ટન ખેરીની ઓળખાણ થઈ. આથી એને સૈનિકખાતા સાથે માલ સમઘ બંધાયો. સૈનિકખાતાનો તે મુખ્ય કાન્દ્લાકેટર બન્યો.

સુંદરજીએ પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર વિસ્તારવું. દિલ્હીનામાં એની લગભગ ચાલીસેક શાખાઓ જુદા જુદા રથોએ રથ માર્છ. એના વેપાર વધતો ચાલ્યો. પરંતુ મુખ્યત્વે તે તે અગ્રેજ સમારના સૈન્યોને ખાગદી, પોશાકી, માડીઓ, સજ્જો વગેરે પૂરું પાડવાના કાન્દ્લાકેટો લેતા હતા. આ સિવાય તેમને રાજ-રાજવાડાઓને અને અન્ય વેપારીઓને નાણાની ધીમ્ધામ જગ માડી.

ધીમે ધીમે સુંદરજી શેઠની સમૃદ્ધિ વધતી મઈ મેટા મોટા દેલી રાજ્યો પણ આર્થિક મદદ માટે નુજ્જી રેઠ પામે આવવા માલ્ય. અગ્રેજોના સુંદરજી શેઠ પર મારે હાથ હતા રાજ-રાજવાડા પણ સુંદરજી શેઠનો હુકમ બજાવવા એકપણ મટનાં જુનાગઢ, પોરબંદર, નવાનગર, બાવનગર, મોગળી વગેરે રાજ્યોના રાજાઓ સુંદરજી એકના મિત્રો બન્યા હતા. મોટા મોટા સરકારી અમલદારો પણ સુંદરજી શેઠના પરગ રનેદીઓ જેવા બની ગયા. તમામ આ બે મુંડરજી ગેડ રાજ-રાજવાડાઓને આર્થિક મદદ આપતા, મળી પાતી કરના નદિ. કચ્છના મદારાવ બારમલ્લજીને અગ્રેજ નક્કી થતી ખડચણો અને ત્રાસોમારી આ ગેડે જ ઉગાયા હતા આથી કચ્છમાં પણ એમનું માન મોટું રાજમહારાજ જેટલું હતું એક દિવસનો જુનારી,

બસની, રખડુ સુધો આજે મુંદરજી શેઠ બન્યો હતો. મોટા મોટા રાજા-રાજવાડા એના ચરણો ચૂમતા હતા. શી નસીબની બલિદારી !

મુંદરજી શેઠના નસીબનો સિતારો દિનપ્રતિદિન વધારે ચમકાર કરતો હતો. ખર્ચા રાજ્યોએ એમની સેવાનો બદલો વાગવા એમને આઠ-દસ ગામો અર્પણ કર્યા હતા. આ ગામો વંશપરંપરાની બક્ષિસ હતા. મુંબઈ સરકારે પણ વિલાયતથી પરવાનગી મંગાવી નડિયાદ પાસેનું ઉત્તરસંડા ગામ એમને ત્રણ પેઢી સુધી બક્ષિસ આપ્યું. આ ગામોમાંથી દર વર્ષે એમને લાખજો રૂપિયાની આવક થતી. કાઠિયાવાડના રાજ્યોની ખંડણી ઉધરાવવાનું કામ અંગ્રેજોએ પોતાના હાથમાં લીધું હતું. આથી અંગ્રેજો તરફથી દુનિયા વોકર કાઠિયાવાડમાં સૈન્ય સાથે આવ્યા. કાઠ અનુભવી માણસની જરૂર હોવાથી મુંદરજી શેઠને સાથે ખોડ્યા. મુંદરજી શેઠ સંતોષકારક કામ આપવાથી દુનિયા વોકરના તેઓ મિત્ર બની ગયા.

દુનિયા વોકર રજા ઉપર ગયા પણ એની જગ્યાએ કૅપ્ટન બેન્નેટનાઈન આવ્યા. એ જરા ટુમાખી સ્વભાવના હતા. એને એક દિંદીતું આણું સર્વોપરીપણું ખૂંચ્યું. આથી એણે મુંદરજી શેઠની ટેટલીક સૂચનાઓનો અતાહર કર્યો. પરંતુ મુંદરજી શેઠનો તે વાંકો વાળ પણ કરી શકે તેમ નહોતું. માત્ર એણે ટેટલીક વાર મુંદરજી શેઠની સલાહને અગણ્યવા માંડી.

મુંદરજી શેઠની સમૃદ્ધિનો પાર નહોતો. પરંતુ શારીરિક સુખ એમને નહોતું. એમને લગ્નદર થયું હતું. પણ જ ઉપચારો કરવા છતાં એ મટતું નહોતું. રાતોની રાતો એમને આ પીકાને લીધે ઉઝમરા કરવા પડતા. એક વખત તેઓ વડોદરા આવ્યા ત્યાં એકાએક આ બાધ ઝીપજો. તેઓ રાજ્યના મહેમાન તરીકે આવ્યા હતા એટલે શ્રીમાન ગાયકવાડ જાતે એમની તમિષત જોવા એમના રહેઠાણ પર આવ્યા. આ સમયે મુંબઈના મવર્નર પણ

પડોદરામાં હોવાથી તેઓ પણ ગાયકવાડ સાથે સુંદરજી શેઠની તમિયત જોવા આવ્યા. કાંઈ પણ ગૃહસ્થની તમિયત જોવા શ્રીમંત ગાયકવાડ જાને જાય એ જનતા માટે આ પહેલો જ જનાવ હતો. ગવર્નર જોવા મહાન સરકારી અમલદાર પણ સુંદરજી શેઠને કેટલું માન આપતા એ આ દાખલા પરથી સમજાશે.

સુંદરજી શેઠે ધીમે ધીમે વેપાર-કાર્યમાંથી નિવૃત્તિ લીધી. આખરે સગારનેહીઓની સલાહથી તેઓ પોતાના પુત્રો અને ભત્રીજાઓને વેપાર-કાર્ય સોંપી મોટા રસાલા સાથે બહારનારાયણની યાત્રા કરવા ઊપડી ગયા.

આ બધો રસાલો દિલ્હી પહોંચ્યો. દિલ્હીમાં મોટા તબૂઓ બાંધી બધા ત્યાં જિતવા. ત્યાં તો સમાચાર મળ્યા કે દિલ્હીના બાદશાહ બહાદુરશાહ જાને સુંદરજી શેઠને મળવા આવે છે. બહાદુરશાહને સરકારે પદબ્રજ ક્યાં હતા. એમને વર્ષાસન અપાતું. આ વર્ષાસન બાદશાહી મોજા પ્રમાણે ઓછું હતું. સુંદરજી શેઠે બાદશાહનું સાદુ સ્વાગત કર્યું. બાદશાહે પોતાની મુસ્કેલી એમને કહી સંભળાવી.

રસાલો દિલ્હીથી પ્રયાગ પહોંચ્યો ત્યાં સુંદરજી શેઠે મધુકાન્ત પ્રાંતના ગવર્નરને મળી દિલ્હીના બાદશાહના વર્ષાસનમાં યોગ્ય વધારો કરવાનું જણાવ્યું. ગવર્નરે એમની સૂચના મુજબ કરી આપ્યું.

હરદ્વારમાં પહોંચી સુંદરજી શેઠે મોટો ભંડારો (અડધું જમણું) કર્યો. આ સમયે ત્યાં કુંભમેળો હોવાથી વાસેક લાખ જેટલા માણસો ભેગા થયા હતા. આ બધાને એક જ દિવસમાં જમાવવાની વ્યવસ્થા કરવી એ જેવું તેવું કામ નહોતું એ માટે હજારો મોઝારા ખોલાવ્યા. હજારો મથુ લોટ, હજારો મથુ ઘી, હજારો મથુ ગોળ અને અન્ય વસ્તુઓ દેવાવરોમાંથી મંગાવી. સુંદરજી શેઠે એક મામ હરદ્વારમાં રહી મોટે પાથે તૈયારીઓ કરાવી. એક લાખ મથુ લાડુ અનાવ્યા. સૈન્ય અને પોલીસના હજારો માણસોની મદદ સુંદરજી શેઠે

મેળવીને ગંભાના સામેના કંડે એક જ દિવસમાં લાખોએ માણસોને સુખવસ્થિત રીતે જમાડ્યા. આ પાછળ મુંદરણ ગેકને દુલ ખાવીસ લાખ રૂપિયા ખર્ચ થયું હતું.

મેકંડો માણસો સાથે એક વર્ષ મુઘીની લાંબી ખર્ચાગ યાત્રા કરી તેઓ પાછા ફર્યા. કાઠિયાવાડના નાના મોટા ૧૫૦ ગામ-મદાગામઓએ એમનું સામૈયું કરી સત્કાર કર્યો અને મોટું માન આપ્યું.

યાત્રાએથી આવ્યા પછી મુંદરણ ગેક થોડા જ વર્ષોમાં સ્વર્મ-વાસી થયા એમના પુત્રે કુમરશી અને કેશવજી ઉગાઉ દના એમણે થોડા જ વર્ષોમાં આ અઘણક સંપત્તિ ઉઘાડી નાખી. સ્વાર્થો ગામઓએ એમને આપેલા ગામો, પાછા લઈ લીધા. આમ મુંદરણ ગેકનું શ્રવણ વીજળીના ઝગઝગાની પેઠે ચમકી વિલીન થઈ ગયું.

અમદાવાદના મહાન નગરશેઠ

શાંતિદાસ ઝવેરી

ત્રિનાજાના બપોરનો સમય હતો. લાલચોળ સૂર્યેવ જલ્દે દેખાતો હતો અને ધમધમતા અંગારા વરસાવતા હતા. આવા ધખતા બપોરના સમયે એક ચીંધરેલાલ યુવાન પ્રસ્વેદના મિંદુઓ લૂછતો ઉતાવળે પગલે અમદાવાદની બજાર ચીરીને જઈ રહ્યો હતો. આલતા આલતા તે બજારની બંને તરફ એતો જતો હતો. આખરે એક ઊંચી પડધારવાળી દુકાન પાસે આવી એ અટક્યો. દુકાન કોઈક મારવાડી ઝવેરીની હતી. યુવાન દુકાન પાસે ઊભો રહ્યો બારણામાં જ માદીનકિયે માન્વાડી શેઠ બેઠા હતા. તેઓ તરત જ યુવાનને જોઈ બોલી ઊઠ્યા: “અરે છોકરા, કેમ ઊભો છે અહીં?”

“નોકરીની લાલચે આવ્યો છું, શેઠ!” યુવાને જણાવ્યું. એના મોં પર લાચારીના લાવે સ્પષ્ટ જણાતા હતા.

“ક્યાનિ છો? નામ શું?” શેઠ પૂછ્યું.

“અસલ તો મેવાકના છીએ. મારું નામ સદસીકરજી. મેવાક પર મુસ્લિમોએ અઘાઈ કરવાથી અમારી જમીર એમના હાથમાં ગઈ. આથી કુદુંગ સાથે હું અહીં નાસી આવ્યો છું. મને નોકરીએ રાખશો!”

“તારી પાસે કંઈ અજ્ઞામલુપત્ર કે જોળખાણ છે?” શેઠ પૂછ્યું.

“ના, આ દેશમાં હું આજે પહેલી જ વાર આવ્યો છું. હું કોઈને જોળખતો નથી.”

“દિસાબ-રિતાગ કંઈ જાણે છે?”

“હા, વેપારીનો દીકરો છું એટલે દ્વિસાળ-કિતાબ તો આવડે જ ને ?”

શેઠ ધાર્મિક વૃત્તિના અને સાધુપ્રકૃતિના હતા. એમણે છોકરાની સાચારી પાઠખી લીધી. શેઠે એને રાખી લીધો. શેઠે એની ડટલીક પરીક્ષાઓ લીધી. યુવાન સંપૂર્ણ રીતે એમાં સફળ નીવડ્યો. શેઠે એને પેટવડિયે રાખ્યો.

થોડા જ દિવસોમાં યુવાને પોતાની આતુરીથી શેઠને પ્રસન્ન કરી લીધા. શેઠ ખુશી થયા. એણે એને ઝવેરાત પારખતા શીખવ્યું. ધીમે ધીમે યુવાન ખૂબ જ અનુભવી અને પારંગત બનતો ગયો. મારવાડી શેઠ ખૂબ સંતોષ પામ્યા. એમણે પોતાની એકની એક પુત્રી અને સધળી દોલત એને અર્પણ કરી.

યુવાને પોતાના ભુદ્ધિઆતુરથી વેપારમાં સારી પ્રગતિ કરી. તે સમયના રિવાજ મુજબ એણે બીજું લગ્ન પણ હતું. એની પ્રથમ પત્નીને વર્ષમાન કરીને એક સુંદર અને સુશીલ પુત્ર થયો. બીજી સ્ત્રીને પેટે સાતિદાસ અવતર્યા. સાતિદાસ ગુજરાતી તેમ જ ફારસી શીખ્યા. પિતાના ધંધામાં એણે પોતાનું ચિત્ત પડાવ્યું અને પિતાને એ વેપારમાં મદદ કરવા લાગ્યા.

પિતાએ પુત્રનો વેપાર પ્રત્યેનો ખૂબ પ્રેમ જોઈ વેપારની આખતમાં એને પારંગત બનાવ્યા અને વેપાર અર્થે દેશપરદેશમાં મોકલવા માંડ્યા. સિલોનમાં મોતીઓ ખરીદવા, ગોવગોકંડામાં હીરા ખરીદવા, હિંદુદેશમાં માણેકો ખરીદવા પણ સાતિદાસ જ જવા લાગ્યા. પિતાના થરણ પછી જને ભાઈઓએ પિતાના વેપારને વધારે ને વધારે વિકસાવ્યો. વર્ષમાન દુકાનનું સ્થાનિક કામ સંભાળતા, સાતિદાસ પરદેશ ખાતે જર્મનરેલ્વેતરેલ્વેનો માલ લાવી આપતા. વળી એ માલ દેશનાં જુદાં જુદાં મોટાં મોટાં ચહેરામાં જતો જર્મ મોટા નફા સાથે વેચી આવવાનું પણ સાતિદાસ જ સંભાળતા.

એમનું પ્રમાણિકપણ વખાણવા જેવું હતું કેઈને પણ તેમણે
કગવાનો પ્રયાસ સરખો કદી કર્યો નહોતો એમની પ્રમાણિકતા
આખા દેશમાં પ્રખ્યાત હતી મુસાફરીએ વેપાર અર્થે જતી વેળા
શાતિદાસ લાગતનાં જુદાં જુદાં યાત્રાસ્થળો—શ્રી પાર્શ્વનાથ, સમેત-
શિખર, શ્રી કેસરિયાજી પાવાપુરી, યતુજય વગેરે સ્થળોની મુલા-
કાત પણ લેના દેવદર્શન કર્યા પહેલાં તેઓ અનાજનો દાણો
પણ કદી મોંમાં ન નાખતા

મોમલકુતજૂષણ જ્ઞાદશાહ અકબરનો હરમાર ભરાયો હતો
અમીર, હિમરાવ, રાજાઓ, નવાબો, નગરજનો, સગદારો અને
મેનાખ્યલો સભામાં બિરાજ્યા હતા અકબર જ્ઞાદશાહ સુવર્ણના
રત્નજડિત સિંહાસન પર મેકા હતા એમની જમણી તરફ જરા
નીચે સુવર્ણસન પર ખીરગન મેકા હતા

હામી ખાલુ પર સિંહાસનથી થોડે દૂર ફટલાક ઝવેરીઓ
દેશમાં જગિયાન વચ્ચેમાં સત્તજ ધર્મ બેઠા હતા અકબર જ્ઞાદશાહને
જેટલુંક ઝવેરાત ખરીદવાનું હતું એટલે દેશનાં જુદાં જુદાં વિભાગ
ના સર્વોત્તમ ઝવેરીઓને આમત્રણ આપી બોલાવવામાં આવ્યા
હતા ખા.શાહ કવા—શીખીન હોવાથી ઝવેરાતના અવનવીન નમૂના
ઓ સમઢવાનો એમને સારો શોખ હતો

જ્ઞાદશાહના સિંહાસન પાસે જ ઝવેરાતના ગ્લનજડિત દામ
હાઓ પડ્યા હતા એક પછી એક નમૂનો બહાર કાઢી ઝવેરીઓ
પાસે એની કિંમત નક્કી કરી તેઓ કિંમતના નાણાંની ચિઠ્ઠીઓ
લખવાનો હુકમ આપતા હતા એમિતવા જ્ઞાદશાહે પાસે પડેલી
એક પેટીમાંથી એક હીરા બહાર કઢવ્યો હીરા કાદતા જ આખી
સભામાં ઝગઢળાટ ધર્મ રહ્યો કેઈ શુક સમા તારાની પેઠે હીરા
અમકતો હતો જ્ઞાદશાહે દિલ્હીના ઝવેરીઓમાં અમરવર ગણાતા
ઝવેરી પનાલાલજીને બોલાવી કહ્યું

“પત્તાલાલજી ! થક હીરા દેખિયે. કયા કીમત હોગી ઈસકી ?”

ઝવેરીએ હીરા હાથમાં લીધો. આ વૃદ્ધ ઝવેરીએ હજારો હીરાઓ પારખ્યા હતા પરંતુ આખી જિંદગીમાં આવો હીરા કદી નજરે પડ્યું નહોતો નિહાળ્યો. એ હીરાને આમતેમ ફેરવી બોલ્યાઃ

“હજૂરપરવર, થક બહા કીમતી હીરા હૈ.”

“હા, હા. લેકિન ઇસકા દામ કયા હૈ ?”

પત્તાલાલ મુંઝવણમાં પડી ગયા. એમણે પોતાના સાથીદારો જેવા વણ-ચાર અનુભવી ઝવેરીઓને નજીક બોલાવ્યા. બધાએ આમતેમ હીરાને તપાસી જોયો. કાંટામાં તોળ્યો તો વજન ૩૫૦ રતી જેટલું થયું. એનું પાણી, એનું તેજ, એનો મુંદર ધાદ, એ ગધું નિકાળી બધા અંગૂઠા ગયા. બાબુ જવાહર એમણે કદી પણ જોયું નહોતું.

“કયો પત્તાલાલજી ! કયા દામ હોગા ઈસ હીરા કા !” બાદશાહે પૂછ્યું.

“જહાંપનાહ, હમ લોગ થક જવાહરકા દામ ઠીક નહિ હક સકતે. હમને સારી જિંદગી મેં એસા ‘હીરા’ કબી નહિ દેખા.”

“ઈતને હિંદુલર કે નામી ઝોદરીઓમેં ઇતની લાયકાત નહોં હૈ !” બાદશાહે પૂછ્યું.

“ગરીબપરવર, થક હીરાકા મૂલ્ય હમસે નહોં હોગા.” પત્તાલાલજીએ ચોખ્ખું સંજોળાવ્યું.

બાદશાહ કંઈક નાગજ થયા. ઝવેરીઓ સમજી ગયા. એમણે અંદર અંદર હીરાના મૂલ્ય વિષે ચર્ચા કરી, પરંતુ બધા એકમત થઈ શક્યા નહિ. ત્યાં તો એક ખૂણામાંથી એક ગૌરદેવી યુવાન ગૌરવલમાં ડગલાં મારતો આગળ આવ્યો. એણે રશમી સાફો, જરીલરેલું રશમી અંગરખું અને નીચે પચિયું પડેમાં હતાં. ઝવેરાતનાં અવનવાં આભૂષણોથી એ સુસજ્જ હતો. બાદશાહને કુર્નિશ બળવી એ આગળ આવ્યોઃ

“ ક્યા મૈ દેખ સકતા હુ ઈસ હીરે કા, પનાલાલજી ? ”
એણે પૂછ્યું

“ ખૂરર, ખૂરર ... ” બાદશાહ બોલી બીકો
યુવાને હીરાને કાટલાં કાઢી જોખ્યો. એના પાણીને સૂર્યના
તડકામાં અને ઝાંપામાં તપાસ્યું ઉપર કાચ માડી એતું નિરીક્ષણ
કયું એનાં પાસાં તપાસી એમાં એની પહોળાઈ-ઊંચાઈ પણ
માપી લીધી

“ ઈસ હીરેક મુલ્ય સમજલ મુદા હૈ ” યુવાને જણાવ્યું
‘ કિસ હિતાનમે ? ’

યુવાને પોતાની બગવમાયી એ તાકપત્ર પર લખાયેતું
પુસ્તક બહાર કાઢ્યું એ પુસ્તકનું નામ ‘ રત્નપરીક્ષામીમાસિ ’
હતું પ્રાચીન સમયમાં કાંઈ વિદ્વાને એ લખ્યું હતું એના કેટલાક
ફક્ત સાંતિથી એણે વાંચી સમજાવ્યા અને કઈ પદ્ધતિથી એણે
દિમાન કર્યો હતો તે જણાવ્યું

બાદશાહ ખુશી મળા તરત જ એ બોલી બીક્યા

‘ કહાકે રહેનેવાલે હો હુમ ? ’

‘ ગુજરાતકી મજબાની અહમદાબાદમે વહ મુવક ઝોહરી
ગહેતે હૈ બહુત અનુભવી ઝોહરી હૈ ઈસિના નામ સાંતિદાસ ઝવેરી ’
પનાલાલજીએ ઝાળખાણ આપી

“ શાખાશ, શાખાશ, ઝવેરી સાંતિદાસજી ! આપને દિલમરકે
ઝોહરીએકી ઇન્જાત રખાઈ હૈ મૈ આપકા સન્મન કરતા હુ. ’
કહી બાદશાહે એક દબ્બૂગવાન કંઈક કાનમાં કહ્યું

ચોડી વારે દબ્બૂરિયો એક ગેરમી મદામૂલી ચાલ અદરથી
લાવ્યો બાદશાહે પોતાના વરદ હસ્તે એ ચાલ સાંતિદાસને ઝોડાડી
આ બાદશાહી મહેરનાનીથી તેને ‘ બાદશાહી ઝવેરી ’નો ઇલ્કાન મળ્યો
સાંતિદાસ હવે બાદશાહને જનજાતના ઝવેરાત પૂરા પાડવા

સાચ્યા. થોડા જ વખતમાં એ દિંદારના સુવિખ્યાત ઝવેરી બની ગયા. બાદશાહનાં કુટુંબીજનો તેમજ અમીર-ઉમરાવો, રાજા-મહારાજાઓ, નવાબો, સરદારો વગેરે ઝવેરાત શાંતિદાસ પાસેથી જ ખરીદવા લાગ્યા.

બાદશાહની મહેરબાની શાંતિદાસ ઝવેરી પર પૂરતી હતી. ઝવેરાતની ખાખતમાં બાદશાહ હવે પનાલાલજી જેટલું જ માન શાંતિદાસને આપવા લાગ્યા. આથી શાંતિદાસને વારંવાર દિલ્હી જવાની જરૂર પડતી.

શાંતિદાસ અમદાવાદમાં હતા. જોશિંતી એમને ખબર પડી કે બાદશાહ અકબરનાં બેગમસાહેબા અમદાવાદ પધાર્યા છે. બાદશાહ સાથે કંઈક વાંધો પાવાથી તેઓ અમદાવાદ રિસાઈને ચાલ્યા આવ્યાં હતાં. અમદાવાદનો મોતસૂજો મૂંઝાયો. બાદશાહના દરમાન વિના તે બેગમસાહેબાનું સન્માન કરો શકે તેમ નહોતું. અને મોટાં બેગમસાહેબાનો અનાદર પણ થી રીતે યાય ? એટલે ખંને રીતે બાદશાહનો ખોફ વહોરી લેવાનો હતો. એની સ્થિતિ સુધી વચ્ચે સોપારી જેવી હતી. આથી એણે એમના સન્માનનો બધો ભાર શાંતિદાસ ઝવેરી પર મૂક્યો. એ શાંતિદાસ પર બાદશાહની અત્યંત મહેરબાની હોવાની વાતથી સુપરિચિત હતો, એટલે એણે જાણ્યું કે આ કામ શાંતિદાસ સિવાય બીજા કોઈ કરી શકશે નહિ.

શાંતિદાસે પોતાની ખાસ હવેલી ખાલો કરી. પોને નાના મકાનમાં રહેવા ચાલ્યા ગયા. એ વિશાળ હવેલીમાં બેગમસાહેબાનો હિતારો રાખ્યો. અસખ્ય દાસ-દાસીઓ બેગમસાહેબાની તહેનાતમાં મૂક્યાં. બેગમસાહેબા પોતાના આ સન્માનથી ખૂબ ખુશી ધરા. એમણે શાંતિદાસને બોલાવી કહ્યું:

“શાંતિદાસજાઈ, આપે મારું બાટલું સન્માન ક્યું” એ મારે હું આપનો આજાર માનું છું.”

“ મારી એ ફરજ હતી. ફરજ બળવવા સિવાય વિશેષ મેં કશુંપ નથી કયું. ”

“ પરંતુ આના પરિણામથી તમે પરિચિત છો. બાદશાહને ગુસ્સો નિરર્થક તમે શા માટે વહોરી લીધો ? હું એમનાથી રિસાઈતે અહીં આવી છું એ તો આપ જાણો છો ને ? ”

“ હા, બાદશાહ મારા પર ગુસ્સો થાય કે ન થાય, પરંતુ અમે ગુજરાતીઓ પ્રાણતિ પશુ અતિથિ-સત્કારમાં પાછો પગ ન ભરી મૂકીએ. બાદશાહ અમારા માવતર છે, માવતર માથું માગે તોય તે દેવામાં મને જરાય સ્થેલ નહિ થાય. સારું, હવે હું જઈ. ”

“ થોભો, આપનો હાથ જરા લાખો કરો. ” બેગમસાહેબાએ પોતાના, બેળામાંથી એક રત્નજડિત રાખડી ઉપાડી શાંતિદાસના હાથમાં બાંધી દીધી.

“ આને લાઈખીજ છે. હું જાજી તમારી ધર્મની બહેન અને તમે મારા ધર્મના બાઈ છો. બોલો, વીરપસંદીમાં શું આપશો ? ” બેગમે દસતાં દસતાં પૂછ્યું.

શાંતિદાસે એ જ વખતે બે રત્નજડિત મુશોભિત અને કળામય કંકણો મંગાવી બેગમસાહેબાના ચરણોમાં ધર્પા અને પછી વિદાય લીધી.

બે માસ પછી બાદશાહે શાહબદા સંધીમને પોતાની બેગમને બોલાવવા મોકલ્યા. સંધીમના મામા જાનસિંહે બાદશાહ અને બેગમ વચ્ચે સમાધાન કરાવી દીધું. બાદશાહી કુટુંબમાં તે દિવસથી શાંતિદાસ ઝવેરી ‘ ઝવેરી મમ્મા ’ તરીકે ઝોળાખાવા લાગ્યા.

બેગમે બાદશાહને શાંતિદાસના અન્નેક અતિથિ-સત્કારની વાત કરી. બાદશાહ ખુશી થયા. એમણે અમદાવાદના સુખાને લખી જશ્યાબુ કે શાંતિદાસ ઝવેરીને અમદાવાદના નગરશેઠ તરીકે રચાવો.

શાંતિદાસ ઝવેરી હવે અમદાવાદના નગરશેઠ બન્યા. તેઓ

ધાર્મિક અને શ્રદ્ધાળુ દોષ અને મંદિરોમાં એમણે લાખો રૂપિયા ખર્ચ્યા, અનેક ધાર્મિક કાર્યોમાં છુટથી લાખોનાં દાન દીધાં. સને ૧૬૧૨માં તેઓ સિદ્ધાચળ તીર્થની યાત્રા કરતા રૂપા ત્યાં દેવાલયોની કુલ દયા નિદાણી એમણે એ દેવાલયોના પુનરુદ્ધારનું કાર્ય શરૂ કરાવ્યું અને અમદાવાદમાં ખાબ્યા.

અમદાવાદમાં આવી એમણે જ્ઞાતજ્ઞાતનાં ધાર્મિક કાર્યો શરૂ કરાવ્યાં. યોગી વર્ગો બાદ એમને અમાચાર પડ્યા કે સિદ્ધાચળ તીર્થને કુદોદ્ધાર થઈ ચૂક્યો છે. આથી એમણે એક મદાન મંથ તૈયાર કરી ત્યાં યાત્રાએ જવાનું નક્કી કર્યું. ત્રણેક દિવસ ગાડાં તૈયાર કરી દળરો માથુમે સાથે તેઓ યાત્રાએ જીવ્યા. એમના રક્ષણ માટે મુખાએ ૫૦૦ માણસોનું નેત્ર મે મોકલ્યું હતું. આવે મંથ કાલે એ એ વેળા ખૂબ મુશ્કેલીનો ગળાળ્યાની હતી. દળરો માથુમે માટે ઝોધાગરો બહોજન કર્યો, એમના ઉત્તરની વ્યવસ્થા કરવી એ સમજી મુશ્કેલ કાર્ય હતું. સિદ્ધાચળમાં પદોચી એમણે એક મહોત્સવ કર્યો અને આદીશ્વર ભગવાનના મૂળ મંદિરમાં પ્રભુના બિંબની બને તરફ એ ગોખ અંધાવેલા ત્યાં મુખ મુક્તે નર્ત બિંબોની પ્રતિષ્ઠા કરી. આ બને ગોખ આજે પણ વિદ્યમાન છે.

સિદ્ધાચળથી આવી ફરી એમણે સ્થાનિક ધાર્મિક કાર્યો આદર્યાં. એક દિવસ એમને વિચાર આવ્યો કે એકાદ અફલુન અને ભગ્ન દેવાલય અંધાવવું જોઈએ. એમણે બાદશાહી પરવાનગી મેળવી મંદિરનું કામકાજ આરંભ્યું. આખા ગુજરાતનાંથી સારા સારા સિદ્ધપદારોને બોલાવવામાં આવ્યા. સને ૧૬૨૧માં એ મદાન મંદિરનું ખાતમુહૂત કર્યું. આ મંદિર બાંધનાં ચાર વરસ લાગ્યાં હતાં. મંદિરનું નામ મેરુ તુમ રાખવામાં આવ્યું. આ મંદિરમાં છ ભગ્ન આરાસ હતા. તે મેધનાદ, સિંહનાદ, સર્પનાદ, રંગમકર અને ગદમોખ એવાં નામથી ઓળખાતાં. બે મિનારા અને ચાર મંદિરો તેની આસપાસ હતાં.

સને ૧૬૪૫માં સુલતાન ઔરંગઝેમ ગુજરાતનો સુબો નિભાવેો. એ ધર્માધ દતો. મૂર્તિપૂજને એ ધિક્કારતો. હિંદુઓને તે તિરસ્કારતો અને એમના ધર્મ પ્રત્યે ધૂણા દર્શાવતો. એ અમદાવાદમાં આવી રહેવા લાગ્યો. એક દિવસ તે ફરવા નીકળ્યો. ફરતા ફરતા એ ખીખીપુરમાં આવ્યો. ત્યાં એક ભગ્વ સ્થાપત્ય નિહાળી તે જરા ઊભો રહ્યો. ત્યાં એક વિશાળ પ્રવેશદ્વારની બને તરફ આરસપદ્માણુના બે મોટા કાળા દાથીઓ ઊભેલા હતા. આખું સ્થાપત્ય આકર્ષક અને ભગ્વ હતું.

“આ શું છે?” ઔરંગઝેમે એક સાથીદારને પૂછ્યું.

“એ શાંતિદાસ ઝવેરીએ બાંધેલું જૈન-મંદિર છે.”

“હાલે...ઝવેરી મઝાએ બાંધ્યું છે?” તિરસ્કારપૂર્વક ઔરંગઝેમ બોલ્યો.

“હા, જૈનો અહીં આવી દરરોજ આનંદ-ઓમ્છવો અને દેવની પૂજા કરે છે.”

“આપણા મુસ્લિમ ગાંજમાં આ છુતપરસ્તી?” કંઈક ગુસ્સે ધત્તા ઔરંગઝેમ બોલ્યો.

“પરંતુ બાદશાહે એમને પરવાનગી આપ્યા પછી જ એણે દેવાલય બાંધ્યું છે.”

“ઠીકઠીક...” કહી મંદિર પ્રત્યે એક ધૂણાબરી દષ્ટિ ફેંકી તે ચાલ્યો ગયો.

આ બજાર શાંતિદાસ ઝવેરીને તરત જ પહોંચી ગયા. ઔરંગઝેમની ધર્માધતાથી તે સારી પેઠે પરિચિત હતા. શેઠ તરત જ મંદિરમાં પહોંચી ગયા. એમણે મોગસ બાદશાહોના તોરી સ્વમાવના અનુકરને લીધે થયેલા માટે છપાં બોંધરાં મંદિરમાં બાંધાવ્યા હતાં. આ બોંધરાંમાં તત્કાળ સવગી મૂર્તિઓને છુ સાવી દેવામાં આવી અને જાણે કેમ કંઈ અણુના જ ન હોય એમ તેઓ પાછા ચાલ્યા.

ઔરંગઝેબને આ જાળ ઇમારત ખટકતી હતી. એને એન પાતું નહોતું. તરત જ એણે શાહવાળને બોલાવી દુકમ આપ્યો કે, “જસો માથુસોને લઈ દમથા ને દમથા જાઓ અને મંદિર નો કબજો લો.”

શાહવાળે આવી જોરજુલમથી મંદિરનો કબજો લીધો, શેઠ ઔરંગઝેબ પાસે આગ્યા. એણે ઔરંગઝેબને ખૂબ સમજાવ્યો કે, “મારું સમગ્ર દન જોઈએ તો લઈ લો, મારું ઘર, મારી સખળી મિલકત લો, પરંતુ મારું મંદિર અખડિત રાખો.” પરંતુ ધર્મીય ઔરંગઝેબે ચોખ્ખી ના પાડી.

ઔરંગઝેબે આ મંદિરને મસ્જિદમાં ફેરવી નાખવાનું નક્કી કર્યું હતું. શાંતિદાસ ઝવેરી દિલ્લી પહોંચ્યા. ત્યાં જઈ બાદશાહને સખળી વાત કરી અને શાહજહાની ઉદ્દતાઈ કરી સંભળાવી. આખરે બાદશાહે ફરમાન કર્યું કે ઔરંગઝેબે હવે દક્ષિણમાં જવું અને શુજરાતના સૂબા તરીકે મોટા શાહજહા દ્વારા શિકોહને શુજરાત મોકલવા અને શાંતિદાસનું દેવાલય એમને સુપરત કરવું.

શાંતિદાસ પાછા આવ્યા, પરંતુ એ પહેલાં મંદિરને મસ્જિદના રૂપમાં ઔરંગઝેબે ફેરવી નાખ્યું હતું. બાદશાહના દુકમ મુજબ આ દેવળ શાંતિદાસને પાછું મળ્યું, પરંતુ સાધુઓ, યોગીઓ અને વિદ્વાનોએ એવો અભિપ્રાય આપ્યો કે જે મંદિર એક વખત મસ્જિદ બને એને ફરી મંદિર ન બનાવી શકાય. આથી એનું મંદિર બનાવવાનું શુભતવી રહ્યું. બાદશાહી ફરમાન મુજબ મુસ્લિમો પશુ એનો ઉપયોગ કરી શકે તેમ નહોતા. આમ આ મંદિર કાળક્રમે ખંડિયેર બની ગયું. અસંખ્ય પ્રમતો છતાં પોતે મંદિરને ન બચાવી શક્યા. એનું દુઃખ શાંતિદાસ શેઠને જીવનભર સાંધ્યું.

આ મંદિરની સુલાકાત અનેક પરોચી મુસાફરોએ લીધી હતી તેઓએ પોતાની નોંધમાં આ મંદિરના ખૂબ વખાણ કર્યા,

છે. આ મંદિરની છુપાવી રખાએલી મૂર્તિઓની પાછળથી શેક શાંતિદાસના વંશજોએ પુનઃ પ્રતિષ્ઠા કરાવી હતી.

શાંતિદાસ શેકને ધન કરતાં ધર્મ વહાલો હતો. શાંતિદાસ શેક માત્ર અમદાવાદના નગરશેક અને પાદશાહના અગીર જ નહોતા પરંતુ તેઓ આખા હિંદના ચેતાંતર જોડેના મુખ્ય નાયક અને વડીલ હતા. હિંદનાં અનેક જોન દેવજોનો વહીવટ એમના હાથમાં હતો. ધણી વખત યોગ્ય તક મળતી ત્યારે શાંતિદાસ પાદશાહ પાસેથી અનેક જોન દેવજોના ખર્ચ માટે ગામો મેળવતા. આવાં અનેક ગામો દેવજોના ખર્ચ માટે એમણે મેળવી આપ્યાં હતાં.

સને ૧૬૫૭માં સહેનશાહ શાહજહાંએ ફરમાન બહાર પાડી શત્રુજય પરગણું શાંતિદાસ ઝવેરીને અર્પણ કર્યું. આ ફરમાન મુજબ વંશપરંપરા આ પરમણું શાંતિદાસના વંશજો ભોગવી શકે, એના બદલામાં એ લાખ દામ તેઓએ પાદશાહને આપવાં. આ પરમણુંમાં પાદશાહ કંઈ પણ કર કે લાગો લઈ શકે નહિ એવું નક્કી કરવામાં આવ્યું.

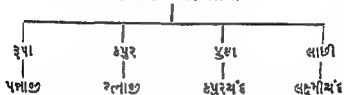
શાંતિદાસે પોતાની વૃદ્ધાવસ્થામાં પોતાના અને પોતાના બાઈના પુત્રોના હાથમાં પોતાનો સમજો વહીવટ સોંપ્યો. શાંતિદાસ શેકને મોટો કુટુંબપરિવાર હતો. એમણે લાખોકરોડો રૂપિયા જાનપુણ્યમાં અને ધાર્મિક કાર્યોમાં વાપ્યાં હતાં.

શાંતિદાસ શેક પોતે એક મોટી સભ્ય અને વિચારજીવેલીમાં રહેતા. એના સિંહદાર પાસે રાજ્યદારની પેઠે નોખતો વાગતો હતો. એને ત્રણ ડેલીઓ હતી. પહેલી ડેલી પર હથિવારમધ આરમોની મેરખ બેસતી હતી. બીજી ડેલી ઉપર ભૈયાઓની ચોટી બેસતી. ત્રીજી ડેલી પર રજપૂતોની ચોટી હતી. શેકનું કુટુંબ આમ બારે દમદમ અને કાઠમાથી રહેતું હતું.

શાંતિદાસ શેઠની સમૃદ્ધિનો પાર નહોતો. એમનો વેપાર આખા હિંદુસ્તાનમાં રચળે રચળે ચાલતો હતો. એમની દુકાનો દુનિયામાં મોટા મોટા દરેક શહેરમાં સિકારાતી હતી.

શાંતિદાસ શેઠનો વંશવિસ્તાર નીચે મુજબ હતો:-

શાંતિદાસ—ચાર સ્ત્રીઓ

આ સિવાય એમને પાછળથી માણેકચંદ નામનો એક પુત્ર થયો હતો. એના વંશજો આજ પણ સુરતમાં નિવાસ કરે છે.

શાંતિ શેઠ સને ૧૬૫૬માં સ્વર્ગવાસી થયા. આ સમયે એમની ઉંમર લગભગ ૭૦ વર્ષની હતી. શાંતિદાસ શેઠે ઝવેરી, અમીર અને શરાફ તરીકે આખા હિંદુસ્તાનમાં નામના મેળવી હતી. શાંતિદાસ એ સમયે સૌથી મહાન ગુજરાતી તરીકે લેખાતા એ વાત નિર્વિવાદ છે. એમની સમૃદ્ધિ, એમણે કરેલાં ધાર્મિક કાર્યો અને એમની ઉદારતા વિષે અનેક પરદેશી મુસાફરો ખૂબ ખૂબ લખી ગયા છે. શાંતિદાસ શેઠે મોગલ ખાદશાહની સંપૂર્ણ ખીની સંપાદન કરી હતી. એઓ એ સમયે અમલવાદના ખાદશાહ રચાતા.

મુંબઈના અગ્રગણ્ય નાગરિક સર મંગળદાસ નથુભાઈ

“ વૃદ્ધિસો, આ ભાગની રકમ કેમ જમે દેખાતી નથી ? ”

“ જમે કરાવતાં રહી ગઈ દરો. બાજો જમે કરાવી દેશું. ”

“ મુરખખીઓ, લોનોના વ્યાજના રૂ દહરપને બદલે રૂ. ૬૫૪૫ જમા છે. બાકી ક્યાં છે ? ”

“ એ પણ જમે કરાવવાના રહી ગયા છે. ”

“ ફીક છે, જમે કરાવી આપો. આજથી દવે વહીવટ મારે દરતક મહેગે. ”

પોતાના પિતાના નીમેલા દ્રુટીઓએ દ્રુટી પોતાની મિલકતનો વહીવટ બરાબર ન મળતાથી અને ગોટાળા કરવાથી શ્રી. મંગળદાસે તપાસ કરી જૂના નોકરો પાસેથી દ્રુટીએ કરેલા ગોટાળાની ખબર મેળવીને તેમણે બધો વહીવટ પોતાને હસ્તક લઈ લીધો છે.

સોળ વરસની નાની વયમાં આ મોટી મિલકત સંભળવાનો ભાર એના ઉપર આવી પડ્યો. શ્રી મંગળદાસે ગુજરાતી ચાર ચોપડી અને અંગ્રેજી બે ચોપડીનું શિક્ષણ લીધું હતું. પોતાના મોટા કારભારને ચલાવવા એમણે નિયામકો જવાનું ફર્જિયાન મૂકી દેવું પડ્યું હતું.

વડીલોની મિલકતોના વધિઓ દુરના કાગળો સાથે દાર્મ-ટાઈમાં ચાલતા હતા. એમના પિતા શ્રેક નથુભાઈ રામદાસે જિંદગી-

નો મોટો ભાગ હાઈ કોર્ટના પગથિયાં ધસવામાં ગાલ્યો હતો. કેસો ઉપર કેસો ચાલતા હતા. અનેક ફજુગાઓ ફૂટરાથી મજમુ મિલકતોના સ્વદ્ધમ અને આંટીધૂંટીવાળા વ્યવહારમાં કોર્ટને બહુ સમય લાગ્યો હતો. બને પથો એકબીજાની આડે ચાલીને કેસ લંબાવતા હતા, વકીલ-એવિસ્ટરનાં પેટ ભરાતાં હતાં; મિલકતને મોટી નુકસાની થતી હતી.

“ નાનાકાકા, મોટાકાકા, મારી એક વિનંતી છે. ”

“ શું છે ? જલદી કહી નાખ, અમને કામ છે. ”

“ આપણે આ કેસો ધરમેળે પતાવી દઈએ. કોઈ સારા માણસને વચ્ચે નાખીએ. પંચથી આ કેસ પતી ચકશે. ”

“ હા ! હા ! હા ! હા ! ! ” મોટાકાકા હસી પડ્યા. “ તારા બાપે અમને કોર્ટ-દરબારમાં ધસડયા છે. અમને હેરાન હેરાન કરી નાખ્યા છે. હવે તો ‘ હું ’ મરીશ પશુ તને રાંક કરીશ. ’ બચ્યા, અમે તો પાયમાલ થઈશું, પશુ તને ૫ પાયમાલ કરશું. ”

“ કાકા, એમાં શું ફાયદો છે ? આપણા બંધાનાં અંગમાં વડીલ રૂપણ ધનજીનું લોહી વહે છે. આ માટે આપણે એક જ થાળીમાં પ્રેમથી સાથે ન જમીએ ? એક કુટુંબમાં કલેશ કેવા ? વકીલોનાં ધર આ માટે બરવાં જોઈએ ? ”

“ જા, જા. તારા બાપને એ વાત પૂછી આવ. એને શોખ હતો. હવે અમને એ વાતનો શોખ લાગ્યો છે. દીકરા, તને જો બીજા માગતો ન કરીએ તો અમને કાકા કહીને બોલાવજો મા. શુ મોહું હાઈને અમારે ત્યાં આવ્યો છે ? જેવા બાપ તેવા બેટા. ”

શ્રી. મજબૂતસે આ તકમાં તેલ જોયું નહિ. એમણે જોયું કે બંને તરફના વકીલો નાહકના કેસ લંબાવી એકબીજાને ખોટી ભ્રમણામાં નાખતા હતા. એમણે પોતાનો કેસ વધારે પેસા ખર્ચો એક આગરદાર અને વિદ્વાન સોલિસિટરને સોંપ્યો. કેસમાં

એમની જીત થઈ. એમને બંધી મિલકત મળી. એમને આ કેસમાં ધણું જાણવાનું મળ્યું.

કેસમાં એમને જ્ઞાન મળ્યું કે અંગ્રેજીના જ્ઞાન વગર કમલે અને પગલે તકલીફો જીતી યાય છે. જાહેર જીવનમાં એમને ભાગ લેવાનું બહુ ગમતું હતું. પરંતુ વિદ્યા અને સાક્ષરતા વગર મૂળા મૂળા બેસવાથી અર્થસિદ્ધિ નહોતી. શ્રી. મંગળદાસને પોતાની આવી અજ્ઞાન દશા માટે આખાત હાગ્યો. એમણે વિદ્યા સંપાદન કરવાનો વિચાર કર્યો. સોળસત્તર વર્ષના યુવકને નિશાળમાં જઈ નાનાં જ્ઞાનદોની સાથે જણવું અતુકૂળ આવે જ નહિ આ સમયે એમની કિશોર-અવસ્થા હતી. મિલકતમાંથી સારી પેદાશ આવતી હતી. ધણાખરા પડખે ચડી મોજમજા, નાટકચેટક, રેમો અને મારવાડી સદ્મા-જગરનો આશ્રય લેવા આર્ષણ્ય કરતા હતા. મુમર્છ જેવા શહેરમાં આવા યુવાનો મઘપાન, અતીતિ અને સદ્માના સોદામાં મોટી સંખ્યામાં ખુવાર થતા છે. પરંતુ મંગળદાસે પોતાના મનોજગ્યા વૃત્તિઓને અંકુશમાં રાખી ધન અને બુદ્ધિને સદ્વ્યય કર્યો-પ્રસોજનથી દૂર રહ્યા.

પ્રથમ અજ્ઞાન-નિવારણની ધણી જરૂર હતી. એમણે સારો માસ્તર શોધવા માંડ્યો. પૂરતો પઠાર આપીને સારામાં સારું શિક્ષણ મેળવવાની તેમની ઇચ્છા હતી ડો. બાઉદાજીને એ વાત કરતાં એમણે ઓગિયેન્ટલ ટ્રાન્સલેટર શ્રી વિનાયકગવ વાસુદેવ સાથે મુલાકાત કરાવી આપી. માત્ર શિક્ષણ નહિ પરંતુ સાંસ રિક્ત, ગત્યદારી, સાહિત્ય સંબંધી જ્ઞાન આપે-જેની સોગત હમેશ માટે ઉપારક અને એવા એ ગૃહસ્થ હતા. એમની સાથે રહીન થી. મંગળદાસે પ્રથમ અંગ્રેજી વિદ્યાભ્યાસ કર્યો વાંચવા, નખવા અને બોલવાનું જ્ઞાન મળ્યું એટલે જાહેર પ્રજાને ઉપયોગી વિષયો સમજાવા માંડ્યા.

મુંજમમાં સોધી પહેલા આવનાર મુજગતી (સવંત ૧૭૪૮-

સને ૧૬૮૮) શેકે રૂપણ ધનણ. તેઓ મુંબઈના નગરશેકે હતા. એમના કુટુંબના એ નખીરા હતા. ધનચાન હતા. સાથે વિદ્યા ઉપર પ્રીતિ રાખનાર હતા. જાહેર જીવનમાં એમને આવવાનો શોખ હતો. આ સિવાય હંકું મગજ, સારી સમજવટ-ચકિત, નિષ્પક્ષપાતપણું અને નિરવધાર્યપણાથી તેઓ જલદી પ્રકાશમાં આવ્યા.

હોળીના બેચાર દિવસ આગળથી ગુજરાતીઓ ગાંઠા થયા હતા. હોળી અને પકવાને દિવસે તો સૌ મર્ખાદાની ખીજ તરફ જતું હતું. ગાળો ભાંડવી, અતિ ગલીચ અને કાન ફાડી નાખે તેવા શબ્દો બોલવા, રંગ નાંખવો, કાદવ ફેંકવો, બીજાત્મ ગીતો ગાવાં, ચામડેદારોને પણ ધરમાંથી ખેંચી લારી જોરાવરીથી એમનાં નવાં વસ્ત્રો રંગી-ફાડી નાંખવાં, મોઢા ઉપર કાજળ ચોપડાં વગેરે અનેક અમર્યાદ દેખાવો થતા હતા. સૌઓ ભોતભોતે કાઈ પક્ષાડ દઈ તો તેની સાથે અમર્યાદાની હરે સો જતા હતા. શ્રી. ગંગજીદાસને આ રુચિ નહિ. આપણા સભ્ય સમાજમાં હાંસી યામ એવું કાઈ કંઈયું થોડું જાણ્યું નહિ. એમણે મોઢા મોઢા આગેવાનોને ભેગા કર્યાં. તેમની સમક્ષ આ જંગલી વર્તણૂક ચૂકી દેવાની અગત્યના ઉપર ભાર મૂક્યો.

“કાઈ પણ સમાજમાં અસભ્ય મધ્યાય એવા દેખાવો કે વર્તણૂક સલાવવાથી આપણે ખીજ સમાજોમાં હાંસીપાત થઈએ છીએ. તેમાં પણ હડે-ચોક જૂંડી માળો દેવી અને જોરાવરીથી શરીર અને કપડાં ઉપર રંગો અથવા કાદવ ફેંકવા અપોગ્ય છે. ચાર જણા ગણખુશીયાં મને તેમ કરી શકે છે, પરંતુ જોરાવરી કરવાથી કબાલ વધે છે.”

“આપણે એ ધર્મિક તહેવાર છે. એમાં આ ક્રિયાઓ કરવી જ નહિ.”

“ધર્મિક રિવાજ હોળી સળગાવવાનો બરાબર છે, પરંતુ

મારામારી, અમર્ષાદ વર્તન ચોગ્ય નથી. આ અંગે છેલ્લે સાચી મદારાજ તમને સમજાવશે."

સાચી મદારાજે મ્લોઠા બોલીને આ વાત સમજાવી. સમામાં, એવા દેખાવો ન કરવાની દરખાસ્ત પસાર થઈ. શ્રી. મંગળદાસ આ દરખાસ્તમાં સૌ આગેવાનોની સહી મેળવી પોલીસ-કમિશનર કપ્ટન બેન્સનને મળ્યા. કપ્ટને એમને પોલીસે આપ્યા. તેઓએ સાથે ફરીને સમજાવટ, કચાક આપ દેખાડીને તોફાની વર્તણૂક ઉપર અંકુશ મુકાવ્યો. સંવત ૧૯૦૮ પછી હિંદુ મહોદ્દાઓમાં આ દેખાવો ધણા ઘટી ગયા.

શ્રી. મંગળદાસે એક તરફ પોતાનો અભ્યાસ વધાર્યો. બીજી તરફ એમણે જાહેર કામમાં ભાગ લેવાનું શરૂ કર્યું. હવે દરેક સમામાં બોલવા માટે એમને આમંત્રણ મળવા લાગ્યું. એમના ગુરુ શ્રી. વિનાયકરાવના વિચારોની અસર એમના ઉપર સારી થઈ. તેઓ હિંદુઓના બાળકો અને કન્યાઓના શિક્ષણ માટે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. એ કામ માટે 'સ્કુલ-ટુલ વિટરરી એન્ડ સાપ્લિટિક્સ સોસાયટી'ની એમણે સ્થાપના પોતાના મિત્રો સાથે મળીને કરાવી. બહાર કાઢમાં છોકરાઓની નિશાગમાંના અભ્યાસ ઉપર દેખરેખ રાખવા માટે તેમની નિમણૂક થઈ. બીજી શાળાઓના વિકાસમાં પણ એઓ અગ્રગણ્ય ભાગ લેતા હતા.

એઓના ગુરુ-મિત્ર વિનાયકરાવ એમને હવે જાહેર કામોનું શિક્ષણ આપતા હતા. જાહેર સંસ્થાઓમાં સભ્ય થવાનું જીવન એમણે હવે સ્વીકાર્યું. સને ૧૯૦૬માં તેઓ ૨૧ વર્ષની ઉંમરે રાયલ એશિયાટિક સોસાયટીના સભ્ય થયા. એમની આવડત, ઉત્સાહ અને ધમશળી એ મેનેજિંગ કમિટીમાં ચૂંટાયા. હવે તેઓએ જાહેર મેળાવામાં આમળાપાતો ભાગ લેવા માંજો આપી તેમની પ્રતિષ્ઠા વધી. સંવત ૧૯૧૦માં એ મુલેદના અમલદાર (જે. પી.) તરીકે

નિમ્નાયા, એ જ વરસમાં ટ્રાંક જ્યુરીના સભ્ય થયા. આ સમયે ૬૭ નેશનલ કોંગ્રેસનો પ્રભાવ નહોતો. તે વખતે લોકો અંગ્રેજના રાજ્યને રામરાજ્ય મળુના અને તેમના સંપર્કમાં આવવા મથતા હતા. એ સમયના અંગ્રેજો પંથુ કુલીન, વિદ્વાન અને આગળપડના દિંદીઓના સહવાસને તિરસ્કારતા નહિ.

દ્વે મંગળદાસે કન્યાકેળવણીમાં રસ લેવા માંડ્યો. પોતાના મંડળ દ્વારા આર્થિક મદદો આપી એમણે કન્યાશાળાઓ સ્થાપી. સંવત ૧૯૧૬માં કન્યાશાળાઓની કન્યાઓના ભરત-ગૂંથણના કામનું સારું પ્રદર્શન પોતાને મકાને ભરી તે માટે સારા ખર્ચાએ આપ્યા હતાં. આ પ્રદર્શન વખતે મુંબઈના ગવર્નર અને નામાક્તિ ગૃહસ્થોએ હાજરી આપી હતી.

સંવત ૧૯૧૬માં ઈન્કમ ટેક્સનો કર વેપારીઓ ઉપર પડ્યો. તે સમયે ચોપડા તપાસવાની બારે હઠાફટ અને ગેરસમજ વેપારીઓ સાથે ઘર્ષ પડી. વારંવાર અરજીઓ થવાથી ચોપડા તપાસવાના કમિશનર તરીકે શ્રી. મંગળદાસ અને સર કાવસજી જહાંગીરની નિમણૂક થઈ. પરંતુ પાછળથી ઈન્કમ ટેક્સના સત્તાવાળાઓ સાથે મતભેદ થતાં એમણે એ કામમાંથી રાજીનામું આપ્યું હતું.

શ્રી. મંગળદાસનો વાંચવા-લખવાનો અભ્યાસ સારો વિકાસ પામ્યો હતો. અંગ્રેજીમાં લખણ કેવાનો પણ મદાવરો ઠીક થયો હતો. તેઓ ગુજરાતી સાહિત્ય માટે પણ પ્રીતિ ધરાવતા હતા. દલપતરામ કવિ જ્યારે મુંબઈ આવતા ત્યારે એમને ત્યાં મેળાવડો થતો હતો. ‘દલપત-કાવ્ય’ ‘મદાનન મંગળદાસ’ના પ્રબોધનથી એમને જ અર્પણ થયું છે.

સંવત ૧૯૧૮માં ફરીથી એમણે કન્યાશાળાઓની કન્યાઓને હિતેજન આપવા પોતાના આલેશાન મકાનમાં પ્રદર્શન

તેમ જ મેળાવડો કર્યો હતો. તે વખતે લેડી ફીચર અને બીજી અગ્રેજી તથા હિંદી જાનુએને બોલાવી સારાં અને કીમતી ઈનામો વહેંચ્યાં હતાં.

હવે એમની લાગવગ અને આખર ધણી વધી ગઈ હતી. હિંદીઓને માટે કોઈ પણ હિલચાલ ચાલે તો તેમાં પહેલી સહી એમની હોય તો જ કામ આગળ ચાલે. કોઈ પણ સારા કામ માટે તેમની સહાનુભૂતિ અને ફાળામાં પહેલી રકમ હોય તો જ તે કામ આગળ ચાલતું.

બોમ્બે એસોસિએશન હિંદીઓના રાજ્યદારી હક્કો માટે સ્થાપવામાં આવી હતી. આ સંસ્થાનું કામ તદ્દન સુસ્ત હતું. તે સમયે આપણે અવાજ સરકારમાં પહોંચાડનારી કોઈ બીજી સંસ્થા નહોતી. શ્રી. મંગળદાસને લાગ્યું કે આપણું રાજ્યદારી હિતોને વધારવા માટે આવી સંસ્થાને પુનઃ જન્યૂત કરવી જોઈએ. એમણે મિત્રોને મળીને ફરીથી એ સભાને સજીવન કરી અને પોતે તે સભાના પ્રમુખ થયા. ધણી વરસો સુધી આ જ સભા મારફતે આપણી રાજ્યદારી લડત ચાલતી હતી.

સંવત ૧૯૨૦માં એમનાં ધર્મપત્નીનું અવસાન થયું. પોતાનાં ધર્મપત્નીની વાઢગીરીમાં એમણે રૂ. ૫૦૦૦૦ ખરચી કદમાણમાં એક દવાખાતું ખુલ્લું મૂક્યું. તે દવાખાતાના નિભાવ માટે બીજા વીસ હજાર રૂપિયા લુદા કાઢ્યા હતા. આ દવાખાતું હજી ચાલુ છે. તે સિવાય હિંદી તકતા સ્ત્રીઓના રહેઠાણ માટે રૂ. ૩૦૦૦ ખરચી પૂનામાં સાસન ઈન્ફર્મેટરીમાં મકાન બાંધી આપ્યું. તેમનું મુખ્ય લક્ષ ૩૦૦૦ સુધી તરફ હતું. અર્થાત્ અનેક સિદ્ધિસંસ્થાઓને જાનગી મદદ તેઓ આપતા હતા. બાવા, બાલણી કે ઢોંગીઓને દાન આપવામાં તેઓ માનતા ન હતા.

મુંબઈમાં એ વખતે ધારાસભા સ્થપાઈ હતી. હિંદુસ્તાનના

પહેલા પ્રતિનિધિ તરીકે શેઠ જગજીવ સંકાશેઠ નિમાયા. તેમના સ્વર્ગવાસ પછી સંવત ૧૯૨૨માં શેઠ મંગજીવસ નથુભાઈને એ સ્થાન સોંપાયું. તેઓ દરેક બિલનો ઊંડો અભ્યાસ કરતા હતા, તેના વિપર ચર્ચા પણ કરતા. ધણી સિલેક્ટ કમિટીઓમાં તેઓ નિમાયા હતા. એમનો સ્વાભાવ અભ્યાસી હોવાથી દરેક વસ્તુના ગુણદોષમાં ઊંડા ઊતરતા હતા.

એમણે લગભગ ત્રણેક લાખ રૂપિયા ધર્માર્થમાં ખર્ચ્યા હતા. તેમાં શિક્ષણસંસ્થાઓને હિસ્સે મોટો ફાળો અપાયો હતો. નામદાર સરકારે પ્રથમ એમને સી. એસ. આઈ. નો ખિતાબ આપ્યો. ત્યાર પછી સેવાઓની કદર તરીકે એમને નાઈટહુડનો ખિતાબ આપ્યો હતો. એ વખતે આ સન્માન મહાન ગણાતું હતું.

મુંબઈમાં ત્રીસ વરસ સુધી દિ દુગ્ગેના એ પ્રથમ નાગરિક હતા.

રામસિંહ માલમ

“મારી કે દરિયાદોલતમાં ચોખાની ગુણી પડતાં બાગી ગઈ છે. સમાને તું બોધો ન કરે, વાધા ? જૂના બેરુ જીએ લસે હોયો મેરામણનાં ખારા પાણી પીએ તારો પાડ ઝોશિગણુ નઈ બહુ, બાપા !”

“પણ કાના માલમ, તારો હોયો બારે તોફાની દગિયાપીર એને કિયાં ગણા જશે મારે તેમની કેટલી સરત રાખવી ? વહાણુ કડુ કે હોવાની સરત ગણુ ?”

“આપણે તો દરિયાપીરનાં માછલાં આપણાં હોવાને દરિયા પીરનો મો નોંધ ખારાં પાણીનાં માછલાનો રોટલો યઈ જઈ ઈ તો આપણાં સારુ મીઠુ સગમ કેવાય સરગ બાપા ! તુંને શુ સમજવું ? તું કેમ દસા જૂનથ બેરુ ?”

“તો લસે મૂકી જ આ ફેરી સફ છે લાખી વાટ દગિયા-પીરની મીઠી મહેઠી તથા વરસની જગી સફ મારવી છે”

દસ વગસનો ગમે વગર પતારે માડવીના વહાણુ દોલતપસા ઉપર ચડ્યો તથા માંદનામાં અનેક વાવડાઓના ઢમ અનુભવતું વહાણુ જગતાર ખાતે મીઠુ, રેશમના ચાન, માગીનાં વાસણુ, કપડાં વગેરે ચીજ ઉતારી નાગિયે અને દાથીદાંત ભરીને મુગઈ તરફ વળ્યું એટલી સફરમાં તોફાની ગમે વાંદરાની પેટે તોફાની પવનમાં પણ ફવાયલ ઉપર ચડી જતા ધીખી મયો હતો મુગઈ માલ ઉતારી ત્યાંથી દગચી માટે ઝાળ, ખાંડ, જીચી જાનના ચોખા

વગેરે બરીને વઢાણ રવાના થાય તે પહેલાં તો તે કલાકોના કલાકો ફરવાનું તીર ઉપર બેસી દરિયામાં વઢાણો પસાર થતાં જોઈ નીચેનાઓને હો-હો ઝો-ઝો ઝેવી જૂમો આપતો ધર્ષ ગયો હતો. કરાચીથી હલકા ચોખા લઈને વઢાણ મરકન પહોંચે તે પહેલાં તે તોફાની પવનમાં સડને વીંટતાં શીખી ગયો હતો. બલગથી ખજૂર બરીને વઢાણ કલકતા પહોંચ્યું ત્યારે ગમે ડાલમડાલ થતા વઢાણના રસ્તાએ ઉપર હવામાં અદ્દર ટિંગાતાં શીખી ગયો હતો.

એનું નામ રામસિંહ કાનજી માલમ. સોળ વરસ દરિયાનાં ખાણ પાણી પી પી તે વઢાણ મલાવતાં શીખ્યો. અનેક બંદરો ખાને વઢાણોનાં દોરકાં ખૂંટામાં બાંધ્યાં. આરણી, સ્વાહીલી, દિંદી, મલયાલમ એવી એવી બાષાઓનું અર્થઘટન યાન મેળવી લીધું. સોદાગરોથી સોદા કેમ કરવા, હાંડિયામણ કેમ જાણવું, માલની જાન કેમ પારખવી, પૂરું વજન કેમ લેવું, દરિયાકાંડમાં તલવાર તો ઠીક પણ તોપ અને બંદૂકનો પણ ઉપયોગ કેમ કરવો એ બધું એ જાણી ગયો. બપોલક તોફાન હોય કે બિલકુલ પવન ન હોય, રાત હોય, દિવસ હોય, તારાવિટાણી મેઘલી રાત હોય-એવા પ્રસંગોએ વઢાણને કેમ ચલાવવું એ એને બરાબર સમજાઈ ગયું હતું એના બાપે એને આ બધા ઉપરાંત માલમી વિદ્યા પણ આપી. સરવાળા-માલગણી કરી કુરની ગતિ ઉપરથી ચંદ્ર-સૂર્યની ગતિનાં માપ લઈને વઢાણને જુદી જુદી દિશાઓનાં બંદરો સુધી કેવી રીતે લઈ જવાં એ માલમી વંશપરંપરા ચાલતી વિદ્યા અતિ કઠિન હોય છે. રામસિંહને એ વિદ્યા હૈંચે ચડી મઈ એટલે માંડવીના બમા શેઠે એને પોતાનું વઢાણ લક્ષ્મીવસા સોંપી દીધું. સોળ વરસની કારકિર્દીમાં એકવાર રસ્તામાં વઢાણ બાગ્યું હતું ત્યારે ત્રણ દિવસ પાણીમાં રહીને જમ્યો હતો. એકવાર ડોકિયના મરાઠા ચાચિયા-ઓના હાથમાં સપડાયો હતો, પણ ફરી નાસી છૂટ્યો હતો.

એના બખ્તાવર નસીબથી શેઠને સારી કમાણી થઈ. પરંતુ એકવાર મલખારથી લાકડાં ભરીને પાછા આવતાં અરબી સમુદ્રમાં એને સખત તોફાન નડ્યું. થોડી જ વારમાં પવન બંધ થઈ ગયો. ઇશાનમાં મૂક જેવડું કાળી વાદળાં ધાણું વરતાયું. અનુભવી માલમે એને તોફાનના દૂત તરીકે ઓળખી લીધું અને ખરેખર વધતાં વધતાં એવડુંકે ધાણું આખા આકાશને બધાં ભરી બેઠું. વીજળીના ચાણુક ચમચમવા લાગ્યા અને ગર્જવતીઓના ગર્જ પાડી નાખે એવા ગર્જનાના સોર જોઈયા. આકાશમાંથી સાંભેલાધાર પાણી પડવા લાગ્યું ને શિવજીનું તાંડવ મંડાયું. નાતું તણખા જેવડું વઢાણુ, ચોમેર પહાક પહાક જેવડાં મોજાં. તરણું આમથી તેમ ફેંકાય ને તેમથી આમ. વઢાણુને બચાવવા માલમે નાનાંમોટાં લાકડાં દરિયામાં પધરાવી દીધાં અને છેલ્લે તો વઢાણુના કુવાથંબને પથ્થુ કાપી ફેંકી દીધો. વઢાણુના અઘાત અને સઢોને પથ્થુ સમુદ્રદેવના અરણે મૂક્યાં છતાં એ વઢાણુ મચ્યું નહિ, જઈ ને એ સમુદ્રને તળિયે બેઠું.

*

“એ પછે કોઈકે લાકડાના એક પાટિયા સાથે પોતાની જીભઓની મારગાંઠ વાળી દરિયાના તોફાનમાં પછડાતો બટોકે છે. એ તો રામસિંહ માલમ.” કલાકો સુધી એ દરિયાનાં મોજાં પર હોયકતો રહ્યો. નાનાં નાનાં માછલાંઓના કરકવાથી એની પૂંક લોહી-લોહાણુ થઈ મઈ દત્તી, અને એ બા ઉપર ખારું પાણી લાગી કાળી બળતરા પેદા કરતું હતું. થોડા કલાકોમાં તોફાન યમી ગયું. નીચે અફાટ દરિયો ને ઉપર અનંત આકાશ. આજુબાજુ ચિત્ર-વિચિત્ર જળચરો. રામસિંહ એમના સિવાય કોઈ પાસે પોતાનું દિલ જોડી શકે એમ નહોતો. ક્યારેક લાગ મળ્યે તે નાની નાની માછલીઓને મોંમાં મૂકી દેતો હતો. બે-ત્રણ દિવસે એક ફિરંગીના વઢાણે એને સ્પર્શ-પ્રમાણમાં જોયો. સાગરનો ધર્મ સૌ માટે એક

ઉ. ફિરંગીઓએ એક નાનો મજબો ઉતાર્યો. રામસિંહની એમણે શુભ્રૂપ કરી. ઉપકારવચ્ચ રામસિંહે એમના વઢાણુમાં ખલાસીનું કામ કરવા માંડ્યું. એણેજોઆણે ખાતે માથ ઉતારી ફિરંગી વઢાણુ યુરોપ પાછું ફરતું હતું.

દૂર દૂર એક વઢાણુ દેખાયું. એના સઠ ફાટી મથા હતા. એનો ફૂવાથંબ ડાહ્યો હતો. એ રાંક જેવો પજો હતો. તૂતક ઉપર થોડા માણસો મદદ માટેનો સફેદ વાવટો બેંચો કરતા હતા. આગળ દિવસના ભારે તોફાનમાં સપડાયેલા વઢાણુને મદદ કરવાનો પોતાનો ધર્મ સમજીને ફિરંગી વઢાણુ એની નજીક ઢંગરાયું. ઓચિંતું એ મુઠ્ઠા જેવું વઢાણુ જલે જીવતું થઈ ગયું. એનો ફૂવાથંબ મજબૂત થયો. એની ઉપર સફેદને રથાને ચાંચિયાઓનો કળો વાવટો લાગી મથો. જોતજોતામાં ચાંચિયાઓનું વઢાણુ ફિરંગીઓના વઢાણુની સોડમાં આવી ગયું. આરબ ચાંચિયાઓના તૂતક ઉપર બીમ જેવા મરત ખસો કાળા હાસીઓ હરિયારબંધ ફિરંગી વઢાણુ ઉપર ફૂટી પડવા તૈયાર જોવા હતા. અનુભવી ફિરંગી કપ્તાન આ દગાને કારણે પોતાની તોપો વાપરી ચક્રો નાંકે. ખંદૂક તલવારો લઈ એના વીસ ખલાસીઓ સાથે આવી જોવા. ભારે ઝપાઝપી થઈ. ચાંચિયાઓએ ત્રણ વખત લાંબા રસાને છોડે આધેલી સોડાની ફીડીઓ ફિરંગી વઢાણુના થાંભામાં નાખી. ત્રણ વખત ફિરંગી કપ્તાને કુદાડીથી એ ફોરડાઓને ઠાપી નાખ્યાં. પણ જોટલામાં એક ચાંચિયાની ગોળી કપ્તાનને વાગી, કપ્તાન પજો. બંને વઢાણો હવે બિનાઈ મર્યા, ચાંચિયાઓ ફિરંગી વઢાણુના તૂતક ઉપર તૂટી પડ્યા.

આર-પાંચ ખલાસી મર્યા. બાકીના કેટલાક પકડાયા. રામસિંહ પણ કેટલો થયો. વંડાણો ચાંચિયાઓના જોડામાં પહોંચ્યા. ત્યાં ફીડીઓને હાથપગમાં ફીડીઓ પહેરાવી ઝોરડીઓમાં પૂર્વી. એક આરબ તેમને ચાંચિયાઓ પાસેથી ખરીદી પગે ચલાવી એલેક્ઝાંદ્રિયા લાવ્યો.

ત્તાની તે સમયની ગુલામોની મોટી બજારમાં રામસિંહ એક મિસરી વેપારીને વેચાણે. એની પાસેથી મોરોઠ્ઠોના એક વેપારીએ અને ખરીદો. રામસિંહ એ વેપારીના ટેન્નિયર ખાતેના વઢાણમાં ખલાસીનું કામ કરતો હતો. સખત કામ, અનહદ મહેનત અને થોડા અને ખરાબ ખોરાકથી એને ખૂબ કષ્ટ સહન કરવું પડતું. ઉપરીના ચાખખાતો માર તે ડાલે ને પત્રલે હોય. રામસિંહ ખીમાર પડી ગયો. માંડ માંડ બચ્યો. એની સાથે ફેટલાક ફેંચ ફેદીએ પછી હતા. તેમના શંસરથી તે ફેંચબાપા શીખ્યો. બે ફેંચ સાથે એણે દોરતી બાંધી લીધી. સુક્તિથી એક કાનસ મેળવી, પગની લોખંડી બેઢીએને ધસી ઠાઠી રાતના એક મજબો લાઇ ત્રણેય બાળ્યા.

સાત સાત દિવસ ત્રણેય ખુલા મજબામાં ખુલા દરિયામાં રહ્યા. સાથે થોડો ખોરાક હતો તે પૂરો થઈ ગયો. એકાદશીએ ખેંચાતી હતી. આઠમે દિવસે હોલેંક જતા એક વઢાણે એમને ઢોંચકી લીધા. કમાનની દયાથી તેઓ ગામસ્તકામ શહેર પહોંચ્યા. બે ફેંચ હતા તે તેમના દેશમાઈઓની મદદથી ફાંસ રવાના થયા. રામસિંહ એકલો પડ્યો. દોલેડની બાપા એ જાણે નહિ. કોટેલ લૂગડે એ ખેકાર લખતો હતો. એટલામાં એક સોનીની નજર એની ઉપર પડી. રામસિંહ પોતાના પેટ તરફ આગળી ચીંધી. સોની સમજ્યો, એને દયા આપી. એણે એને કામ આપ્યું. અહીં રામસિંહ કંચ બાપા શીખ્યો. એને સોનાનાં નકશીદાર ધરેણાં બનાવતાં પછી આવડી ગયું. એની યુદ્ધિ કુશાગ્ર અને સમજશક્તિ વેધક હતી. એણે ચાંદીનાં વાસણો જુદી જુદી જાતનાં બનાવવા માંડ્યાં. સોનીનો એક મિત્ર રેશમ ઉપર સરસ લરતકામ કરતો. રામસિંહને એની જોડે મિત્રતા જમી. હોશિયાર રામસિંહને લોદાની આરથી રેશમનું લરતકામ તરત ટેરવે ચડી ગયું. કારીગરીના કામમાં એની યુદ્ધિ અજમ રીતે મહાલતી. નવી લાતો બનાવવામાં એને અજમ રસ પડતો.

રાત્રિપ્રિય, ઠધારસિક, વિલાસી, મોજચોખી, ઠવિ, સાહિત્ય-
ચોખી, સંગીતપ્રેમી વિદ્યાવિલાસી રા' લાખો (લખપતશ) રાતના
ખાર વાગે દરખાર કરીને બેઠો હતો. મોનાની ખાટ ઉપર તકિયે
ઝટેલીને-સોનાનો કુલ્હો ગમગાવનો આલેટી પડ્યો હતો. દાદિલકંઠી
મધ્ધિકાઓ સંગીત અને નૃત્ય પીરસતી હતી, કાવ્યચર્યા થતી હતી,
સંગીતના શુણ્ણદોષો ચર્યાતા હતા, બદારના કવિઓ પોતાની કવિ-
તાઓ રા' લાખા પાસે ગાતા હતા. એટલામાં પ્રતિદારે ચાંદીનો
એક ધાળ અને મઢો એક રેચમી રમાલ લાવીને મૂક્યાં. રાવશીએ
ચાળની નકશી જોઈ, રમાલનું બરત જોયું અને એમનું હૃદય
નાચી ઊઠ્યું. ચાંદીના ચાળમાં કદબનું વૃક્ષ હતું અને એની નીચે
શ્રીકૃષ્ણ બસી બબલતા હતા. કૃષ્ણની આસપાસ ગોપાઓ દાંડિયા-
રાસ ભેટી હતી. 'વાહ વાહ !' લાખો બોલી ઊઠ્યો. રમાલનું બરત
પણ કાઈ ચીજ હતું પાંદડાંઓ વચ્ચે શોભતાં દ્રાક્ષનાં મૂમખાં
કુદરતી રંગમાં ઊપસીને આંખે બાઝતાં હતાં. સ્વપ્નમાં પણ કામ
જોયું ન હતું. "કાણુ છે આનો બનાવનાર ?" લાખાએ પૂછ્યું.

ઠારીગરીનો બનાવનાર હાજર થયો.

"કાણુ હો ! ક્યાનો હો ! તું કધો કરે છે ?"

"હું તો વાધેર ખલાસી. દરિયાખેડનો અસલ કધો. રામ-
સિંહ નામ. પણ અટાણે આવું હું ધોળિયા સોઠાના દેશમાંથી."

"એ તે કયો દેશ ?"

"મહુ દૂર છે. પહોંચતાં ૭ મહિના થાય. દરિયાપારનો
દેશ છે."

"ઠારીગરી તારા હાથની છે ?"

"હા બાવા, હું એ દેશમાં જ શીખ્યો."

"હવે આવી જ રાજની નોકરીમાં, તને જોઈએ તે સાધનો
મળશે. આ કામ તું અહીં ચાલુ કર. હું પોતે એ જોવા આવીશ."

“ એક અરજ છે જાવા, મને ૭ સોની અને ૭ મોચીઓ આપો, હું એ ધોળિવાઓની કારીગરી જધાને શીખવી દઉં, આ કારીગરી કચ્છની જ યર્ષ જાય. ”

લાખાએ રામસિંહને જોઈતી સમતો આપી. રામસિંહે એક દુબરચાળા કાઢી. આજે પણ કચ્છમાં એ ચાલુ છે. ચાર વરસ સુધી અનેક કારીગરોને એણે પોતાનો દુબર શીખવ્યો. કચ્છમાં પણ કારીગરો ચાંદીકામ અને રેસમમાં આરતું કરતે હોવામાં કુશળ બની ગયા. એ ચાંદીકામ તો આજે પણ ‘કચ્છ સિલ્વર વર્ક’-કચ્છનું ચાંદીકામ એ નામે ઓળખાય છે. કચ્છમાંથી એ કારીગરી આખા હિંદમાં ફેલાયેલી છે.

રામસિંહ માલમને નાદર કારીગરી સાથે લમ ચપું હતું. યુરોપની કારીગરી શીખવાની એને લમની લાગી હતી. કદાચ રામસિંહ રાજવીએ એને એક વઢાણ આપ્યું. રામસિંહ યુરોપની કેટલીયે ભાષાઓ જાણતો હતો. એ ઈટલીના વેનિસ શહેરમાં રહ્યો. પરદેશીને કાચનો દુબર શીખવનાર માટે ત્યાં ફ્રાંસીની સભા નક્કી હતી. રામસિંહ એક કારખાનામાં કાંકુ કાઢનાર તરીકે રહ્યો. પણ આખ-કાન કંઈ ધરાણે નહોતાં મુક્યાં. એણે કારીગરોની આકરી કરવા માંડી. એમને દારૂ પાઈ પાઈને એમની પાસેથી કાચનો દુબર જાણી લીધો. ત્યાંથી તે સ્વિટ્ઝરલેન્ડના એક શહેરમાં ગયો. અહીં કાંકુવાળો જનતા. પણ એ દુબર પરદેશી-ઓને શીખવવાની મનાઈ હતી. પણ રામસિંહ તો કુદમાં સાકરની પેઠે ત્યાંના લોકોમાં જળી ગયો. કાંઈને કાંકુ ન જાય તેવી રીતે સહજ ભાવે એ ત્યાંનો દુબર શીખી ગયો. આજુબાજુના દેશોમાં રહીને તે પાછો કચ્છ આવી ગયો. રા’લાખો એની હોશિયારી જોઈને એના ઉપર વારી ગયો.

રાજાઅલ્લી કચ્છમાં કાચનું કારખાનું ચાલુ ચપું. બિતોરી

. ૮

કાચ બનવા લાગ્યો. ક્ષારસિક રાજાએ એવા કાચનો મહેલ ઇન્જનો. રામસિંહે મહેલમાં એક આખો કાચનો વિભાગ ખડો કર્યો. એમાં કાચની નળાંઓમાંથી પાણી ચઢી આપ્યા મહેલને ઠંડો રાખતું હતું. એણે કાચની સેંકડો તંત્રીઓ જડી દીધાં તથા છાન કાચની ખનાંખી હતી. કાચની દીવાલો ઉપર રામસિંહે કંચના રાજાઓની છબીઓ ચીતરી હતી. અંદર કાચનાં ઝુમરો ઝમઝમ બગતાં હતાં. એ 'આયના-મહેલ' હજી કંચમાં કાલમ છે. આજે પણ એની કારીગરી વખણાય છે. એ જોઈને જોનારાં મુંઘ ખને છે. કાળે કરી-આયમ વિના કાચનો દુનર કંચમાંથી લુપ્ત થયો છે.

રામસિંહે કેટલાંક ધરિયાલો કારીગરોને મામંદઈક ચક્રને બનાવ્યાં. 'આયના-મહેલ'ના કખાટોમાં એ ધરિયાલો ખૂબ રસનીય છે. હમણાં એ નવ પડ્યાં છે. પણ આયના-મહેલના રખવાળે મને ખાતરીથી જણાવ્યું કે એ હજી સારી લાલતમાં છે. પાછળથી એ દુનર પણ કંચમાંથી લુપ્ત થયો. રા' લાખાં પછી કંચના ત્રણ રાજવીઓ ક્ષારસિક નદિ પહોંચીશ્વર પ્રજાપીક હતા. એમનો સમય જણાતો હતો.

રામસિંહને તો એની પેતાની લગની હતી. રાવધીની સહાયથી તે ત્રીજી વાર મુદ્રાય થયો. લાથી તોપેની ધાત્ર માળા તોપો બનાવવાનો દુનર રાખી ત્રણ વરસે તે દેશ પાછો આવ્યો. પરંતુ ત્યારે રા' લાખો દેવ થયા હતા. રા' જોડણે રામસિંહની દેખરેખ નીચે 'કચ્છી જંજો' નામનું એક ત્રણ માળનું વડાણ બંધાવ્યું હતું. તોપનું કારખાનું પણ જોડ્યું હતું. પણ અર્થાન કાળમાં એ ન નબી ચક્રનું.

રામસિંહ માલમની આ કથા એણે જાતે જનો કહ્યો. સહી પરદેશના દુનરની આવીઓ દેશમાં ખુદી મૂકી દીધી, ને એ દુનરોને દેશના જ બનાવી દીધા. મૃત્યુ દાણે એને કરો વસવસો નહોતો ગ્યો.

શાહુ વેપારી શેઠ જોરામ શિવજી

સાગરમાં મેરુ જેવડાં મોટાં મોઝાં લીછગત્યાં હતાં. ચાર તરફથી પવનદેવ પોતાના કુર્કુનકખીલા સાથે અણત બળપૂર્વક ફૂંકાતા હતા. ઈંદ્રના પુત્ર મેધરાજ પોતાની પરચેતર વીજળીમાર્ગે લઈને પધારતા હતા. એમની પાછળ જોરથી નોનનો વાગની હતી. મુઠ્ઠી સરખા નાના વઢાણુ 'ગંજ નારણુ વસા' ને હાથી જેમ તણ-ખલાતે ફૂટે તેમ ભવંકર પઢાક જેવાં મોઝાં ઉપાડી ઉપાડીને ફેંકતાં હતાં. ત્રણ ત્રણ દિવસ ધણા માનગેવના ભવંકર ક્રોધાગ્નિની સામે વઢાણુ બાથબાથ કરી ગયું હતું. રાત્રીદિવસ નાખુરો કાસમ અને તેના ખલાસીઓ અજનાણી મોઢામ નાખ્યા સિવાય તોફાન અને વાવટોજ સામે લડી રહ્યા હતા. વઢાણુના સહે, આલાત (દોરી-દોરઠાં) અને ફૂંચથંમ વગેરે સખત રીતે જખમાયાં હતા. ગરુડના મોઢામાથી ભાગ્યથોગે છટેલા કળૂતગના જેવી વઢાણુની સ્થિતિ હતી.

ત્રીજે દિવસે તોફાન અગ્ર્યુ. વંરસાદ ધબધો, વીજળી અદરખ થઈ, પવન સમાઈ ગયો. નાખવાઓએ શ્વાસ લીધે. દશ-નાર મુસાફરોને વઢાણુના લાકારિયામાંથી બહાર કાઢી વિષ્ટા-મૂત અને ખાધાખોરાકીના દુકડાઓથી ગધાવું લાકારિયું સાફ કર્યું. નવાં આલાત (દોરી-દોરઠાં) નાખ્યાં, જૂના સડના ફાટેલા દુકડાઓને મોટાં યોગડાં મારી સાધ્યો. ખલાસીઓ પણ ખાઈપીને હરે આરામ લેવા પડ્યા.

‘વવવ-હાહાહા-જીજી !’ કૂચાઈના તીર ઉપર નિરીધ કરવા ખેલે છેકરાએ જૂમ નાખી. સાઠ સાઠ દિવાળા નેયેલ જતાં જે જમને હાદ નહોતો દેનો તેવો સક્તિશાળી ચરીશવાળો કાસમ માલમ બીજો યઈ પોતાની ગરુડ જેવી આંખોને દરિયા પર નેંધી રહ્યો. વાતાવરણમાં નાના ધોળા જેવા દેખાતા પદાર્થોને એણે નેંધી લીધો. પાંચ મિનિટ સુધી એણે નજર લાં ખોડી રાખી. પચાસ વરસથી કંઈક સમુદ્રના ખારા પાણી એ પીતો. આવ્યો હતો. વઢાણ વઢાણના પારખુ કાસમને આવતું વઢાણ ગમ્યું નહિ. વઢાણની આકૃતિ અને દિલ્લચાલની એટલે ફરથી એણે પરીક્ષા કરવા માંડી. એના મનમાં પૂરો મંદેહ બીજો થયો. ક્યાં યુક્ત લઈને પોતાનું વઢાણ દરિયામાં એણે મુક્યું હતું કે આફત ઉપર આફત આવે છે તે એને સમજ્યું નહિ. પણ એ ગસરાયો નહિ. જેનામાં આફત સામે લડવાની દિંમત છે તેને આફત એક આવે કે અનેક, બધું સરખું.

એણે આજ્ઞા કરી, ‘સદ ગધા ખુલ્લા કરી દો.’ સદ ખુલ્લા થયા ને વઢાણ પવનવેગે લાગ્યું. પણ એની તરફ આવતું વઢાણ વધુ વેગીકું માલૂમ પડ્યું હતું. કાસમે મામલાને પૂરો પારખ્યો. એણે ઝાપથી કુત્રો છોડવા માંડ્યા. વાંદરા જેવા ખલાસીઓ ચપળતાથી કુત્રમ બળવવા લાગ્યા. બે અંગ્રિજી તોપના મોઢા ઉપરથી મોઝણીઓ છૂટી. એના મોં પાસે દારૂગોળાનો ઢગલો થયો. સૌ ખલાસીઓ પોતાની આરળી બંદૂકોમાં દારૂગોળો કાંસરા લાગ્યા કેડે તલવારો લટકી ગઈ ઉતારુઓને લંડારિયામાં પૂરી દીધા. તૂતક ઉપર રેતી પથરાઈ ગઈ.

બે અંગ્રિજી તોપોમાંથી એકને કાસમ માલમે પોતે સાફ કરી. અસવાર જેમ પોતાની વઢાણી ધોડીને સાજ સજો તેમ કાસમે તોપ ઉપર દળવો હાથ ફેરવી એના મોંમાં કાંસી કાંસીને દારૂ

ધરખે. તથા કલાકમાં તો આવના વઢાણે આ એકલા વઢાણને પકડી પાડ્યું હતું. હવે તો કાસમ સમજી ગયો કે જંગલી આગ આગિયા લૂંટારુનું એ વઢાણ હતું. તોફાનમાં કાફલાથી વિખૂટા પડી ગયેલા પોતાના એકલા વઢાણને પકડીને એ લોહા સોને ગુલામ બનાવવાની નેમ રાખતા હતા. આરખો સ યે ખમે! ભયંકર સીંઠી ગુલામો નાગી નાગી તલવારો અને જુદાં લઈ તૈયાર બીભા હતા કે ક્યારે નિશાન નજીક આવે ને એકલા વેપારી વઢાણ હિપ્ત ફેદી પડાય અને સામનો કરે તેને કાર દેવાય.

પથુ કાસમ એમ કરી જાય તેરો નહોનો. ફિરગીઓએ પથુ એને એની બહાદુરી, આવડત અને પહેાચ ન્નેઈ પોતાના વઢાણમાં નોકરીએ ગમ્યો હતો. ત્યાંથી કાસમ તોપની નેમ લેતાં રીખ્યો હતો. એણે પોતાની તોપના મેનિ બગમર તૈયાર કરી રાખ્યું આગિયા-વઢાણ નજીક આવ્યું કે કાસમે તોપમાં જામગરી દાખી. સરસર કરનો ગોળો છૂટ્યો, એની નેમ અચૂક હતી, સામેના વઢાણનો ફવાચબ અહર લપગો, વઢાણ આકું ચયું, એનો વેગ ધગી ગયો, વેપારી-વઢાણ ભાગી છૂટ્યું.

એ પછી એક અઠવાડિયે વઢાણ જ મમારને બફરે નાગયું. નસીમ અજમાવવા આવેલા દશ-બાર લાટિયા અને ખેમત યુરકાએ આ નવી ભોમકા ઉપર પમ મૂક્યો એમા એક ચીંચરેલાલ છોકરો હતો, તેનું નામ જરામ. કચ્છ-મુદરાનો એ ગદીશ એકમે ને દસ વર્ષ ઉપરની જ વાત.

કચ્છનો એ કંચલ છોકરો જરામ માપ જીવનાં મોજમાં ઊંચર્યો હતો, કદી ધર બહાર નીકળ્યો નહોતો. મોટું કે જ મૂકીને ખાપ મરી ગયો. લેલુજારોએ ધરખમરી કનખમાં લીધી. જરામ હજી આગલી સાલ જ પરખ્યો હતો. એક બાઈને પરણાવવાનો હતો, મેનો હજી કુંવારી હતી, મા માદી હતી, કુટુંબ મોટું હતું,

લેણદારોને! હજુ પાર નહોતો. ધરમાં કંઠાસનો પશુ પાર નહોતો. જેરામનું જીવન ખારું થઈ ગયું હતું. કંઈક પેટવડિયા ખાતર, કંઈક ચિંતા અને કંઠાસથી છટકા થર ઊઠી તે જંગમાર નેટલે દૂર પરદેશ આવ્યો હતો.

સત્તરમી સદીની એ ચરખાત હતી. ત્યારે કચ્છ-કાઠિયાવાડના વેપારીઓએ જંગમારના સામાન્યમાં (એ વખતે એ સામાન્ય ને સારો વિસ્તાર હતો) વેપારી સંસ્થાન બોલ્યું હતું. એમની ઉપર આરમ સુલતાનો ફિદા હતા. એમના થકી સુલતાનની પેદાશ અનેકમણી વધી હતી. હિંદી વેપારીઓએ જ તો એના અંદરની ખીલવણી કરી હતી જઠાતની પેદાશ અને વેપારના વધાગથી 'ગિયાદેન' મોટા સંકટો વેઠી આટલે દૂર નાનકડા વઢાણમાં એકી આવતા હિંદી વેપારીઓ ઉપર સુલતાન ખુશ ખુશ રહેનો.

અદાર વર્ષનો જેરામ સાધારણ નામ સિવાય કંઈ ન જાણે. પણ એ વખતના ગુજરાતી વેપારીઓ આશ્રય આપનારા જંગરા. પગાર ઝાઝો ન આપે પણ નોકરમાં સ્વતંત્ર ધંધો ખીલવવાની સક્તિ ખીણે તે માટે તેને ખૂબ મદદ આપનારા. જેરામને એક વેપારીએ પેટવડિયે ગળ્યો. ૭ મહિનામાં જેરામ સ્વાહિલી ભાષા શીખી ગયો. એની અંદર સુનેશા ગુણો એકદમ જાગી ઊઠ્યા. ડોકરો ચાલાક, ઉલોગી અને કામ ઉપર પ્રીતિ રાખવાવાળો નીકળ્યો. પહેલે જ વર્ષે એને પગાર વાર્ષિક ૫૦ રિયાલન મળ્યો. શેઠિયાઓ વાણોતરે ઉપર અમીદારી રાખનારા. તેઓ વાણોતરને વેપાર કરાવે. પોતાના વઢાણમાં વચર નરે મોડો થોડો માલ મમાવવા દે, પોતાની સાથે એને માલ વેચી દે અને નફો એમને આપી દે. મહેનાઓને તેઓ પૈસા પણ ધીર, પરચૂરણ માલ ખરીદાવે અને વેચવાની સોઈ કરી આપે આમ મહેનાઓને સારો લાભ

• આફ્રિકાનું એક રૂપાનાણું—એ વખતે દોઢ રૂપિયા જેટલું

કરાવે. મહેતાઓમાં નેખમતું કામ કરવાની શક્તિ આવે તે માટે એમને જવાબદારીનું કામ પણ સોંપતા જાય.

નેરામે બીજે જ વરસે કેશિયર-તિજેરીનું નેખમદારીનું કામ માથે લીધું. એનો પગાર વાર્ષિક ૧૦૦ રિયાલ થયો. વેપાર-માંથી પણ કંઈક મળ્યું હતું. અને એમ વર્ષ આખરે ૪૦૦ રિયાલની મૂડી ચર્ધ. ૧૦૦ રિયાલની ફાંડી કરાવી ત્યાંના ખર્ચ અને બાજના કરણા માટે દેશમાં મોકલી એણે નોકરીનું રાજીનામું આપ્યું. ૩૦૦ રિયાલ એણે શેઠની પાસે જમા કરાવી તેમાંથી નેઈતા માલ લઈ કાપડ, ખોટાં મોતી, છરા, ચાકુ વગેરે આફ્રિકન લોકોને નેઈતા પદાર્થોની ફેરી ઉપર નીકળવા માંડ્યું. પરોપર ફેરી આરમ્ભો અને દિંદીઓને માલ વેચે. પહેલે જ વર્ષે ખાતાપીતા ૨૦૦ રિયાલ બચ્યા.

ત્રીજે વરસે એણે જંગમારની બજારમાં નાની પરચૂરણ માલની દુકાન નાખી. વચન પ્રમાણે પૈસા કરવામાં પાછો ન પડે એટલે શાખ સારી બંધાઈ હતી અને પરિણામે ઉધાર માલ પુગળ મળતો હતો. બંધાની ચિતા નેરામ રાત-દિવસ રાખતો. વહેલી સવારે ફેરી ઉપર નીકળી બરાકોને માલ આપી આવે. બપોરે જમીને દુકાન ઉપર બેસે તે રાતના નવ વાગ્યા સુધી વેચાણ કરે. જખાનનો મોઢો અને દિલ્લો પ્રમાણિક એટલે આરમ્ભોનો વિશ્વાસ એકદમ મેળવી લીધો. દિનપ્રતિદિન દુકાન ઉપર બરાકી વધવા લાગી. બીજે જ વરસે ૫૦૦ રિયાલ-દેશમાં મોકલી બાર્ષના વિવાદ કરવાની સગવડ કરી આપી. પછી બાર્ષને પણ જંગમાર તેડાવી લીધો. એક બાર્ષ દુકાને બેસે અને બીજે ફેરી ઉપર નીકળે આમ કામ વેગથી વધાર્યું. વાર્ષિક પાંચસો રૂપિયાની પેદાશ હતી.

નેરામ દુરદેશીવાળો અને સાહસિક માણસ હતો. એણે હવે જંગલી હબસીઓ અને આરગ સિપહીઓને પણ ઉધાર માલ

આપવા માંજો. એ લોકો એમ તો કલ્પકર અને ખિનપેલા નામ
જેવા ઝૂની, પણ ધંમાનને એ જન જરાજર સમજે. એના ઉપર
જે વિશ્વાસ મૂકે તેને તેઓ છેદ ન આપે, અને ઉપકારને દી ન
બૂલે. દબ્બસીઓ જોડે બંધાર બાંધ્યો એટલે જેરામને દુવે જગત-
નો માલ પણ રાખવાની ફરજ પડી. જંગલીઓ પાસેથી ધીરધાર
ચેટે હાથીના દાંત, જનવરોનાં ચામડાં, ઝાડના રસ, નાળિયેર અને
હવિંગ જેવી વસ્તુઓ તે લેવા લાગ્યો. આમાં એને ધણે નફો
મળવા લાગ્યો. વેપાર પણ ખૂબ વધ્યો. એરડો વેપાર સાથેજ
એને મોટી દુકાને રાખવી પડી. મહેતા અને મુનીમો પણ રાખ્યા.
પાંચ વરસે એની પાસે દસ હજારની મૂડી ઘડી ગઈ.

પછી કાર્મને કામ સોંપીને જેરામ દેશ તરફ બહાર દઈ
આવ્યો. લેણદારોનું કરજ ચૂકવું, રહેવાને નવાં સારાં ઘર ચણાવ્યાં,
ખાર મદિના મેજ કરી, બેનોને પરજાવી. આમાં એની મૂડી
અર્થાઈ મઈ એટલે પાછો જંગલના વડાજુમાં ચડી ગયો. આ
વખતે દિવસ ત્રણમાં જ નિર્વિધિ એ જંગલ પહોંચ્યો. કહે છે
ને, જેનું એક પાધરું તેના બધાં જ પાધરાં. જંગલમાં પાછો
આવીને જુએ તો દુકાનની ધરાડી સાવ ધટી ગયેલી. કાર્મનાં
પોતાના જેવી જાનની મીઠાસ, કામની બાવાન, પહોંચ અને
હિમ કે શક્તિ નહોતાં. એટલે સ્વાભાવિક રીતે જ કામગાજ અને
નફો ધટી ગયા હતાં, પણ જેરામનાં પાધરાં નસીબ કહે કે એની
હોશિયારી કહે, જોતજોતાંમાં એણે દુકાનને પાછી હતી તેવી જ
વધારી દીધી. હવે એણે પોતાના વેપારની રીત પણ ફેરવી. અત્યાર
મુધી એ પરદેશ ખાતેથી માલ મગાવનાર વેપારીઓ પાસેથી માલ
લેતા અને જંગલીઓ પાસેથી મળેલો માલ પણ એમને જ વેચતો.
એને વિચાર થયો શા માટે વચ્ચેના દલાલને રાખવો અને વધારા-
નો નફો પોતે છોડી દઈ બીજને ખાવા દેવો ? એટલે એણે ૬૨૭-

માંડવી ખાતે પોતાનું જ એક વઢાણ બંધાવ્યું અને પોતે જ સીધો પડેશ સાથે વેપાર કરવા લાગ્યો. આમ આવતા અને નિશાસ બને વેપાર એના હાથમાં આવ્યા, અને એ સમયમાં વેપારમાં કસ પણ ધક્કો રહેતો. જેરામ પાસે એકદમ સારી મૂડી જમા થઈ હતી.

એણે ફ્રેન્ચ, અંગ્રેજ અને અમેરિકન વેપારીઓ સાથે સંબંધ બાંધ્યો. હાથીદાંત, ચામડાં, નાગિયેર, લવિંગ ઇત્યાદિ વસ્તુઓ તે એમને વેચવા લાગ્યો અને બદલામાં વિધાપતી કાપડ, ઊંટ, રમકડાં, હાથને સામાન, તૈયાર કરેલો ચામડાનો સામાન એવી એવી વસ્તુઓ ખરીદવા લાગ્યો. એની આંટ સારી હતી, પાસે મૂડી સારી થઈ હતી, પ્રમાણિકતા અને ઉદ્યમ જેવા ગુણો હતા, સાહસિક પણ હતો-લક્ષ્મી આવે એવા બધા ગુણો એનામાં ખીલ્યા હતા.

એની માલિકાનાં વઢાણો વધત્યાં ત્યાં, વેપાર વધતો ગયો. એને લાગ્યું કે આખા જંગલમાં વેપારનો વિસ્તાર કરી નાખવો જોઈએ એટલે જંગલમાં ધણું શહેરો અને લાગોમાં એણે પોતાની દુકાનની શાખાઓ ખોલી. જંગલી સીંદીઓ સાથે એ મોટો વેપાર કરતો હતો. જંગલીઓના લાખો રિયાલનો ઉધાર માલ એ રાખતો હતો. સામેથી તે લોકો લવિંગ અને કાપરાની મોસમમાં એને માલ આપી જતા હતા. નાણું નાણાને લાવે છે એમ જેરામ લાખોપતિ થઈ ગયો.

જંગલમાં અદરનાં ગામડાંઓમાં છાપા મારી આરમો જંગલી જીવાન સીંદીઓ અને સીંદીઓને ઉપાડી લાવી, વઢાણોમાં ચમકાવી જંગલમાં લાવતા. એ સીંદીઓ ઉપર અમાનુષી જીલ્લમ ગુજરતો. એ જીવતાં માણસોનો તો વેપાર ચાલતો. ગુલામો તરીકે તેમને દૂર દૂર અખણ મુલકોમાં મોકલી દેવામાં આવતા. દોર પાસેથી જે કામ લેતાં અર્થલોકો ખવાય એ કામ ગુલામો પાસેથી લેવાનું અને દોર ઉપર જે કૂરતા વાપરતાં અરેરાટી છૂટે તે કૂરતા આ

ગુલામ બનેલાં સીદીઓ પર વપરાતી. અમેરિકનો, યુરોપિયનો અને આરબો એ ગુલામોનો વેપાર કરતા. હિંદી વેપારીઓ પણ એમને ખરીદીને પરદેશીઓને વેચતા. જેરામ શેઠે પણ છતાં માણસોના નિર્દોષ જંગલીઓનો વેપાર આદર્યો.

અને એમ કહેવાય ■ કે એ વેપારે જ એના બાગ્યે એની મારી છોડી દીધી. એ કાળે તો જેરામ શેઠ સુલતાનને પણ નાણાં ધીરતો. સુલતાનની જહાતનો ઇન્જરો એના હાથમાં હતો. એ ઇન્જરમાંથી જ એને જમરી પેદાશ મળતી. દિવનો પણ એ ઉદાર હતો. કાંઈ પણ ગુજરાતી એને ત્યાં આવીને ગમે તેટલો વખત રહે તોપણ તેને ત્યાં એને રહેવાની-ખાવાપીવાની સંપૂર્ણ છૂટ હતી. પોતે એ સોની સાથે એક પંજને જમવા બેસતો. જે સોનાં બાણામાં હોય તે જ એના બાણમાં હોય. દશ લાખ રિયાલની પૂંજ એની પાસે જમા થઈ હતી.

પણ પછી એનું શરીર લયઝૂ. એ દેશમાં-કચ્છ-મુંદરા-આવીને ગયો. એની પાછળ એનો મુનીમ લખા રામજી મદાસંમથ નીવ્યો. એણે જેરામની મિલકત એક કરોડ રિયાલ મુધી પહોંચાડી કંઈ પેટીને સર્વોપરી બનાવી.

પણ જેરામના બાગ્યની ઉધી ટોચ અહીં આવી ગઈ. ટોચ ઉપરથી દરેક માણસ પડે જ એવો કાંઈ સનાતન સિદ્ધાંત નથી. જે માણસ આધુનાધુનેશ વિના ટોચે ચઢી જાય તેને જ મટે ટોચેથી પડવાનો સંભવ હોય છે, પણ જે માણસ ધીર-ગંભીર છતાં મ પ્રક્રમ સાથે ચડતો હોય છે તેને મટે કાંઈ ટોચે હોતી જ નથી, એટલે એના બાગ્યમાં પડવાનું પણ હોતું નથી. આપણે જોયું કે જેરામ કઈ રીતે ચડવા માંડ્યો હતો. એ ઉદાર હતો, દીર્ઘદર્શી હતો; પણ એનો વેપાર શુદ્ધ હતો તેમ નહિ કહી

- યકામ. એનું બિજું કરેલું ખર જંજીપાના પાનાનું કહી યકામ અને પવનની ફૂંક આવતાં તે લોકી ગયું.

પરિણામે દયા એ આવી કે એના પુત્રે તે પેઢી જોઈ પશ્ચ નહિ. એ પોતે ઉઘાડે બની ગયો હતો. એના મહેતા-મુનીમે ઉપર પશ્ચ દેખરેખ રહી નહિ એટલે એ લોકો પશ્ચ અંદરથી ખાવા લાગ્યા હતા અને અતે આજે એના કટંબને ગરીબાઈમાં દહાડા કાઢવા પડે છે.

લધાભા

“કુત્યાં મરી ગયો લધિયો ?” રસોઇવાએ જૂમ મારી. લધો ઝાઝુ કાઢતો હતો ત્યાંથી દોડ્યો. રસોઇવાએ રાપથી કહ્યું: “આ મીઠાનું ઢાંઢું આમ વચ્ચે પશું છે તે ઠેકાણે મૂક. સાવ અજડો છે.”

વાંકી કેડ કરી લધો માટલું લઈ ઠેકાણે મૂકે ત્યાં વજાતે જૂમ મારી, “અરે લધિયા, લોટો તો લર !” વાંકી કેડે જ લધાએ દોટ મૂકી અને વજાતને લોટો બરી દીધો. એ રસોઇવાની તકેનાતમાં ફાજર થવા પાડે જતો હતો ત્યાં નાહવા બેઠેલા એક મહેતાએ કહ્યું: “લધિયા ! મારે વાંસે જરા સાણુ દેતો જ.” લધો મહેતાને વાંસે સાણુ દેવા રૂઢી ગયો. પણ મનમાં એને ફક્કો હતો કે રસોઇયો હમણાં જૂમ મારશે, અને કાં તો જાડો બેતો કેશિયર જીંઘો હશે તે દાતણની જૂમ મારશે. ત્યાં તો સાચે જ બેના કેશિયરનો રાજનો પરિચિત ઘાટો સંબળાયો: “લધા—!”

“સાઈશા’બ, જઈ હવે ?” લધાએ મહેતાની રજ માગી. મહેતા જવામ દે તે પહેલાં જાણ બેતા કેશિયરની ખીણ ગાઝાવી, “અરે લધિયા ! દાતણ ક્યારે લાવે છે ?”

મહેતાની રજની રાહ જોયા વિના સાણુ ફેંકીને લધો બેના કેશિયરની સેવામાં દોડ્યો.

ચૌદ વરસનો લધો જેરામ સિવજીની જંગમ્મારની પેટીમાં ફુટકલિયા (પરચૂરણ) ઝેકરા તરીકે કામ કરતો હતો. સારાતા

જ વામ્બાથી રાત્રિના બાર વામ્બા સુધી એને સેંકડો દુકાનો ઉઠાવવા પડતા હતા. મુનીમ, વજાતો, મહેતાઓ, રસોઈવાઓ અને નાના-મોટા સૌ નોકરો એને કામ આપતા. દરરોજ અઢાર કલાકનું વાંકી કે રાખીને મહાવૈતરું એને હતું. કાંઈ એની દવા ખાતું ન હતું. હજી જ માસ ઉપર જ તે જંગમરનું પાણી પીવા આવ્યો હતો. રસોઈવાને કાઠારમાથી ચીજો કાઢી દેવી, બજારમાથી દોકતાં ખપતી ચીજ લાવી દેવી. બધાને દૂધના ખાલા આપવા, તે પાછા ઉપાડીને જીટકવા, કાંઈ નાકવા ગયું હોય એને કપડાં આપવાં, વાસણ મંજવામાં પણ ચદ્દ કરવી, ચોખ્ખા સાફ કરાવવા, દીવા-બત્તી કરવાં, સૌનાં ધોયેલ કપડાં સંકેલીને કારે મૂકવાં, જે કામ કાઠનું નહિ. તે કામ એનું. એવાં પરચૂરણ અનેક કામો ઉપરાંત રાત્રે જાગા એતા કેસિયરનું શરીર પણ દાખવું પડતું. પેઢીના ગસો માણસો એના ધણી હતા.

લધો સૌને રાજી રાખતો. મોં હસતું જ રાખતો. સૌનું એ કામ હરે એટલે સૌની વાત એ જાણે. પણ હદી કાંઈની કાંઈ ફરિયાદ કરવી નહિ, કાંઈની કાંઈ ચાડી ખાવી નહિ, કાંઈ સાથે તકરાર જોડી કરવી નહિ. જોટલું કામ માથે આવે તેટલું ચાંતિથી એએ જતો. અને કામમાં પણ ચોકખાઈ રાખતો. આથી સૌને એ પ્રિય થઈ પડ્યો.

૬૨-મુંદરામાં કામજી કાકરની નાની રેખડી માલની દુકાન હતી, પણ એમાં કસ નહોતો. કુટુંબનો ગુજારો થતો નહોતો. જેરામ શેઠ મુંદરાના જ હતા અને એમની પેઢીનું જંગમરમાં મોટું કામ હતું. શેઠને અને એમને દુરનો સંબંધ હતો એટલે શેઠનું વઢાણ જંગમર જતું હતું તેમાં પોતાના ઊકરા લધાને બેસાડી દીધા.

લધો ગામડી નિશાળમાં થોડાં આંક-લેખાંને અક્ષર માહિતી શીખ્યો હતો. જંગમરમાં એ ગયો એટલે તરત તો એને શું કામ

સોંપવું, એમ ધારી શેઠે એને પરચૂરણ કામ કરવાનું કહ્યું. એક વર્ષ સધાએ આવું કામ ક્યું. બીજે વર્ષે એ રસોઈવાનો મદદનીશ બન્યો. પીરસવાનું કામ મુખ્યત્વે હતું. જપોરને વખતે નવરો થઈ જતો. સ્વાદિલી બાપા એ સોંપી ગયો હતો એટલે જાડા ખેતા કેશિવરે એની નવરાશનો ઉપયોગ લેવા માંડ્યો. એનો એની પાસે રોકક દિસાખના સિક્કાઓ મળાવતો અને કાથગાઓ બરાવતો. સધાને કામ ચોકખું કરવાની ટેવ હતી એટલે એના કામમાં ભૂલ ન નીકળતી. રથૂગ ઘરીમાં બરાઈ રહેતી આગસની પ્રેરણાથી એના કેશિવરે સધાને પોતાનું વધુ ને વધુ કામ એની પાસે કરાવવા માંડ્યું. સધાને રસોઈવાને મદદ કરવાનું જ કામ સોંપાયું હતું છતાં ખેતો એની પાસે રાજ રાત્રે પગ ચાલવો, પશુ પરિજામે ખેતાએ એના પર ખુશ થઈને શેઠ પાસે એની પોતાના મદદનીશ તરીકે માગણી કરી. શેઠે તે મંજૂર કરી.

દેશી પેટીમાં અનિયમિત કાંઠા કલાકો સુધી કામ કરવાનું હોય. સધા નાણાં મણી કાથગાઓમાં બરે, દિવસે લેણ-દેણ કરે, સાંજે ઉપરાણી કરવા જાય, રાત્રે રોકકમેળ લખે, જાડા ખેતાનો એ હાથપગ થઈ પડ્યો. તિલ્લેરીનું કામ, બાણુંખરું સધા પતાવવા લાગ્યો. લેણદેણમાં ચોકસાઈ અને પ્રથમ ખાતે માંખા સિરાંય કાઢી રકમ આપવી નહિ, આ સિદ્ધાંતથી એના રોકકમેળમાં પાઈનો પણ ફરક આવતો નહિ. મીઠાખોલા અને મહેનત સધાની સાવચેતીને લીધે ઉત્તરાણી પણ જલ્દી આવવા લાગી. ખોટાં ચયેલાં નાણાં પણ તેણે કેટલાંક વસૂલ કર્યાં. શેઠની એના ઉપર નજર હતી.

બે વરસ પછી જાડા ખેતો દેશ ગયો ત્યારે સધા એનું તમામ કામ પોતાની ઉપર લઈ છોડે તેનો થઈ ગયો હતો. શેઠે એને કેશ-તિલ્લેરી ઉપર નીમ્યો. શેઠના વેપારનો વિકાસ થતો હતો, મોટી લેણદેણ ચાલતી. એવે વખતે સત્તર વર્ષના ઊંકરાના

હાથમાં આવું કામ મૂકી દેવું એ સાહસનું કામ હતું. પણ જેરામ શેઠ માણસના પરીક્ષક હતા. એમણે લધાણે જરાજર નેઈ લીધો હતો, લધો એમની કપરી કસોટીમાંથી પાર નીકળ્યો હતો. પ્રમાણિક, હિંમોગી, ચોક્કસ અને બુદ્ધિશાળી એ દેખાયો હતો. અને લધાણે પોતાના કામને દીપાવ્યું.

જેરામ શેઠનું આરખો સાથે મોટું કામ હતું. આરખોનાં લવિંગ અને નાળિયેરનાં વાવેતરો ઉપર અગાઉથી નાણાં ધીરી માલ કપજો લેતા. શુદ્ધામો પણ ખરીદતા અને વેચતા. આરખોનો માલ યુરોપિયન-અંગ્રેજ, ફ્રેંચ અને અમેરિકનોને તે વેચતા. ફ્રેંચો ક માલ હિંદ પણ ચલાવતા. યુરોપિયન-અમેરિકન વેપારીઓ પાસેથી આફ્રિકાને યોગ્ય કાપડ, રેશમી કટલરી, હથિયારો અને એવો માલ ખરીદતા. હિંદથી પણ આયાત કરતા. લધાણા હાથમાં તિળેરીનું કામ એટલે એને ક્યો માલ ક્યા બાવે આવે છે અને ક્યો કેમ જાય છે તેનું ધ્યાન રહેતું. એના મગજમાં આખો વેપાર ગોઠવાતો જતો હતો. શેઠ પણ એ જતો હતા.

શેઠની તબિયત નરમ-ગરમ રહેતી હતી. તેઓ કામ ઉપર અગાઉ જેટલું ધ્યાન આપી શકતા નહિ. પોતાના ભાઈ અને સગાંની શક્તિ વિષે એમને શ્રદ્ધા નહોતી. લધાણાએ ત્રણ વર્ષ હેશિયરનું કામ કર્યું. પછી શેઠ એને એ કામ છોડવી પોતાની મદદમાં લઈ પ્રસોટવા માંડ્યો. હવે તે માલ લેવા-દેવા અને પરદેશો સાથેના પત્ર-વ્યવહારના કામને સંભાળવા લાગ્યો. ધીરે ધીરે આ કામ સંપૂર્ણ રીતે એને સોંપાયું. એમાં એણે સારી હોશિયારી જતાવી. કામને વેગ મળ્યો. ખરીદ અને વેચાણ મોટા પાયા ઉપર ચલાવાયા. શેઠનાં માત્ર બે વહાણ હતાં. લધાણાએ નવાં બે વહાણ કચ્છ-માંડવીથી ખંધાવી મંગાવ્યાં. દેશવરોથી મોટા પ્રમાણમાં માલ મંગાવવા માંડ્યો. નફાને આંકડો વરસોવરસ વધવા લાગ્યો.

ઓફિસોમાં જવા-આવવાનું કામ શેઠ પોતે કરતા. તે સમયે 'યુરોપિયનો' જવા સ્વાદિષ્ટી ભાષા બોલતા. પણ યુરોપિયનો આરબો અને જંગલીઓને માલ આપતાં અંચકાતા. સાઠ દિવસોની ઉધારે માલ વેચાતો પણ આરબો કાઠ વખત વખતસર નાણાં ફેતા નહિ. એમનો વ્યવહાર લાસરિયો હતો. નાણાં આપે ત્યારે પણ ફેટલાઈ નાણાં રોકડાં આપે, ફેટલાઈને જલ્દી લવિંગ, ટોપરા, હાથીદાંત અને એવી ચીજો આપે. કાઠ દિવસ ખાતું ચોખ્ખું કરે નહિ. યુરોપિયન-અમેરિકન વેપારીઓને આ ફાવે નહિ. તેઓ હિંદી વેપારીઓને માલ વેચતા. હિંદીઓ આરબોને વેચતા.

જેરામ શેઠની તબિયત બહુ નરમ રહેવા લાગી એટલે એમણે પોતાના વિશ્વાસુ લધામાને ઓફિસોમાં જવાનું કામ સોંપ્યું. લધામા પણ માણસ-પારખુ માણસ હતો. પ્રેમજી પ્રાગજી જેવા રખકુ છોકરામાં સૂતેલી શક્તિઓને એમણે પારખીને જગાડી હતી અને એની મારફત પેઢીને ધણે લાભ કરાવ્યો હતો. કુદ જવાન-દારી પોતાને મળી એટલે લધામાએ ઉધાર માલ લેવાની પદ્ધતિ એકદમ કાઢી નાખી. રોકડ નાણે ખૂબ કરીને અને વ્યાજ કપાવીને યુરોપિયન ઓફિસો પાસેથી માલ લેવા માંડ્યો. આરબો અને જંગલીઓને ખૂબ નફો રાખીને ઉધાર માલ વેચતા. આમ બે બાજુથી લાભ થવા લાગ્યો. બે વરસમાં એણે વેપાર ખૂબ વધારી નાખ્યો. અંગ્રેજ પેઢીઓ સાથેના વ્યવહારથી અંગ્રેજી જાણતા થઈ ગયા. એમની કુશળતા અને એકવચનીપણા અને પ્રમાણિકતાના ગુણો ઉપર યુરોપિયનો પણ આફરોન થઈ ગયા. તેઓ તેમના મિત્રો થઈ ગયા અને તેમની સલાહ લેતા.

જમનારના હિંદી વેપારીઓ પગાર બહુ ન આપતા. વાપિક એકસોથી ચારસો રિયાલ મુઘીનો પગાર મેરેટ રજાતો. સૌથી મોટા મુનીમને પણ વાપિક આઠસો રિયાલ રજતા. પણ શેઠિયાઓ

મહેતા-મુનીમો અને નાના નોકરોને . પશુ પોતાના ભાગમાં વેપાર કરાવતા અને પગાર જોટલો નફો કરાવી આપતા. લધાલાનો પગાર વાર્ષિક ૫૦ રિયાલથી સરૂ થઈ ૩૦૦ રિયાલ સુધી પહોંચ્યો હતો. એ બધો પગાર એણે કચ્છમાં ઘેરજ મોકલ્યો હતો. પશુ તે ઉપરાંત ખાનગી વેપારના નફાના ૩૦૦૦ રિયાલ ખીજ મોકલ્યા. એમાંથી એમનું સગપણ થયું. આજ બસો વરસથી કાઠિયા યાત્રિ-માં કન્યાઓની બહુ અછત છે એટલે વહુ મેળવવા દીકરાના માન આપોને જોખમાં જોખ ત્રણ હજાર રૂપિયાના દરદારીના કરવા પડે. ધનવાને તો ઘણી તેવડમાં હોવાથી પાંચ પાંચ પરણેતરો પણ મેળવી શકે છે, પણ પરિણામે ગરીબ સુત્રોની પરણવાની મુશ્કેલીમાં વધારો થાય છે. લધાલા દેશમાં આવ્યા, લમ કયાં અને પછી જંગમ્બારથી તાકીદનું તેડું આવતાં ત્યાં ગયા.

જંગમ્બારમાં સૈવદ ગિન સૈવદ સુલતાન હતા. સુલતાન સાથે જેરામ શેઠને બહુ બ્યવહાર હતો.

શેઠને મેસેરિયા નકચો હતો. ત્રણ દિવસના સખત તાવથી શરીરમાં અશક્તિ આવી ગઈ હતી. એમને નિવમ હતો કે દિવસ-માં એકવાર સુલતાનની સલામો જઈ આવવું. પણ ત્રણ દિવસથી જવાયું નહોતું.

સુલતાનનું ખાતું એમને લાં હતું. બજારમાંથી જે કાંઈ ખરીદ થતી તે માટેના નાણાંની ચિકીજો સુલતાનનું તિજોરીખાતું શેઠ જેરામ શિવજીની પેઢી ઉપર લખી નાખતું. સુલતાનને ખાતે પેઢી નાણાં લખી નાખતી, વરસે એ હિસાબ ચોકજો થાય આથી સુલતાનને અને શેઠને ધણે ધરોળો અને નાતો બધાયો હતો. આજે શેઠને સુલતાનનું તેડું આવ્યું. અશક્તિને લીધે શેઠ જઈ શકે તેમ નહોતા એટલે એમણે લધાલાને બધી સમજણ આપીને મોકલ્યા.

એક દીવાન ઉપર ગાલીચો પાથરી આસપાસ તટ્ટિયાઓની વચમાં સુલતાન સૈયદ બિન સૈયદ બેઠા હતા, સોનાના દુકાની લાંબી નેળમાંથી તમાકુની ઘૂંટ લેતા હતા. લધાભાએ કુરનિસ ખમ્મવી.

“જેરામ શેક ક્યાં ?” સુલતાને પૂછ્યું.

“નામવર સુલતાન, શેક બીમાર છે એટલે એમણે મને મોકલ્યો છે.”

“કામકાજ માટેની સત્તા તને આપી છે ?”

“હા નામવર.”

“નાણાં લેવા-દેવાની પણ ?”

“હા નામવર.”

“ત્યારે મારે બે લાખ રિયાલની જરૂર છે.”

“મણી ખુશીયાં આપની જરૂરિયાત પૂરી પડશે. હું પેટીએ જઈ નામવરના ખાતામાં જમે કરી દઈશ. ખુશીયાં ચિઠ્ઠીઓ લખવાતું તિલોરીખાતાને ફરમાવજો.”

સુલતાન આ સાંભળીને આશ્ચર્ય પામ્યો. જેરામ શેક કદી આટલી જલદીથી નાણાં ધીરવા કમ્પૂશ થતા નહિ અને આ માથુસ આવડી મોટી રકમ એકદમ આપી દે છે ! પોતે બાજુ તો કદી આપતો નહિ. નાણાં પાછા ફેરવવામાં પણ દીલ કરતો. આપતો તે પણ શરમે શરમે. સુલતાન જુવાન સામે તાકી રહ્યો.

“તાડું નામ શું, જુવાન ?” સુલતાને પૂછ્યું.

“લધો.”

“શેકનો મુનીમ છે ?”

“હા, નામવર.” લધાભાએ કહ્યું. પછી થોડી વાર થોભીને કહ્યું : “એક અરજ છે, નામવર.”

“બોલી નાખ.” સુલતાન ખુશ હતો.

“ હરકત ન હોય તો આપ નામવરની વરસે જઠાતની પેદારા
કેટલી છે તે કહી શકશો ? ”

“ આ વરસે દોઢેક લાખ રિયાલ છે. વરસ પૂરું થવા
આવ્યું છે. ”

“ જઠાતનો ઇંજરો અમારી પેઢીને ન આપો ! અમે વાર્ષિક
એ લાખ આપશું. આપના તમામ કાયદા અને વ્યવસ્થા મળવશું. ”

સુલતાન હુકાની નળા ફૂંકતો બધે યઈ ગયો. એણે પા
કમાકે વિચાર કરવામાં લીધો.

“ જમીનગીરી શું આપશો ? ” સુલતાને પૂછ્યું.

“ આજે એ લાખ રિયાલ આપ નામવરને ખાતે જમે થશે તે
આપને ખાતે હમેશાં જમીનગીરી તરીકે અમે રહેશે. જ્યાં સુધી
ઇંજરો અમારા હાથમાં રહેશે ત્યાં સુધી આ રકમ આપે પાછી
આપવાની નહિ. ”

સુલતાનને આ ગોઠવણુ ગમી ગઈ. આજે એની નાણાંબીક
સહજમાં વૃદ્ધતી હતી અને વળી ભવિષ્યમાં વધે પચાસ હજાર
રિયાલ વધુ મળતા હતા. અને જઠાતવસણનું કામ પણ એમને
બહુ કંટાળામયું લાગતું હતું. પુષ્કળ દાણગોરી ચતી, દાણગોરી
સાથે મારામારી ચતી. મોટે ભાગે નાણાં વચ્ચે ન ચતા. ચોથે
ભાગે નાણાં હાથ આવતા. સુલતાન આ પરિસ્થિતિને સુધારી શકતો
નહિ. એણે લઘાણાની માગણી કમળી લીધી; “ ભત્રે, વહરને
મળાને ખાર માંસનું લખત કરી લ્યો. ”

“ નામવર, ચોટી સારુ અને દાણગોરી અટકાવતા માટે
સિપાહીઓની મદદ આપે આપની પાસે એનું ખર્ચ પેઢીને
માથે નહિ. ”

સુલતાને દસીને મંજૂર કર્યું.

લઘાણાએ શેકને એ ગોઠવણુની વાત કરી શેકને એ સાહસ

ગમ્યું નહિ. એમને લાગ્યું કે ક્યાંક ઉતાવળ થઈ છે. જહાતવસલનું કામ એટલે જરા વારમાં છૂરીઓ અને જમીયા બીડી પડે. ઝૂતી ચારખો અને જંગલી સીંદીઓ સાથે કામ પાકવાનું. સુલતાનથી પણ એ ન થતું. એમાં આજરૂ ગુમાવવા જેવું હતું. આ તો સર્પના દરમાં હાથ નાખવા જેવું હતું. પણ લધાભાએ રોકને સમજ પાડી. તોપણ શેઠ બોલ્યા: “લધાનું કામ જોખમનું થયું છે. શ્રીનાથજી જે કરે તે ખરું.”

પણ લધાભાએ શેઠનાં આજરૂને ગુમાવવાને બદલે વધારી પ્રેમજી જેવા બહાદુર જુવાનને કળવી એમણે એ કામમાંથી જન્મરો નફો ઉઠાવ્યો.

લધાભાએ જંગખારના ગુજરાતી સંસ્થાનને સમૃદ્ધ કર્યું. જંગખારના દિંદીઓના એ તાજ વગરના બાદશાહ હતા.

*

લધાભા પૂરતો વિચાર કરીને સુલતાન પાસે આવ્યા

“નામવર સુલતાન, જહાતના ઇજારાની મુદત આ માસમાં પૂરી થાય છે.” લધાભાએ સુલતાનને કહ્યું.

“હું જાણું છું. પણ આ વરસે ઇજારો લેવા માટે કંઈક વધારે આપવું જોઈશે. કેટલું વધારે આપશો?” સુલતાને કહ્યું.

“ઇજારાનો વધારો તો નહિ પણ પાંચ લાખ રિયાલ અમારી પેટી આપને ભેટ કરે.”

“પાંચ લાખ રિયાલ ભેટ?” સુલતાનને આવડી મોટી રકમની ભેટની કલ્પના નહોતી.

“જી હા, પણ એક શરતે. આપે એ નાણાંમાંથી ૧૦ લાકાણક નોંઠાઓ બાંધવી. આપ નામદારનો એ હજાર માઈલનો સાગરકિનારો તદ્દન અરક્ષિત પડ્યો છે. આપના જેવા મહાન સમ્રાટને સાગરના નક્ષત્રની મોટી જરૂર છે. આ પાંચ લાખ રિયાલ અમે

આપ નામદારને તદ્દન બેટ તરીકે નજરાણો કરીશું. ઉપરાંત દર વર્ષે એ લાખ રિયાલ જઠાતના મંજરાનાં અગાંઠથી આપીશું. લડાયક નોકાઓનો ખર્ચો આપે ઉઠાવવાનો. મારી દરખાસ્ત ઉપર વિચાર ચલાવવા વિનંતિ છે.”

સુલતાન ખૂબ ઘડાયેલો હતો છતાં આવી ચોંકાવનારી દરખાસ્ત સાંભળી વિચારમાં એના મુખમાંથી હોદાની નળા પડી ગઈ. ઉદલા પાંચ વરસથી સુલતાનને લડાયક નોકાઓની જરૂર જણાઈ રહી હતી પણ તેને માટે રાજ્યમાં પૈસા નહોતા. યુરોપિયન રાજ્યો એને પૈસા ધીરવા તૈયાર હતાં પણ સુલતાન તેમના રાજ્યભોજથી ડરી તેમના સહજમાં આવવા ઇચ્છતો નહોતો. લધાલાની દરખાસ્ત એને સોનામાં સુગંધ જેવી લાગી.

“હું મંજૂર કરું છું.” દસ મિનિટ પછી સુલતાને વિચારીને કહ્યું.

“મારી પાસે નોકાજમણ પણ તૈયાર છે. બેલાવુ ?” લધાલાએ કહ્યું.

“વાહ ! કેણુ છે એ વળી ? બેલાવો.” સુલતાને હુકમ આપ્યો.

તરત આળીશ વર્ષની ઉમરનો, ઠીંગણા બાંધેલો એક આદમી હાજર થયો. બાર વર્ષનાં વયમાં જ તે અગ્રેજ મનવાદોની નોકરીએ ચડ્યો હતો. ત્યાં તોપચીનું કામ શીખ્યો અને પાંચ વરસ એ નોકરી બજાવી. પછી સાત વર્ષ સ્વતંત્રપણે ચામિયામીરીનું કામ કરી સેંકડો વહાણોને લૂંટ્યાં. એક ફ્રેંચ મનવાદે એના વડાણને હુબાણું અને એને કેટ પકડ્યો. ફ્રેંચોએ એને તોપચીનું કામ સોંપ્યું. ત્રણ વર્ષ પછી ફ્રેંચોમાંથી નીકળી તે કચ મનવાદ ઉપર ગયો અને પાંચ વર્ષ ત્યાં કામ કર્યું. એ ઉપરાંત એણે બીજાં પણ યુરોપિયન વહાણો પર નોકરી કરી હતી. અનેક વખત યુરોપ દરી

જાળ્યો હતો, અનેક સમુદ્રનાં પાણી આપી લીધાં હતાં, સામગ્રી એ છવ હતો. "

સુલતાનને આ માણસ પસંદ પડી ગયો. નૌકાધ્યક્ષ તરીકે એની નિમણૂક થઈ. એનું નામ દીપુટલ.

દીપુટલની કુશળતાથી ફરિયામાં થતી દાણ્યચેરી બણીબરી નીકળી ગઈ. લધાલાની પેઢીને એમાંથી ત્રીસ લાખ રૂપિયાનો ચોકબો નફો થયો. લધાલાની ગણતરી સાચી પડી.

જેરામ શેઠ દેશ ગયા. લધાલા જંગમ્મારમાં સર્વસત્તાધીશ થયા. જંગમ્માર આવનાર કાઈ પણ હિંદુ કે મુસલમાન ગુજરાતી યુવકને તેમણે બારે આશ્રય આપવા માંડ્યો, "આપણા દેશનો વાઈ છે" એવી લાગણીથી કાઈને નોકરી, કાઈને દુકાન, કાઈને ફેરિયાનો ધંધો, કાઈને જઠાતની ઉધરાણી તો કાઈને પેટા ઇંજરા, એમ જે આવે તેને કામે ચલાવવા માંડ્યા. નવો આવનાર હિંમત કરતો હોય તો નાણાં ધીરી વેપાર કરાવે. ત્રીસ વર્ષના એમના જમખારના વસવાટમાં એમણે જંગમ્મારમાં ગુજરાતીઓની વસ્તી ૫૦૦માંથી ૨૦૦૦૦ કરી દીધી. આતિથ્યના તો એવા શોખીન કે એમની સાથે જમવા-ટાણે ૬૦૦ પતરાળીઓ પડતી! આખા ગુજરાતી સંસ્થાનના એ આશ્રયદાતા, વડીલ અને પૂજ્ય હતા.

*

મધ્યરાત્રે તોડે અચાનક લધાલાને જાગ્યા. કહ્યું: "કાઈ બે આરત અગત્યના કામે આવ્યા છે, નામ આપતા નથી."

લધાલા ઊભા થયા, સાથે સશસ્ત્ર મુલાકાતે લીધા. આવનાર આરબોને મળ્યા. એક આરબે કાનમાં બે શબ્દો કહ્યા, લધાલાએ રક્ષક મુલાકાતે વિદાય કર્યા.

"આપ નામદાર જાતે ?" લધાલા બોલ્યા.

આવનાર આરબો સુલતાનના બે બાઈઓ જ હતા. એમણે

કહ્યું: " સુલતાન દારેસલામ છે. અમારી પાસે દસ હજારનું સૈન્ય છે, અમે બળવો કરી જંગમારને ઘેરા ખાસો છે. અમારી છત ચોક્કસ છે. અત્યારે અમારે પાંચ લાખ રિયાલની જરૂર છે. આરમ બચ્ચો હિપકારને બૂલતો નથી. પણ તેમ તેને નારાજ કર્યો દોષ તો તે એનો ખા પણ બૂલતો નથી. એટલે-સમજી જાઓ, દિંદી લોકોની દુકાનો અમે લૂંટીએ એ તમને ગમશે નહિ. "

લધાલા સાંભળીને વિમાસણમાં પડ્યા, ધર્મસંકટ! સુલતાન માનિદ એને સગા ભાઈ જેવો પ્રિય હતો. એ સુલતાનની મહેરબાનીથી દિંદી ભાઈએને કેટલી સગવડો મળતી હતી. તેને બેવડા કેમ યવામ ? તેની વિરુદ્ધ નાણાંની મદદ કેમ અપાય ? ખીછ બાણુ, તો પોતાના શેકની દુકાન લૂંટવા કેમ દેવાય ? એની આંખ સામે એકવાર સુલતાન માનિદ, તો ખીછ વાર ઝડપી, દદ નિશ્ચયી અને બળવાખોર સૈયદ બરગસની વીરેલા વાધ જેવી આંખો આવતી હતી.

એક જ ક્ષણ જવાબ આપતાં વાર લગાડી અને પછી તરત બોલ્યા: " સારું, પણ મારી પાસે નાણાં તૈયાર નથી. જો થોડા જ કલાક આપો તો દિવસ ભિગતાં તો નાણાં હાજર કરી દઈશ. હું હમણાં જ નાણાં બેળાં કરવા નીકળું છું. "

લધાલા એકદમ બહાર નીકળ્યા.

" બેગમસાહેબા ! " લધાલા ખીજે ક્યાં જ ન જતાં સીધા વૃદ્ધ બેગમ પાસે જ ગયા. બેગમ એમને સાંભળવા એકદમ આઘ્યા.

" ભારે ઘર્ષ ! સુલતાન હાજર નથી અને બરગસ અને તેના નાનાભાઈએ સુલતાન સામે બળવો કર્યો છે. દસ હજારના સૈન્યથી જંગમારને ઘેરી લીધું છે. "

વૃદ્ધ પણ સિંદણ સમાં બેગમે સાંભળીને કણનો ય વિલંબ ન કરતાં પોતાના સેનાબંધુને બોલાવ્યા.

" બોલો, શું કરશો ? " બેગમે પૂછ્યું.

“મારા પાંચસો અજમીઓ જે ફરજે હોય તે ફરજે હાજર થાય.” અજમીઓના નાવક મુરાદખાને કહ્યું.

“મારી પાસે ત્રણસો હમરીઓ છે, એકે પાછો નહિ હોય.” જિંયા, પકડાઈ શકે એમ જમાદારે કહ્યું.

“મારા પાંચસો ખલાસીઓ લડવા જિતરશે.” નીકાખાન ટીપુસે કહ્યું.

“બસ, મારે આ જ જવાજ સંભાળવો હતો. તૈયાર કરો.”

પણ લધાખાને આટલા સૈન્યથી સંતોષ ન થયો. ખીન્ને વિચાર થઈ શકે તેમ નહોતો. જેમ પાસેથી નીકળી સીધા અંગ્રેજ કોન્સલને મોકલે ગયા. કોન્સલ સરજેન કહીને જિંયાપાંચી જમાઓ, બધી વાત કરી. લૂંટફાટનો કાચ સમજાવ્યો, અંગ્રેજ સરકારે મદદ કરવી જોઈએ એ કહ્યું. ખર્ચને માટે જમીનગીરીનું ખત ફાઈલ કરી આપ્યું. એ જ દાણે દુઝો થયા અને અંગ્રેજ મનવારો ઉપરથી તોપો ઉતારીને સવાર થતાં તો જમો ખલાસીઓ હાજર થઈ ગયા.

થોડા પછી મરહુમા સૈનિકો અને તોપોની ધલુધણાડીએ એ દિવસ સુધી સૈયદ ખરમસને રોકી રાખ્યો. ત્રોજ દિવસે તો સુલતાન આવી ગયા. ખરમસને ઘેરી લીધો. ખરમસને ચરણે આવવાની ફરજ પડી. લધાખાની દરમિયાનગીરીથી જગતખોર કુમારો દિંદી સરકારને સુપરત થયા અને તેઓને મુંઝઈ મૂકવામાં આવ્યા.

પાંચ વરસ પછીનો એક દિવસ હતો. શિકારની મોજ એકાએક મૂકીને સુલતાન માજિદ જંગનાર આવ્યા. અમીરોની સભા બોલાવી વાત કરી:

‘ફ્રેંચ એલચીનો પત્ર છે. એમના એક કિમની વહાણ ને ઉતારુઓને પેલો જહાઝ ચાલિયો હસન પકડી ગયો છે. ચોરીસ હલાકની અંદર એ ચાલિયાઓને પકડીને ફ્રેંચ કોન્સલને સ્વાધીન

૦ કરવાની વિનંતિ કરવામાં આવી છે. જો તેમ નહિ થાય તો દાર-
સક્ષામના ખંદરનો કમળો ફેંચ મનવારો લેશે એવી ધમકી છે.”

“એ બદનખત ચાંચિયો એટમાં મજબૂત કિલ્લેબંધી કરી રહ્યો
છે. એ સ્થાન બહુ પ્રયત્નો છતાં શોધાયું નથી. આપણી નોકાઓ
એની કિલ્લેબંધીને બેઠી રહે તેમ નથી, હું લાચાર છું.” ટીપુ-
ટલે વિશ્વાસ કર્યો.

સો સગદારો મૂંગા રહી જમીન સામે જોઈ રહ્યા. કાઈ ઉપાય
સૂઝતો નહોતો.

એટલે લધાલાએ વિનંતિ કરી કે આ કામ તેને સોંપવામાં
આવે તો તે સફળ પ્રયત્નો કરશે.

સુલતાને કહ્યું: “તમે ? સારું, કરો પ્રયત્ન.”

*

“મોન્શ્યર કુખે,” લધાલા સુલતાન પાસેથી જીડી ખીલું
કંઈ કરતાં પહેલાં એકદમ ફેંચ એલચીની પાસે ગયા. એ એમના
મિત્ર જેવો હતો. “મોન્શ્યર-મદદાથક, આપ નામદારે સુલતાનને
આવી ઉઠાડાયાં ચિઠ્ઠી લખી? આપ તો વિચારવંત પુરુષ છો.”

“પરંતુ અમારી પ્રજામાં માણસો અને વહાણોને, કિંમતી
વસ્તુઓને સુલતાનની પ્રજા આમ લૂટે લારે શું કરવું?” ફેંચ
એલચીએ કહ્યું.

“તોપણ એવીસ કલાકમાં શું થાય? આ કાંઈ ઓકરારની
રમત છે? આપના મદદારાન્યના મેલોને યોગ્ય જ માગણી સુલતાન
પાસે યવી જોઈએ ને? આપની માગણીને દુનિયા વિચાર વિના-
ની જ ગણે.”

“સુલતાન અમારો મોભો કયાં માન્ય રાખે છે? સુલતાન
ખીલ પ્રજાઓના જેવી મહેરબાનીની નજર અમારી પ્રત્યે કયાં
રાખે છે?”

“એમ કેમ હતી થકો ? ત્રીજે વરસે નામદાર મુલતાને મોંબાસાના જંગલોનો ઇન્કરો તમને અપાવ્યો હતો. હજી ક્યાં મોડું થયું છે ? સલુકાર્ધથી જ સારા વાનાં ચાય છે. તમારા સહકારની હવે કદર થશે.” લધાભાએ સમજાવ્યું.

મોન્સ્યેર કુપ્તે લધાભાની સમજાવટ આગળ નખી ગયો. એણે મુલતાન ઉપર ખીન્ને પત્ર લખી આગલા પત્રને રદ કરવાનું અને ચાંચિયાઓને શાસન કરી ફેંચ વહાણો અને માથુસોને મુક્ત કરવાની વિનંતિ કરી. એ કામ થવા પછી લધાભાએ અંગ્રેજ એલચીની મુલાકાત લીધી. તેને સમજાવી તેની એક મનમોટની મદદ લીધી. એની મદદથી ચાંચિયાઓની કિલ્લેજીથી લોડી તેનો નાશ કરવામાં આવ્યો.

ચૌદ વરસ પછી મુલતાન માન્નિફ બેઠિસ્તનદીન થવા. સૈયદ બરગસ મુબર્કમાં દેશનિકાલ થયા હતા તેમને તેમની પછી માદી મળી. નવા મુલતાનને પોતાના જગવાને નિબૂળ કરવા માટે લધાભા ઉપર રોષ હતો. એણે હવે એ રોષ ઠાલવવાની તક લીધી. એણે અધવચ્ચે જ લધાભા પાસેથી જઠાતનો ઇન્કરો આંચકી સેવાનો વિચાર જાહેર કર્યો. ઉપરાંત લધાભાએ માણ મુલતાન માન્નિફને રૂપ લાખ રિવાલ ધીર્માં હતા ને આપવા ના પાડી. એણે કહ્યું : ‘એ કરંજ રાજ્યનું નહિ પણ મુલતાનનું અંગત હતું.’

લધાભા ગ્રવા અંગ્રેજ કોન્સલ પાસે. “મુલતાન વીર્યા છે, અમારું સેલું આપવા ના પાડે છે.”

કોન્સલે હિંમત આપી : “તમારે જરા પણ કરવાનું નથી. તમે બિટિશ રૈયત છો. જ્યાં સુધી તમારું સેલું ન મળે ત્યાં સુધી તમારે જઠાત છોડવાની નથી, બિટિશ સલ્તનતનું જજ તમારી પાછળ છે.”

પણ લધાભાએ વિચાર કર્યો કે વચ્ચે અંગ્રેજોને ન લાવવા,

વળી દરિયામાં રહેવું અને મગ સાથે પેર કર્યા કરતું ? આ વીસ હજાર ગુજરાતીઓ અહીં સુખે વસ્યા છે તેમને માટે એક અમારી પેઢીને ખાતર તાકલીફ ઊભી કરવી ?

તે રાત્રે સુલતાનને મહેલ ગયા આરામમાં બેઠેલા સુલતાન પોતાના માનેલા શત્રુને આમ સામે આવતો જોઈ આશ્ચર્યમાં પડ્યો એણે લખાણનું યોગ્ય માન કર્યું. લખાણએ નમ્રતા, સૌજન્ય અને વિવેકથી સુલતાનને સમજાવ્યો. સુલતાનના પિતા અને બાઈની એમની પેઢીએ કેવી સેવા કરી હતી તેની તેમણે યાદી આપી. "આપ પણ એમ જ છાછો ને કે આપની પ્રજા આપને વફાદાર રહે ?"

સુલતાન નમ્ર થયો. તેણે કમળની અર્ધી રકમ આપવા કબૂલ્યું એમણે સ્વીકારી લીધી સાગપથી પતે જો તો પોતાના દેશ-બાઈઓને ખાતર બલે એવડું મોડું પણ આર્થિક તુકસાન સહી સેવાય, એમ લખાણએ માન્યું.

*

દુનિયામાંથી ગુલામો રાખવાની પ્રયાતો નાશ કરવાનાં જોર-દાર આદિલનો આસતા હતા શેઠ જંગમ શિવજીની પેઢીને હસ્તક ૭૦૦૦ ગુલામો હતા. સર ચાહગુદીન લખાણ પાસે આવ્યા.

"તમારે અમને પૂરતો સહમાર આપવો જોઈએ તમારાં હિંદુ શાસ્ત્રો દ્વારા અને ગ્રેમનો ઉપદેશ આપે છે મનુષ્ય-પ્રાણીઓને વશપર પરા ગુલામ કરી રાખવાનો તમારો શાસ્ત્રો ઉપદેશ નથી આપતો તમારા કચ્છના મહાગવશીએ અને આસ સર ગિચડ ટેમ્પલ સાથે રહી ગુલામી નાબૂદ કરવાની જોડવણ કરવા જણાવ્યું છે. માટે અમારા આમદને માન આપી તમારા ગુલામોને મુક્તિ આપો."

"પરંતુ જગજારના સુલતાન ગુલામી નાબૂદ કરવાની વિરુદ્ધ છે."

“અમે એમને પણ સમજવી રહ્યા છીએ. છતાંય તેઓ ન માને તોપણ તમારે બિટિશ રૈયત તરીકે ગુલામીને રાખ આપવી જોઈએ.”

“પરંતુ એ ગુલામો ખરીદવા પાછળ અમારા પંદર લાખ રિયાલ ખર્ચાયા છે. એ ખોટ કાણ ખમશે ?” લધામાએ ખીજી શુશ્રેક્ષી બતાવી.

“સારે શું કેવળ પૈસાને ખાતર જ આવી ઘાતકી પ્રધાને તમે ચાલવા દેશો ? હું માનું નહિ. કચ્છના મદારાવની ખાતર, તમારા શાઓની ખાતર, દવાધર્મને ખાતર તમારે આ ગુલામોને મુક્તિ આપવી જોઈએ.”

સુલતાને તે સમયે ગુલામી બંધ કરી નહિ પરંતુ ગુજરાતી વેપારીઓએ જાનું આર્થિક નુકસાન ઓમરી બાર હજાર ગુલામોને છોડી મૂક્યા. તેમાં સાત હજાર તો નેસમ શેકના જ. લધામાના પ્રયત્ને ગુજરાતીઓએ ગુલામીની પ્રધાને તિથાગ્નિ આપી.

તે પછી ઘુરત જ લધામા સ્વર્ગવાસી થયા. તેમની સારવાર માટે અંગ્રેજી ફાન્સલનો સર્જિવન ચોવીસે કલાક એમના ગિજના પાસે રહેવા લાગ્યો અને એક દિવસ જે-એક પરચૂરિંગે નોકર હતો તેનું ન્યારે અવસાન થયું સારે તેના માનમાં અંગ્રેજ, ફ્રેંચ અને અમેરિકન એલચીઓએ પોતાના વારસાને અર્ધો ફાંડીએ ઉતારી નાખ્યા. લધામા ગયા, ગુજરાતીઓની સમૃદ્ધિ, શ્રી અને ઉન્નતિ પણ સાથે ગયા.

જંગલારના મુલતાનનો સેનાપતિ

બહાદુર પ્રેમજી

મુંદરાની ગામઠી નિયાળમાં બાર-તેર વરસના ઊકરાને ઊધે માથે ટાંગ્યો હતો. હમણું જ નિયાળના પંખાએ એને લાકડાની પટ્ટીથી જૂઓ હતો. અલ્લંત હઠીલા ઠેઠ ઊકરા ઉપર એવો અત્યાચાર એ વખતની નિયાળમાં ગુજરવામાં ખોટું ન મનાતું. ઊકરો ચાર વરસથી નિયાળમાં આવતો હતો પણ હજી સો મુધી ગણતી નહોતું આવડતું. એને આવડતું હતું નિયાળ અને ખરમાંથી લાગી જતાં, પીંપણીની ઊંચી કાળો પર ચડી તળાવમાં જુસ્કા મારતાં, શેરીઓનાં ફૂતરાંઓને બઝાકતાં, ઊકરાની ટોપીએ હાડી દેતાં, જુગાર રમતાં, મારામારી કરતાં અને ચોરી કરતાં. તોફાની ઊકરાઓનો તે સ્વીકારેલો નેતા હતો. વિધવા માતાને તે ગાંઠતો નહિ. સખતમાં સખત સખની પણ એને બીક ન લાગતી. એને ઊધે માથે ટાંગ્યો હતો છતાં પંખાની પીક કરતાં તે દાંતિયાં કરી તેના ચાળા પાકતો હતો. આખરે કંટાળાને પંકચાએ તેને નિયાળમાંથી તમડી ચૂક્યો.

વિધવા માતા તેનાથી કંટાળી હતી. ઊકરાને સાથે લઈ તે શેઠ જીરામ સિવજીની વખાણે મઈ. શેઠ પાસે એ રડી પડી. દૂર દૂરની એ એની સગી હતી એટલે શેઠે એને આશ્વાસન આપી ઊકરાને પાસે રાખી લીધો અને જંગલાર ચકાવી દીધો. લઘાભા મુનીમને એને માટે લલામણુ લખી નાખી. એ ઊકરો પપો અથવા પ્રેમજી

“ શેઠ, મેં પમાને કાલે કાવાખાનામાં મન્દુર આરમ સાથે કાવો પીતો ન્હોતો. ” એક મુઠેનાએ ફરિયાદ કરી.

“ મેં એને આરગોની સાથે દુકો ગમકાવતો ન્હોતો છે. ” ખીજાએ ટાપસી પૂરી.

લધા શેઠ વિચારમાં પડ્યા. વૈષ્ણવનું ફરજંદ આરમનો હોકો પીએ અને આરમ સાથે કાવો પીએ એ તે કેમ ચાલે ? એવા ઓકરાને જંગમારમાં પોતાની સાથે કેમ રખાય ? પણ લધાજાને લાગ્યું, જે ઓકરો દેશમાંથી આવનાંની સાથે જ જંગલીઓ નોડે આટલો ભળા ગયો તેનામાં કંઈક પાણી તો જરૂર હોવું જોઈએ. દૂરદેશ લધાજાએ પમાને જંગલમાં આવેલા ગામડામાં મોકલી દીધો.

પમાને આ બહુ ફાવ્યું. ગામડું અને વળી જંગલ. જેટલાં તોફાન કરવાં હોય તેટલાં કરવાની છૂટ. રોકની ગામડાની દુકાને પાંચ સીદી ચોકી કરવા રાખ્યા હતા તેમની સાથે ધડીકમાં બાઈ બધી થઈ ગઈ. તેમની પાસેથી એ હથિયાર વાપરતાં શીખી ગયો. સીદીઓની ભાષા એ શીખી ગયો અને જંગલના સીદીઓ સાથે તે એકદમ હળા ગયો. સીદીઓ એની સાથે ખુશ ખુશ રહેતા.

પમેા અહીં પોતાના સીદી જમાદારના ધોધાની સેવાચાકરી કરે, ઘોડેસ્વારી શીખે. તલવાર ફેરવવી, દૂરથી બાણ ફેંકી લક્ષ્યને વીંધવું, બંદૂકમાંથી ગોળા છોડવી—એ બધાં કામમાં એ પાવરધો બન્યો.

જેરામ શેઠની ગામડાંઓમાં દુકાનો ખુલી હતી. તેમની મારફત તે હજારોની પાસેથી હાથીદાંત, રાજા અને ખીજા જંગલની વસ્તુઓ ખરીદતા. બદલામાં સીદીઓને રંગીન કાપડ, ચાકુ, છરા, ખોટાં મોતી એવી એવી ચીજો આપતા. સીદીઓ પાસેથી માલ મેળવવામાં પમેા ઠીક ઉપયોગી થઈ પડ્યો. વખત જતાં પમેા એ કામમાં કુશળ પણ થઈ ગયો. એ જોઈને લધાજાએ એને મુતીમ બનાવ્યો. કામના તરવમાં ગસ પડે એટલે એને અંગેની

બીજી અધરી અને અણુગમતી બાળતો પણ આકર્ષવા માટે છે અને તે જટ આવડી જાય તેમ પ્રેમજીનું ધ્યું. પ્રેમજીને દિસાળ-કિતાબની સૂઝ પડી ગઈ એટલે લધાલાએ એને સીદીઓમાં ઉમરાણી ખાતે નીમ્યો.

પ્રેમજી જંગલમાં ખૂબ ધૂમતો. નદી, નાળાં, ટેકરા-પથું પ એણે પગ નીચેથી ઠાઠી નાખ્યું. જંગલીઓને એ એટલો પ્રિય થઈ પડ્યો કે એની સાથે એમનો ગાઢો સંબંધ થયો. પ્રેમજી એમનાં નૃત્યો અને ઉત્સવોમાં ભાગ લેવા જતો એમની જોડે તે શિકારમાં પણ જતો. સીદીઓ કેવી રીતે શિકારને આંતરે તેની સમજ એને પડી ગઈ. પછી તો એ પણ તક મળ્યે કાઈ ન જુએ તેમ શિકાર કરી લેતો.

લધાલાએ કરંટમની જઠાતનો ઈંગરો શેઠ જેસમ શિવજીની પેઢી માટે સુક્તતાન માનિદ પાસેથી લીધો હતો. હાથીદાંત અને ગુલામો ઉપર રાજ્યની મોટી જઠાત હતી, એટલે પુણજ દાણુચોરી થતી હતી. દાણુચોરી કરવાના આધારી રાત્રે જંગલમાંથી ફોડીઓ ભરીને સમુદ્રમાં આવેલાં છૂપાં, સંકેતરચનામાં ઉતારી આરબનાં બગલાઓ (મોટાં વઢાણો)ને રાત્રે જ હાથીદાંત અને ગુલામો વેચી દેતા. અને એ બગલાઓ પરદેશ જીપડી જતાં. મોટા પાયા ઉપર આ દાણુચોરી ચાલતી હતી.

પ્રેમજીએ બહુ ચાલાકી અને ધીરજથી એક દાણુચોરને મુદા-માલ સાથે પકડ્યો. લધાલાએ એને હથિવારબંધ માણસો આપીને દાણુચોરી અટકાવવા નીમ્યો. પ્રેમજી અધારી રાત્રે અને ભયકર જંગલમાં માણસો લઈને છુપાઈ રહેતો. દાણુચોરી કરનારા માલ લઈને પસાર થતા દેખાય કે તેમની ઉપર તે તૂટી પડતો. એમ ધણુ દાણુચોરને પોતાની હોશિયારી અને વીરતાથી પકડી એણે શાખાથી મેળવી. એ નિર્મૂલ્ય હતો, યરો હતો, દુનિશ્વથી હતો

અને સાથે ખંતીલો હતો. ઝપાઝપીઓમાં તે જાતે ફરી પડતો. એના ઉપર લધાલા ફિદા ફિદા થઈ ગયા. એનો પત્તાર વધ્યો. માન વધ્યા.

*

અદાર ફૂટ જીંચું નિરાફ વચ્ચની જીંચામાં જીંચી ફૂંપીને તોડી તોડી ખાતું હતું ત્યાં એને દશીક ધાણ આવી. મોં જીંચું લઈ ચારે તરફની હવાને નાકમાં જેંચી અને જંધતી દિશા પારખી તે જિલટી દિશામાં ભાગ્યું. એની પાછળ સફેદ ધોડા ઉપર એક મનુષ્યપ્રાણી પૂર વેગે આવતું હતું. નિરાફ ભાગ્યું, પણ થોડી વાર થઈ ને સનનન કરતી બંદૂકની એક ગોળા એના આગલા પગના સાથળમાં વાગી. આગલો પગ ખોડંગાયો એટલે એ પડ્યું. પાછળ ધસ્યા આવતા અસવારના હાથમાં ઢી રહેલી ધોડાની લગામ વખતસર જેંચાણી નહિ અને ધોડા સીધો જિગફ ઉપર ધસી ગયો. પણ ત્યાં તો સો સો હથોડાના જળરાણી નિરાફની પાછલા પગની હાત આવી અને ધોડા દૂર ફેંકાઈ ગયો. ધોડા રામચરણ થયો અને એની નીચે એનો અસવાર હમાયો. નિરાફ નાસી ગયું.

હુ આત્મા જતા ડોઈ મુસાફરની આંખે આ જાંચું જોયું, એ દોડ્યો. પોતાના સમગ્ર જગથી ધોડાને જોયો કરી અસવારને બહાર કાઢ્યો. પાણી છાંટી, પવન નાખી અસવારને બેડો કર્યો. અસવારના પગનું હાડકું બાંગી ગયું હતું. મુસાફરે પોતાનું પહેરણ ફાડી એ જગ્યાએ અસમસાવીને પાટો બાંધ્યો. થોડી વારમાં અસવારનો રસાલો થોડે દૂર આરામ લેતો હતો ત્યાંથી આવી પયો. આ પ્રસંગથી સુલતાનના અજગીએ (મરાનીએ) ના સેનાપતિ મોહંમદખાન અને પ્રેમજી આગજી વચ્ચે મૈત્રીની ગાંઠ બધાઈ.

જંગખારની સદતનત વિચાળ હતી. યુરોપિયન ગીધાએ એને હજી ફાલી આધી નહોતી. ઉમરાવ દિલ્લે સુલતાન માનિદ

એ વખતે તખ્તનાશીન હતો એના વખતમાં શેક જેરામ શિવજીના મુનીમ શેક લધા દામજીની મોટી લાઈવમથી ગુજરાતીઓની ખૂબ જાહેજલાલી હતી, એ વખતે વેપાર અર્થે વીસ હજાર ગુજરાતીઓ જંગમારમાં વસ્યા હતા.

એ વખતે જંગમારની રાજકીય સ્થિતિ સારી નહોતી. જંગમારનો સાદ-સુલતાન સૈયદ માજિદ હતો અને તેના તાબા નીચે નાના નાના હજારો સુલતાનો પણ હતા. એ નાના સુલતાનો રાજ્યને બહુ દુનડગત કરતા. સૈયદ માજિદના પિતા સૈયદ સૈયદ મસ્કતના અમીરના પુત્ર હતા. એમણે આપબુદ્દિ અને આપબળથી જંગમારનું નવું રાજ્ય મેળવ્યું હતું અને હજારો સુલતાનોને ખાંડિયા બનાવી દીધા હતા. એમની ધાક અને ધરવીરતા એવી હતી કે હજારો સુલતાનો કંઈ કરી શકતા નહિ, પણ એમના મૃત્યુ પછી એમના પુત્રના સમયમાં આગળું વેર લેતા હતા. હજારો સુલતાનો સુલતાન માજિદના અરક્ષિત ગામડાઓ લૂંટતા. ગુલામોનો વેપાર એ વખતે પૂરબદારમાં ચાલતો એટલે તેઓ નાની નાની ટુકડીઓ લઈ સૈયદ માજિદના ગામડાઓને ઘેરી તેને ચાર તરફથી આઘ લગાડી દેતા. ગામડાનાં જંગલી સ્ત્રી પુરુષો અને બાળકો એવાકળાં ચર્મ ભાગવા જતાં તેને તેઓ પકડતા અને પછી જંગમારની બજારમાં મોકલી ગુલામ તરીકે વેચાવી નાખતા. સુલતાન માજિદને હરેક ગુલામ દીક દશ રિયાલ દાણ મળતા એટલે તે આ વેપાર ચાલવા દેતો.

રાજની પ્રજા ઉપર તો આમ અમાનુષી જીલમ ગુજરતો, પણ તે ઉપરાંત પણ રાજને ધણું નુકસાન થતું. રાજનાં જંગલો અને ગામડાં તેઓ બાળતા, માણસોને શેકીને ખાઈ જતા અને પ્રદેશ પણ કબજે કરતા. સૈયદ માજિદ એમની સામે સૈન્ય મોકલતો પણ તેઓ અને તેમની પ્રજા તે વખતે ઊંડાં જંગલોમાં સંતાઈ જતા. માજિદ આમ કાયર કાયર ચર્મ ગયો હતો. એનામાં એના

ખાપ નેટલી સિક્કત અને ખંત નહોતા. પશુ ઉપદ્રવ તો વધતો જ જતો હતો. આ સમય દુરમિયાન મોદમદખાન મારફત પ્રેમજી સુલતાન માનિદના સંસર્ગમાં આવ્યો હતો. સેનાપતિ પ્રેમજીની એની પાસે વખાણ કર્યા હતા. માનિદે એક હજારી સુલતાન સામે લશ્કર મૂક્યું હતું પણ હજારી સુલતાન હમેચની પેઠે જંગલમાં ભરાઈ ગયો હતો, પ્રેમજીએ એને પકડી પાડવાનું બીકું ઝાપ્યું.

પ્રેમજી જંગલના રસ્તા, કેડીઓ અને ઝાડોનો સારી રીતે માહિતગાર થઈ ગયો હતો; મામડાંમાં નાણાની ઉધગણીએ જવાનું થતું તે પરથી તેને તેની જગણનું જ્ઞાન થઈ ગયું હતું. માણસોની કુકડી લઈને તે જંગલમાં પેઠો. શુભ રસ્તાઓની આસપાસ એણે ચોકીઓ મૂકી દીધી અને જંગલની કેડીઓ પરથી કૂચ કરી એણે જુદા જુદા શુભ રથાનો પર આક્રમણ કર્યું. ઝપાઝપી થઈ પણ આખરે એણે હજારી સુલતાનને પકડી માનિદ પાસે હાજર ક્યો.

માનિદ પ્રેમજી ઉપર ખુશ થયો. એણે લધલા પાસેથી એની નોકરી ઉછીની લઈ હજારી સુલતાનોને વચ કરવાનું કામ એને સોંપ્યું. પ્રેમજીએ ખૂબ કુશળતા અને બહાદુરીથી એ કામ બજાવ્યું.

એ સ્વાદિલી બોલી બોલતો હતો, એ વેશપદ્ધતિ પણ કરી બોલતો હતો; એટલે સરીર કાળું રંગી, હજારી બની હજારી સુલતાનોનાં રથાનોમાં પહોંચી જતો. ત્યાંથી તે તેમનાં શુભ રથાનો, કિલ્લાઓ, મનુષ્યસખ્યા અને હથિયારોની ખગગ મેળવી આવતો, પછી રાત્રે ઓગિંતા હલ્લા લઈ જતો. લાંબી કૂચો કરી અણધારે સ્થળે કૂટી નીકળતો. એના સૈન્યની દિલચાલો વીજળા જેવી ચપલ રહેતી. ધીમે ધીમે હજારી સુલતાનોને એણે એક હેરાન હેરાન કરી મૂક્યા કે સૌએ સુલતાન માનિદને ખંડણી નિયમિત રીતે ભરવાનું કબજા કર્યું, અને તોફાન છોડી દેવા માંખા. ઉપદ્રવ સાંત થઈ ગયો.

સુલતાન માનિદના આ યુવક ઉપર ચારે હાથ થયા. એણે

એને સૈન્યમાં મોટા હોદ્દો આપવાની તૈયારી બતાવી, પણ લધાભા
એને ખોવાને તૈયાર નહોતા અને પ્રેમજી લધાભા ન કહે ત્યાં સુધી
જવા તૈયાર ન હતો. છેલ્લે એ શેઠ જેરામ શિવજીની દારેસલામતી
પેઢીનો મુખ્ય મુનીમ હતો. લધાભાના સ્વર્ગવાસ પહેલાં જ
સુલતાન માબિદ અદિસ્તનશીન થયો. પછી આ યુવકની કારકિર્દી
વિષે જાણવામાં આવ્યું નથી. પણ એની જોટલી કારકિર્દી જાણવા
મળી છે તેટલા પરથી જણાય છે કે જેરામ શિવજીની પેઢીના
ઉદયમાં પ્રેમજી પ્રાગજનો ધણો દિસ્સો હતો.

જેરામ શિવજીની પેઢીના અને જંગનારના ચાહસુલતાનના એક
જાબ્બર સ્તંભ જેવા એ સુવાનના વંશજોનો પણ આજે પત્તો નથી.

દોરિયાની દીવાસળી વેચનાર સર આદમજી પીરભાઈ

“દીવાસરી લિયો...દોરિયાની પચીસ, બે દોરિયાનું જાઠણ,
ખિમર બત્તીએ અજવારું, ખુદાઈ રાસની લિયો-એ-એ દીવાસરી.”

“જૂની ફાટેલી ગૂનીઓ છે? જૂની ગૂનીઓ દિયો ને નવા
પેસા લિયો, રોક્કરા પેસા લિયો.”

જૂમો મારનાર તેર વરસનો વહોરાનો એક છોકરો હતો. એ
દીવાસળી વેચતો હતો અને જૂની ગૂણીઓ ખરીદતો હતો. ફેરી
ફેરીને સાંજે એ ઘેર આવ્યો.

“કેમ રે આદુ, તું કમાતી કરી આવ્યો?” બાપાએ પૂછ્યું.

“બાવાજી, આવ્યો તો આપ દોરિયાની દીવાસરી વેચી અને આ
પાંચ જૂની ગૂની એટલા દોરિયામાં મલી છે.” આદુએ જવાબ આપ્યો.

“આ ગૂનીઓ ટૂંક રફીનાટલ છે, સાવ ફાટેલી છે. એવી
ગૂનીઓ લેશ ને.”

આદુએ બાપની ચિખામણ મનમાં ઊતારી, પણ બાપને તો
સતોષ થયો હતો કે છોકરો આવ્યો બે આના કમાઈ આવ્યો.

ઘોરાજના વહોરા પીરભાઈ કાઠીભાઈ, સફીનાજી અને નાનો
આદુ પોરબંદરના વહાણમથી એ દિવસ થયાં મુંબઈ જતયાં હતાં.
ખિરસામાં રૂપિયા માત્ર પાંચ હતા. એમથી એક રૂપિયાની બાકે
ઝોરડી લીધી, વેના જાકનો રૂપિયો અગાઉથી આપ્યો હતો. એક
રૂપિયાનું અનાજ અને બે-ચાર આનાનો મસાલો લેતાં બાકી બધી

ત્રણ રૂપિયા રજા, તેમાંથી પીરભાઈએ જૂની ગૂણીઓનો ધંધો શરૂ કર્યો. આખું કુટુંબ કાગા અક્ષરને ફૂટી મારે એવું અલણ હતું. નાનો આદુ દિવસે દીવાસળી વેચતો, જૂની ગૂણીઓ ખરીદતો અને રાત્રે બાપને એ ગૂણીઓ સીવવામાં મદદ કરતો. સને ૧૮૫૮ની આ વાત કુટુંબનું ગુજરાન મહામહેનતે જોમતેમ ચલું હતું.

ત્યારે વરસાદ પડતો હોય ત્યારે આદુ લુકમાનજી વહોરાને ત્યાં રંગનું કામ શીખવા જતો હતો. બેએક વરસ ફેરી ફરવા પછી એ કામ શીખવા માંડ્યું હતું. ખારીમ ગજાને રંગ લગાડવામાં એ હોશિયાર થઈ ગયો. રાજ ચાર આના કમઈ ભારતો. એ ક્યારેક તંબૂઓ સીવવા પણ જતો.

છોકરો બે રે ઉઘોગી, ફોશીયો અને અડનવાળો હતો. બે-ત્રણ વરસમાં તો એ દરરોજ આઠ આના કમાતો થતો. લુકમાનજી ખંધાઈથી એની પાસે મેઢા માથુસ જેટલું ટમ લઈ માત્ર છોકરા જેટલું જ રોજ એને સુકાવતો હતો નાના અદુએ આ લુઆઈ સમજી લીધી. તે પોતે હવે જાણીતો થયો હતો. એને સ્વતંત્ર કામ કરવા માંડ્યું અને દરરોજ રૂપિયો એક પાકવા માંડ્યો.

*

“અપનો આદુ હવે કમાની કરે છે. ઈને કિફાને પાગવા ભોઈએ.” સહીનાણુએ કહ્યું.

“પત અપને ગરીમને કોન દેસે ? પીરભાઈએ ચિનાયા માયું ધુણાવ્યું.”

પરંતુ સહીનાણુએ પોતા જેવા જ એક ગરીમ શ્રમજીવી વહોરાની કન્યા ભોઈ ગણી હતી. તરત નિશાહ પઢાવી લેવામાં આવ્યા. હવે આ કુટુંબને ત્રણ રૂપિયાના લાડે બે કોટડી નાખતી પડી.

નાનો આદુ હોરમસજી રોકના જમવામાં રંગ દેતો હતો. ઉપલા માળનાં ચાર ખારીયારણાને રંગ દેવતો હતો.

“રોક, મને આ કંતરાકા ન આપો ! માલ તમારો અને મહેનત મારી. ”

“શું લેવસ ? ”

“આથ દિવસનું કામ છે. આથ રૂપિયા આપજો. ”

“અરે મારે દેવારું કાઢવું છે ! હ રૂપિયા બસ છે. ”
હોમસજી બોલ્યા.

“રોક, મારા ગરીબના રાજી નોટવું નહિ આપો ! જ્યો સાત રૂપિયા આપજો. ”

‘ઝે કમલ કમુ’. આદમજી તે દિવસથી મજૂરના કાન્દાકટો લેતા થયા. ફરસરિયા વહોરાના ડોકરાએ રાતદિવસ મહેનત કરી કામ પૂરું કરી, બે રૂપિયા રાજના પાકવા. મુવક પ્રમાણિક, વિશ્વાસ અને ઉત્સાહી હતો. તે નાના નાના કાન્દાકટો લેવા લાગ્યો. ધીમે ધીમે એની મરાકી વધી. હવે એ મજૂરો પૂરા પાડી બીધા કામે કરવા લાગ્યો. આદમજી હવે મુશ્કેલ પથ ચલે હતો. મજૂરોની સાથે રહીને પોતે પણ કામ કરવા લાગી જતો હતો. આ કામ કળતા તેને ફરજિયાત થોકું મુજરાતી અને દિસામક્તિયા શીખવા પડ્યાં. અતુભવે સૌ શિખવાડ્યું.

આદમજી હવે નાના કાન્દાકટો લેવા મંડવા, તેમાં એમને સારો કસ રહેતો હતો. લેફ્ટેનન્ટ સ્મિથ રૂટારખાતના અધિકારી હતા. એમને માટે આદમજીએ લંબૂ સીવવા મંદિયા હતા. અમલ અધિકારીએ એની પ્રમાણિકતા અને કામ પ્રત્યેનો અતુરાગ જોયા. આદમજીની જાનરમાં સારી સાખ જમાણી હતી. એણે કાન્દાકટોમાં થોડો ત્રીમો પણ પેદા કર્યો હતો. સ્મિથ સાહેબે એને નાનાં કામે મોકલવા મંડ્યાં. પોતે જાનરમાં જાવો પુછાવી આદમજીની પાસે ચીજો ખરીદ કરાવી મંગાવે. તેમાં આદમજીની સત્તનિય એના જોવામાં આવી. મીઠાખેલો અને આજીવંત છોકરો સાહેબને પસંદ પડ્યો.

“આદમજી, દુમ એક બંગલા બના સકેગા ? કર્નલ સાબેકે ખારતે બનાના છે.”

“હજૂર, મેં બનાવિંગા.”

“દુમારી પાસ મની હૈ ? દુમકુ માલ મિલ સકેગા ? દીસ હજાર રૂપિયા કા કોન્ટ્રાક્ટ છે.”

“સાબ, હમારી પાસ પૈસા છે. હમારા બૌટ બેપારીકી સાથ પહિચાન છે, હમ કામ અગ્જ કરેગા. ચકીન રખીએ.”

સાહેબને આ યુવક ઉપર બારે બરોસો આવી ગયો હતો. એણે આ કોન્ટ્રાક્ટ આદમજીને આપ્યો. આદમજીએ જાતમહેનત ને દીર્ઘદૃષ્ટિથી સાહેબના સંતોષ પ્રમાણે કામ પૂરું કરી આપ્યું. સાહેબના એના ઉપર આરે હાથ ચલા, આદમજીએ પાંચ હજાર રૂપિયા નફો કર્યો હતો. સાહેબે એને ફરી બોલાવ્યો.

“આદમજી, બધા કામ છે, કર સકેગા ?”

“કૈસા કામ છે સાબ ?”

“પચાસ બરાકલરકર કે ઘિયે બનાના છે, દો લાખકા કામ છે, છ મહિના મેં પૂરા કરના હોગા. દેખો નકશે મેં દેખ કર બોલો.” સાહેબે કહ્યું.

આદમજીએ બારીકીથી નકશા જોયા. ઉપર ઉપરની બધી ગજતરી કરી લીધી.

સાહેબની મહેરબાનીથી કામ મળ્યું. છ મહિનામાં બરાબર પૂરું કરી આપ્યું. આદમજીને આળીસ હજાર રૂપિયા મળ્યા.

તે સમયે કોન્ટ્રાક્ટો ટેન્ડરથી અપાતા નહોતા, પરંતુ સાહેબની મહેરબાની બહુ અગત્યનો ભાગ ભજવતી હતી.

લશ્કરી ખાતાને સેંકડો તજજ્ઞો જોતા હતા. ૪૫૬૦ ખરીદી તજજ્ઞો સિવસારી તૈયાર નમૂના પ્રમાણે કરી આપવાના હતા. આદમજીને કોન્ટ્રાક્ટ મળ્યો. પચીસ હજાર રૂપિયા ખેદ કર્યા.

તે આદમજી લશ્કરી કોન્ડાક્ટર તરીકે પ્રખ્યાત થયા. મોટા મોટા કોન્ડાક્ટો તેઓ લેવા લાગ્યા. પોતાનાં મજૂરો પ્રત્યે તેઓ ખુબ દમદર્દી રાખતા હતા. મનના હિસાર હતા, એટલે મજૂરોને પૂરી મજૂરી દેતા હતા. યુરોપિયન સાહેબોની મકામોને પણ રાજી રાખી આવતા હતા. એ રીતે ૩૦૦૦ રૂપિયાની મૂડીથી એમણે 'કોન્ડાક્ટોનું' કામ શરૂ કર્યું. મોટા મોટા લશ્કરી કોન્ડાક્ટો હરે એમને મળવા લાગ્યા. બે વરસમાં જ આ બૂખડી-ગારસ વહોરો મુલાન લક્ષાધિપતિ થઈ ગયો. બાવીસ વરસની ઉંમરે એણે કોન્ડાક્ટનું કામ શરૂ કર્યું. એવીસ વરસની ઉંમરે એની પાસે પાંચ લાખની મૂડી થઈ ગઈ. પીરબાઈ પોતાના છોકરાને જ્ઞાપિપતિ થયેલો અને એ ધોડાની ગાડીમાં બેસી ફરવા નીકળતો જોવા પછી બહિસ્તનચીન થયા.

સકીનાણુને પણ સ્વર્ગ માત્ર એક વેંત જ દૂર હતું. પોતાની પાછળ મોટા બાદશાહી મકાનો, હાસદારીઓ, ગાડીધોડા, કીમતી ફગનીચર, અને પૌત્રોનું સુખ ડોસીએ જોયું.

આદમજી શેઠ બારે સાદસિક હતા. એમણે તબીબનાવવાનું એક મોટું કારખાનું સ્થાપ્યું. તેમાં દર વરસે હજારો તબીબો બનતા હતા. તે સિવાય આગમાં ફગવા તેમંથી અનેક ચીજો બનાવવાનું કારખાનું પણ આદમજી શેઠે કાઢ્યું. દિંદારમાં આમડાનું કારખાનું કાઢનાર એઓ પહેલા હતા. ખીજા કેટલાક ઉદ્યોગો પણ એમણે સ્થાપ્યા હતા.

વહોરાઓ શિયાપયી મુરિધમો છે. એઓ ઇંગિઝમાં આવેલા કરબલાની યાત્રાને ખુબ જ અગત્ય આપે છે. એમની થોડા પ્રમાણે બહો મહાત્મા અલીના બે છોકરા હસન અને હુસેન મરાયા હતા. આદમજી શેઠે કરબલામાં આવીને જોયું કે ઇરાકના સુબી આરબો શિયા વહોરાઓ પ્રત્યે ખુબ અપમાનજનક વર્તણૂક ચલાવતા હતા. એઓ રાજકર્તા હતા. એટલે એ વહોરાઓને કુદર

ગણી એમના પ્રત્યે દરેક જાતની અપમાનકારક વર્તણૂક ચાલતી હતી. આદમજી શેઠને આ બહુ સાંસ્યું. એમણે ઈરાકના આરબ, મોટા મોટા શેખો અને અમીરોને મોટી જ્વાહર આપી. એમને કીમતી વેટા આપી. લાવિષ્યમાં વહોરાઓ પ્રત્યે મીઠો વર્તાવ રાખવાનું એમની પાસે વચન લઈ લીધું. એ રીતે પોતાની કામની એમણે બારે સેવા બજાવી.

કરબલામાં વહોરાઓના ઉતારા માટે સાગં મકાનો નહોતાં. આદમજી શેઠે તરત એ મોટાં મકાનો ખરીદી લઈ તેમાં વહોરાઓ જેવી સુધક કામને બિતરવા માટે અનેક સગવડો કરી. દળદો વહોરાઓ દર વર્ષે કરબલા આવે તે આદમજી શેઠના મહેમાન તરીકે રહે. એમને ખાવાપીવા, સૂતા-જીંડવાની કુલ સગવડ આદમજી શેઠના મુન મો કરી આપતા હતા. મકાની યાત્રાએ તે પછી આદમજી શેઠ ગયા. ત્યાં પણ એવી જ જાતની વહોરાઓને વિટમણા હતી. ત્યાં પણ આરબ મોટરાઓને નોતરી એ દુખો દૂર કરાવ્યાં. વહોરાઓને માટે સરાઈઓ અને બોજનગૃહો બાંધી મહેમાનગીરી માટે માણસો રાખ્યાં આ બંને યાત્રાઓ માટે તેઓ દર વર્સે પાંત્રીસ દળદર રૂપિયા ખર્ચતા હતા વરસો સુધી, એટલે ૧૯૧૭ સુધી, એ કામ ચલાવ્યું.

આદમજી શેઠે ધન ખૂબ પેદા કર્યું. કાન્દાકટના કામોમાં એમને નાણાંની ઓળો જિંડની હતી. હવે તેમને કરોડાધિપતિ થયા હતા. વહોરા કામમાં કુસ્તી રીતે પોતાના ધર્મગુરુ ઉપર અંગેરી શ્રદ્ધા ઠોપ છે. વહોરાઓની ઉત્તરિ માટે એમણે મોટા મુદ્દતાજી સાહેબ સૈયદ નજમુદ્દીન સાહેબને કુલ ૨૪ લાખ રૂપિયા જુદે જુદે પ્રસંગે આપ્યા હતા.

મુનખમાં આવી એમણે વહોરાઓને માટે એક મોટું સેતરેરિખ બાંધવાની ઈચ્છા બહોર કરી. ચર્ચાશના સ્ટેશન સામે જે

મોટું સેનિટોરિયમ બંધાયું છે તે એમના ધનમાંથી બંધાયું છે. એના ઉપર કુલ ૩૫ લાખ રૂપિયા ખર્ચાયા છે. એમાં એક ભાગમાં રાત્રી વહેરાઓને રહેવા-જમવા વગેરેની વિચારણા ગોઠવણો છે. બીજા ભાગમાં મક્કા અને કરળા જતા, દિલ્હી અનેક ભાગો-માંથી આવતા વહેરાઓની મહેમાનગીરીનો પ્રારંભ એમણે કર્યો છે. આ સેનિટોરિયમમાં એક ધાર્મિક મંદિરા અને ખાવાપીવાની બોર્ડિંગ પણ એમણે સ્થાપ્યાં હતાં. સદ્ગત વિચારણ પાયા ઉપર હતું. એનું બધું ખર્ચ આદમજી શેઠ પોતાના પદરમાંથી આપતા હતા. તેનું વાર્ષિક ખર્ચ રૂપિયા ચાર હજાર જેટલું આવતું હતું. એમણે વહેરાઓ માટે ૨૭ જેટલા મંદિરા દિલ્હીમાં સ્થાપ્યા હતા. પોતે ધધાને અગ્રે થોડું રીખ્યા હતા, પરંતુ વિચારેમ થયો હતો. વહેરાઓના સિદ્ધિ માટે ૨૭ લાખ રૂપિયા એમને ખર્ચ્યાં હતા.

ઈ. સ. ૧૮૭૬માં દિલ્હીમાં મોટા દુકાણ પડ્યો. આ મોટા દુકાણ હતો. આદમજી શેઠે આ વખતે પોતાની કાચગીરી દોરી ઊઠીને મદદ કરવા માંડી. નાતજાતના બેદ વચર લંગા, લાચાર, ખૂબે મરતા, અપંગોને એમણે છૂટે હાથે મદદ કરવા માંડી હતી. દુકાણ હાથાકાર વર્તણૂં રહ્યો હતો. એ સમયે એમણે ખૂબ નાણાં વાપર્યાં હતાં. પરંતુ એમની ખરી ઉદારતા તો સંવત ૧૯૫૬ના "છપનિયા"ના મોટા દુકાણના સમયમાં હતી. એમણે દુકાણિયાઓ માટે પોતાના પદરના ખર્ચાથી રીલીફ ખાનાઓ ખોલ્યાં હતાં. હજારો દુકાણિયાઓને આપ્યા હતા. નાતજાતના બેદ વચર એમણે છૂટે હાથે મદદ કરી લાખો રૂપિયા ખર્ચ્યાં હતા. કાર્મિયાવાદમાં એક હજાર ગર્ભવતી સ્ત્રીઓને સુચવકનો ખર્ચ અને સગવડો આપ્યાં હતાં. એમણે પોતાના પદરથી દુકાણિયાઓની મદદ માટે સાઠ ૭ લાખ રૂપિયા ખર્ચ્યાં હતા.

અરબસ્તાનના યમન પ્રાંતમાં દુકાણ ફાટી નીકળ્યો. સર

આદમજીએ આ સમયે પોતાના વિશ્વાસુ માણસો મૂકી ત્યાંની પ્રજાને મોટી મદદ કરી હતી. સને ૧૮૬૮માં મુંબઈમાં પ્લેમ ફાટી નીકળ્યો. એ સમયે પોતાને ખર્ચે એમણે વહોરાઓ માટે અલગ હોસ્પિટલ સ્થાપી હતી. સાડા ચાર વરસ સુધી આ હોસ્પિટલ અને તેના અંગે બોજનશુદ્ધ પાછળ સાડા ચાર લાખ રૂપિયા ખર્ચ્યા હતા. એમની ઘણી સખાવતો ખૂબ જાની યતી હતી. પોતે એટલા ઉદાર હતા કે કોઈનું દુઃખ જોઈ ગળગળા થઈ જતા હતા. જાની સખાવતો પુષ્કળ પ્રમાણમાં એમણે કરી છે.

રાજકોટ મુકામે એમણે કરેલી મોટી સખાવત માટે એમને રાજ સાહેબો અને પ્રજા તરફથી મોટું ચાનપત્ર મળ્યું હતું. તે વખતે એમની સખાવતોનો કુલ આંકડો સાઠ લાખ ઉપરનો જાહેર થયો હતો !

પોતાની કામમાં એક જથ્થુ પહેલો મૈત્રિકપુત્રેટ થયો તે સાંભળી સર આદમજીએ એને તેડાવીને માન આપ્યું હતું. પછી એને બચવાનો પ્રયત્ન આપી એને ડોક્ટર બનાવ્યો હતો.

શેઠ આદમજીનું આ વૃત્તાંત જાતાવે છે કે પરદેશી રાજની શુલામીની ભીંસ નીચે પણ આપણા દેશના સામાન્ય જીવાને પણ કેવું હીર જતાવી શકે છે. આપણે સ્વતંત્ર થઈએ તો આગળ વધવાના જે માર્ગો અત્યારે બંધ છે તે ખૂલી જાય તે આપણે કંઈ કંઈ કરી જતાવી શકીએ.

ઝાઝું જીવો હિંદની જીવાની !

અક્ષરના સાહસાદાગર સાહસિક જમાલ

નાનકડી હોટેલ છે, બે-ચાર જૂના બાફડા છે, એક ચૂસા ઉપર ચાની કોટલી છે, એક ખાનામાં થોડી સિગારેટ અને પાનનાં બીડાં છે, હુકમો આવે છે, “એક ડોકરા, એક કપ ચા.”

ડોકરો ઉતાવળ કરતો જવાબ આપે છે, “ આવે છે મહેરબાન.”
“ અને ડોકરા, અહીં એક કપસ.”

“ જી મહેરબાન.” એકને આ આપતો હસતો હસતો ડોકરો ખીલતો જવાબ આપે ■ અને ઝટપટ કોટલીમાંથી ખીલે કપ ભરવા હોડે છે.

હજી સૂર્યોદય થયો નહોતો. ચોખાની મિલોનાં જૂંગમાં વામવાને હજી પા દલાકની વાર હતી. મજૂરો અને મહેનાઓ કામ માટે ગરમી મેજથી લેવા ચાલ્યા કરી શરીરમાં ઠંડી દેવા ઉતાવળા યતા હતા. વીસ વરસના ડોકરાની આસપાસ એમનું ફુંકાળું ઘર્ષ ગળું હતું. ડોકરો ઝટપટ કપ ભરતો હતો, કપ ખાલી થતા હતા અને નવા ભરાતા હતા. કોઈ સિગારેટ માગતું, કોઈ પાન માગતું તો તે પછુ તે આપતો જતો હતો. અખડી મથેલા બાફડા પર બેસી સૌ ચા પીતા હતા, મિલોની વાતો કરતા હતા, ડોકરો વાતો પછુ સાંજળનો જતો હતો, મનમાં કંઈક ગોઠવતો પછુ જતો હતો અને એમ કરીને ચાકતો મન પર ચડવા દેતો નહોતો. મિલનાં જૂંગમાં નાગર્સ, કામદારો અને મહેના-મુડીઓ

એકદમ સાબા. માખીઓના બધુજણાટની પેઠે ગાજતી દુકાન થોડી જ વારમાં સુમસામ બની ગઈ. ઓકરો હાથ કરીને હેઠા બેઠા.

પણ ઝાઝી વાર હાથ કરીને બેસવું પોસાય તેમ નહોતું. હજી પોતાને માટે રસોઈ બનાવવી હતી, નાહવું-ધોવું પણ એને બાકી હતું. બપોર પડતાં વાર લાગતી નહોતી, બપોરે મિલમાં એક કલાકની રજા પડતી ત્યારે હોટેલમાં સવાર કરતાં ૫ વધુ ગિરદી રહેતી. બસ, બપોર પછી ઉતાવળ ન રહેતી, ક્યારેક કોઈક ચા પીવા કે પાનખીટી લેવા આવે અથવા કામ ઉપર મંગાવે.

સાંજે સૂતાં પહેલાં ઓકરો દિવસની કમાણીને દિસાબ કરતો, ત્રણ-ચાર રૂપિયાની કમાણી જોઈને એ રાજ થતો.

ક્યાં જામનગરના એ જૂખના દિવસો અને ક્યાં રાજના ત્રણ-ચાર રૂપિયા! ઈશ્વરની મહેરબાની જોઈને ઓકરાની આંખમાં હરખનાં આંસુ આવી જતાં અને મનમાં મનમાં નમ્રતાથી એ બોલતો, “એની આવી જ મહેરબાની કામ રહેશે તો તો એક દિવસ આ સામે દેખાય છે તેવી જ એક ચોખ્ખાની મિલ મારી પોતાની હશે.”

હોટેલમાં ચાના પ્યાલા ભરતાં ભરતાં ચોખ્ખાની મિલની માલિકીનાં સ્વપ્ને સેવનાર એ અણુધ ઓકરાનું નામ હતું અબ્દુલ-હરીમ અબ્દુલચક્ર જમાલ. સૌ એને જમાલ એવા ટૂંકા નામે બોલાવતા. જમાલ જામનગરનો રહીશ, પણ દેશમાં દાણાના વખા પખા એટલે કોઈની સલાહથી અને કંઈક આપ-સૂઝથી એ રંગૂનનાં કાઠવાં જોવા ઉપડી આવ્યો. ગુજરાતી બે-ત્રણ ચોપડી ભણ્યો હતો. ચર્યાચારમાં ફેરી કરતો, પાંચ-પચીસ રૂપિયા ગાંધી યા એટલે ચાની દુકાન કરી. મીઠી જીભ અને ગણતરીના જ બપોરો એટલે જાળવી જાળવીને રહેતાં બે પ્રસન્ન હજાર દોઢ હજારની મૂડી ચાની નાની દુકાનમાંથી કરી લીધી. એકવાર દુકાનમાં

જમીન ખરીદી લેવી સહેલ હતી પણ એક તોલડી તેર વાનાં માંજે એમ તેલના કૂવા કરવા જતાં એક પછી એક ફટલાય મોટા ખરયાઓ તેની પાછળ આવે છે. તેલના કૂવા ખોદવા મંત્રો જોઈએ, વરાળમંત્રથી ચાલતા એન્જિનની સક્તિથી ખોદવાનાં મંત્રો ચારડીની પેઠે જમીનમાં ઊંડો ખાડો કરે એટલે એમાં લોખંડો પાછપ ગોઠવી દેવો જોઈએ. આમ ઊંડું ખોદનાં જવાય અને પાછપ ગોઠવતા જવાય. પાછપ ન ગોઠવાય તો જમીન ધસી પડે અને ખાડો પુગાઈ જાય તેલ કાંઈ જમીન ઉપર નથી મળતું એ તો સેંકડો ફૂટ નીચે હોય છે. એ-ત્રણ દળાર ફૂટ ઊંડે મંત્ર જાય ત્યાં તેલ જામીને. તેલ ઉપર જેમવાને સાથે સાથે પંપની પણ ગોઠવણ થાય છે. બ્લાનીટ્સપરેમ માટે પાંચસોથી સાતસોના માસિક પગારવાળો અમેરિકન એન્જિનીઅર જોઈએ. યનાન્જો એટલે જંગલ, તે સાફ કરીને એન્જિનીઅર અને મેનેજર માટે ખંગલા જોઈએ, મજૂરો માટે ધરો જોઈએ, એ સૌને રાજની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવા વેપારી વસાવવા જોઈએ, તેલ રાખવા ટાંકીઓ બાંધવી જોઈએ, રીતસર નવું ગામ વસાવવું જોઈએ.

ખરમા ઓઈલ કંપની તો જગજગ ચાલુવાળી કંપની. એણે તો તેલને રંગૂન પહોંચવું કરવા ઠી રંગૂન સુધી લોડાના પાછપાની લાર્બન બાંધી છે. પુલો અને બોમ્બાઈઓ કરીને પર્વતો, જંગલો, નદી, નાળાં અને કાતરો ઉપર પાછપલાર્બન લેવલ પ્રમાણે બંધાય છે. તેલ તેમાંથી વહેવું, વહેવું રંગૂન રિફાઈનરી (શુદ્ધ કરવાના કારખાનાં)માં પહોંચે છે. ત્યાં તેલમાંથી એલ કરતર વગેરે સાફ કરખાનાં)માં પેટ્રોલિયમ, ૧૫૦થી ૧૨૫ ડિગ્રીનાં કરોસીન તેલો, મધિ તેમાંથી પેટ્રોલિયમ, ૧૫૦થી ૧૨૫ ડિગ્રીનાં કરોસીન તેલો, મીથુનલીઓ, વેસેલીનો-એમ ધણી બનાવટો થાય છે.

જમાલભાઈ પાસે પાછપલાર્બન બાંધવા જેટલા પૈસા નહોતા એટલે એણે સ્ટીમ લોન્ડ સાથે બાન્ને (તેલનું વહાણ) બાંધી તેલ ગોઠવવા માધ્યમ, પણ તે ઘણું ખર્ચાળ નીવડ્યું.

જમાલભાઈએ પોતાના ચેટી ટી. એસને જ્ઞાનગીર્મા મળવા બોલાવ્યો. આ સાહસ ફોટોફર્મ નીવડશે માટે એની બાંધધરી ઉપર નાણાં આપવા ચેટીને સમજાવ્યો. જમાલભાઈ ઉપર ચેટીની શ્રદ્ધા તો હતી જ, અને તે ધનવાન હતો એટલે એણે પાંચ લાખ રૂપિયા એક ટકાની લેરીએ ધીર્યા. તરત જ યંત્રો માટે ઓઈશો અપાયા, જંગલ સાફ કરી ગામડું વસાવ્યું. અમેરિકન ઈજનેરે, કૂવો ખોદવા માંડ્યો. બે હજાર ફૂટ ઉપર તેણે ભમૂટ્ટી નીકળ્યું. શરૂઆતમાં એટલા જોશથી તેણે નીકળ્યું કે કુવારો ચાલ્યો. થોડા દિવસ પછી પાછપછી ખેંચવું પડે છે. જમાલભાઈએ ચાર-પાંચ ફૂનાઓનું કામ ચાલુ કરાવી દીધું. એમનું સૂત્ર હતું 'દિમતે મર્દો તો મરે ખુદા.' બાંધકામો ખૂબ ધમધાકાર ચાલવા માંડ્યા.

પરંતુ તિલ્લેરી તળિયું દેખી ગઈ. જમાલભાઈએ ખૂબ ખેંચ્યું પણ નાણાં વગર કંઈ વેશ નીકળે ? ચેટીએ બીજા બે લાખ ધીર્યા. પણ તે તો પાણીના રેસાની માફક વહી ગયા. નાણાંની જળરી માંગ આવી પડી. જાતજાતની હજારો વસ્તુઓની જરૂર પડવા માંડી ને સાથે નાણાં નાણાં ગસ નાણાંની માંગ થવા લાગી. ચેટી પણ મૂંઝાયો. એની બધી રોક્ક મૂડી જમાલભાઈ પાસે રોકાઈ પડી. કામ સરપે હજાર ગળ્યા જેવું બન્યું હતું. ચેટી જમાલભાઈને મૂડી શકે તેમ નહોતું, અધૂરું કામ પૂરૂંએ એક દોઢિયું હાથ આવે તેમ નહોતું. એ પૂરેપૂરો ફસાવો હતો. એણે પોતાના મદ્રાસના બાગીદારોને સમજાવવાને વળી બીજા પાંચ લાખ બાલુ લીધા. પરંતુ એક જ મહિનામાં કપાંચે રવાના થઈ ગયા. રૂપિયાની માંગ તો વધતી જ રહી. ચેટી ટાપવાનો હતો. એણે ગામમાંથી બ્લાન્કે બે-ત્રણ લાખ રૂપિયા ભેગા કરી જમાલભાઈને ધીર્યા. પરંતુ એ રૂપિયા કાંકરા રઈ ગયા અને કામ અધૂરું જ રહ્યું.

આગ લાગી, પણ જાગમચેતીથી દુકાનનો વીમો ઉતરાવી લીધો હતો એટલે વીમામાંથી સારા પૈસા મળ્યા મળ્યા.

દુકાનમાં આ પીવા આવતા મિલના મજૂર-મહેતાઓની વાતો અને કપારેક મિલના મોટા સાહેબોને આ આવવા જાય ત્યારે સ્ત્રી થતી બધી વૃદ્ધ વાતોને ધ્યાનમાં રાખી લઈ નિરાતે ગ્રામી વાતોનો મેળ કરતો અને ગુણતરીઓ મનમાં નોંધી લેતો. એટલે દુકાન બંધી જતાં પૈસા હાથમાં આવતાં તેનો પ્રથમ ઉપયોગ એક નાની મિલ બાંહે રાખી લેવામાં થયે. ધાનમાંથી ચોખા પીસવાનો ધંધો કરવા માંઓ એમાં સારો લાભ મેળવ્યો. દરેક હજારની મૂઠી થઈ એટલે ચોખાની એક નાની મિલ ખરીદ કરી. આને માટે વધારાના પૈસા એણે ચેટી શરાફ પાસેથી લીધા હતા.

મોરવાડીઓથી પણ વેંત ચડે એવા આ ચેટીઓ હોય છે. મદ્રાસના નાટકુટા ચેટીઓ રંગુનમાં શરાફીમાં કામ કરે છે. તેઓ 'એક નાનું પંચિયુ' પહેરે, અને શરીર ઉપર એક અંચળો નાખે. માથા ઉપર વાળ સિવાય બીજું કંઈ ઓઢવાનું નહિ. કંઈમાં સોનાથી મઢેલ રુદ્રાક્ષનો પારો પહેરે. આવા રૂપમાં તેઓ બેન્કો અને ઓફિસો સાથે કરોડો રૂપિયાનું કામ કરતા હોય છે. એક નાની ઝોરડીમાં બાજુ બાજુમાં પેટી મૂકી ત્રીસેક ચેટીઓ બેંક રાખી મહાનના બાકમાં કરકસર કરે, અને બાજબાઉ તે જામરા.

જામણે આવા ચેટી બાઈજાંધ પાસેથી મિલને માટે નાણાં લીધેલાં, પણ મિલ સારી ચાલતા લાગી હતી. અચાનક એક વખત અકસ્માતથી મિલ બળી ગઈ, પણ મિલનો વીમો ઉતરાવેલ જ હતો. એમાંથી મળેલા પૈસામાંથી બીજી મોટી મિલ ખરીદી. ચેટીનો વિશ્વાસ અને આશ્રય સારો હતો એટલે ધાન લેવા લાખ લાખ રૂપિયા તેની પાસેથી લે. વત્તેમાં ધાન સિવાય, ઉપરનાં ફાતરાં દર યામ ચોખા સાફ થઈ ગૂણીઓમાં બરાઈ પરદેશ ચડે,

ફાતરાં વેચામ, આવડત હોય તો સારું કમાઈ શકાવ. જમાલમાં આવડત હતી, એ સારું કમાતો.

રંગૂનમાંથી દર વરસે પાંચીસ લાખ ટન ચોખા પરદેશો ખાતે ચડે છે તેમાં દશથી બાર લાખ ટન એટલે એકથી સવા કરોડ ગૂણીઓ માત્ર દિંદ ખરીદ કરે છે.

જમાલે એક મિલમાંથી બે મિલ કરી. એક સાધારણ મિલ પાછળ બે લાખ રૂપિયા ભેઈએ, પણ જમાલે પોતાની કમાણીથી શાખને લીધે ચેટીની મદદથી મિલ વધારી હતી.

પણ જમાલને સંતોષ નહોતો થતો. એણે નાનપણમાં મિલનું સ્વપ્નું સેવ્યું હતું તે દ્રવ્ય પેદા કરવા માટે નહિ પરંતુ બીજી જ મદત્વાકાંક્ષાને લીધે. સાહસ એ જ વિચાર એનામાં મુખ્યપણે હતો. એવું એક સાહસ કરવાની એની ઈચ્છા થતી હતી કે જેમાં બીજાઓ પડનાં કરતા હતા. એ સાહસ હતું તેલના કૂવાના માલિક બનવાનું.

રંગૂનથી સોએક માઈલ દૂર યનાન્ગો નામે સ્થળ છે ત્યાં જમીનમાં તેલ છે. બરમા ઓઇલ કંપની નામે અંગ્રેજી કંપની આ તેલના કૂવાઓની માલિકી ધરાવે છે. એમાં દર વરસે કરોડો રૂપિયાની પેદાશ રહે છે. કાંઈ પણ દિંદી એમાં પડ્યો નહોતો. હિંદો બારે રસકસવાળો, પણ મૂડી જબરી ભેઈએ. પમાસ લાખથી ઓછી મૂડીથી તેલનો ધંધો કરવો એ મુશ્કેલીમાં પડ્યા જેવું હતું.

કાંઈ બહી જમીનદારની તેલના કૂવાઓથી થોડે દૂરની જમીન એક ચેટી પાસે ધરાણે પડી હતી. ચેટીને બ્યાજ મળતું નહોતું એટલે એણે એ જમીન વેચી કાઢવાનું જાહેર કર્યું હતું. જમાલની નજર એના પર પડી મઈ. એક યુરોપિયન નિષ્ણાતને લઈને એ જમીન ભેઈ આવ્યો હતો. બે-ત્રણ હજાર રૂપિયા ખરચીને એણે અખતરા પણ કરાવી લેવા. નિષ્ણાતે ખાતરી આપી કે જમીનમાં પુષ્કળ તેલ છે. જમાલમાઈએ એ જમીન ખરીદી લીધી.

ચેડી હવે મળગયો. એ જગા મુધી આવી ગયો હતો. એના માગનારાઓ મુદતસર નાણાં નાંદિ કરાવાથી તકદિ કરવા લાગ્યા. લાજ-આપડવાળા ચેડીની આજરૂ જવા બેડી હતી. આજરૂ એ તો ધધામાં પડેલી વસ્તુ છે. એ જમાલભાઈને ત્યાં લાંબવા બેઠો. જમાલભાઈએ એનાં નાણાં કરવા માટે ઓછા પ્રયત્નો નહોતા કર્યા. એ પણ બધે ફરી આવ્યા હતા. મુશ્કેલિયન બેઠો તો દિંદીને ધીરતી નહોતી અને રંગૂનમાં દિંદી બેઠો હતો નહિ. કાઈ ખાનગી શરાફની શક્તિ નહોતી કે લાખો ધીરી શકે. શું કરવું ?

જમાલભાઈને પોતાના દિંદીપણા માટે અભિમાન હતું. દેશી-ઓ પણ મોટા સાદસ બેડી શકે છે. એ વાત તે મુશ્કેલિયનોને બતાવવા માજતા હતા. મુશ્કેલિયનોના લોભ માટે એને બહુ તિરસ્કાર હતો, પણ મળું મિસાણું હોય ત્યાં છૂટકા નહિ એમ વિચારી તે પોતાની પાંખેની એક અંગ્રેજ કંપની-મેસર્સ સ્ટીલ એન્ડ બ્રધર્સની ઓફિસમાં ગયા. ત્યાં મોટા સાહેબને મળ્યા. ભાગ્યયોગે કંપનીના એક મોટા ડિરેક્ટર પણ એ વખતે રંગૂનમાં હતા. એમણે બધા નકશા ભેંચા, ફૂવામાંથી નીરાળેલ તેલના દિકાઓ તપાસ્યા. એમના પૃથક્કરણમાં કામ નક્કાવાળું લાગ્યું. સ્ટીલ બ્રધર્સે પચાસ લાખ રૂપિયાની કંપની શાંદવા સ્વીકાર્યું. કંપનીની કિંમત કરી બધાં શેર જમાલભાઈનાં નાણાં પેટે અને બધાં સ્ટીલ બ્રધર્સનાં નાણાં પેટે રહે તેમ જ જમાલભાઈના શેરામાંથી જમાલભાઈનું કરજ ચૂકવી દેવાની વ્યવસ્થા કરી. જમાલભાઈએ તો સ્વીકાર્યું, પરંતુ મેનેજિંગ એજન્સી (કુલ વ્યવસ્થા) પોતાને હસ્તક માંગી એ જમાલભાઈને ખૂચ્યું. એમને પોતાની વ્યવસ્થામાં સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા હતી, નાણાંબીક ન હોત તો એમણે ઓર જ રંગત જમાવી દીધી હોત, એટલે એમણે એ વાતનો સ્વીકાર ન કર્યો અને ઘેર પાછા આવ્યા.

એ મગદ માણસ હતા પણ સંભોગો અલગ ન નીવળ્યા. એમણે ખૂબ વિચાર કર્યો અને આખરે નિષ્ણાસ સાથે અંગ્રેજ કંપનીની હેસ્ટી સરત સ્વીકારી લીધી. સ્વીચ બધસની બચવસા નીચે ખાનગી સિમિટી કંપની સ્થપાઈ. પણ જમાલભાઈ દિસાગ દરેજાજ તપાસતા. કંપનીએ મોટો નફો કર્યો પરંતુ નફો નવા દુવા બનાવવામાં અને વેપારના વિકાસમાં વપરાવા લાગ્યો. સર-હોસ્ટરેને વહેંચણી થોડી મળતી હતી. ત્યાર પછી જમાલભાઈએ કપાસનાં જિનો અને ગ્રેસો કર્યાં, આ વેપાર પણ એમણે સ્વીચ બધસને સોંપ્યો.

એક જર્મન કંપનીની ચોખાની તથા મોટી મિલો અંગ્રેજ અધિકારીઓએ જસ કરી હતી. જમાલભાઈની નજરે એ, ચડી અને એમણે એ બધી બાંહે લીધી. ચોખાનો વેપાર એમણે ખૂબ વધારી દીધો. એમણે કામગીરી મિલો પણ જીતી કરી. આમ પાંચ ચોખાની અને એ કામગીરી મિલો ચલાવવા માંડી. તાંમાની ફેટલીક ખાણો માટે જગ્યા પટે લીધી. ખીખ પલુ ફેટલીક સાદસો કર્યાં. આમ એમની પાસે હવે કરાડ રૂપિયાની મૂડી ગણાતી હતી, પરંતુ એમને મોટી તિલ્તેરી ભેવાનો શોખ નહોતો. એમની પાસે રાકક તો બહુ ઓછું હતી, બહુખરું તેઓ સાદસોમાં જ પાથરતા હતા. તેણની કંપનીમાં અને મિલોમાં ખૂબ નાણું રાકાયેલું હતું.

ઓચિંતા એમણે ચોખાનો સદો ઉપાજો. રંગૂનમાં ચોખાની ૭૮ નધી એવી એમની ગણતરી હતી, એટલે ૧૦૦ ટોકરી-૭૫૦૦ ગતલ-ચોખાના ૩ ૩૦૦) લગભગ આવ હતો તે વધારીને એમણે ૩. ૬૦૦) બોલાવ્યા, બાધી લાખો મૂળી ચોખા એમના હાથમાં આવ્યા. આ તૈયાર માલ તેઓ મુંગઈ-જલકેતે ચલાવી ત્યાં ઓછા ભાવે વેચવા માંડ્યા. રંગૂનમાં બજાર ટકાવી રાખતા હતા, પરંતુ યુરોપિયન મિલોએ જંગલમાં પુષ્કળ ધન ખરીદી લઈ

તેના ચોખ્ખા જનારોને એમને વેચ્યા. મોટી રકમનો માલ તેઓ સંભાળી રાખ્યા નહિ. જળર તૂટી અને લાખો રૂપિયાનું નુકસાન થયું. જમાલખાન પછી પૂટ્યા. એમને પોતાના ઘરે જળરલાવે વેચવા પડ્યા. તેલ-કંપની ઉપરથી એમનો અંકુશ મર્યો. આ વખતે એમની ઉંમર ૫૫ વરસની લગભગ હતી. જળરા સાહસી અને જળરી સાખવાળા જમાલખાનને આ ફટકો સત્તજક લાગ્યો. તેઓ થોડા સમયમાં મૃત્યુ પામ્યા.

જમાલખાનના પરિચરમાં તું આવ્યો છું. એ વખતે હું ગંગૂન હતો. ખરેખર તેઓ સાહસિક હતા. મુશ્કેલીઓ સામે તેઓ સદાય હસતા. યુરોપિયન કંપનીઓ જેવી જ સદર કંપનીઓ ઊભી કરવાની એમને ભારે હોશ હતી. એક સ્ટ્રીમર-કંપની કાઢવાની તેમને બહુ જ મુશ્કેલી હતી. એમને કુદરતી બચ્ચિસ હતી. જે મુશ્કેલી બધાના હતાં મોટા સરવાળા, આજ્ઞાપત્રી, મુણાકાર, સામાકાર તેઓ પટપટ મોઢે મણી કાઢતા. તેઓ મોટા અચિત્તતાઓ હતા. એમનો હિસાબ બહુ ચોખ્ખો રહેતો. દર અઢવાડિયે પોતાને જ નોંધએ જ.

એમનો સોથી મોટો મુલ્ય તો હતો હિંદીપણના અભિમાનનો. હિંદુમુસલમાનનો ભેદ એમને પરખાતો નહોતો. હિંદી બાઈ સુખી થવો નોંધએ એ કંઈકાંથી હિંદુ-મુસલમાન ને કેઈ એમની પાસે માગવા જાય તો તેઓ છૂટે હાથે દાન આપતા. કેટલીયે હિંદુ સરચાએને એમણે મોટી રકમનાં દાન આપ્યાં છે.

આજે એમના મુલ્યે સંભારીને, આપણા જીવનમાં એ મુલ્યોને ઉતારવાનો વતન કરીને આપણે પાવન થઈએ.

મુંબઈના પહેલો ગુજરાતી જીવો

“અરે જી, કેમ રહે છે?”

“મારા હાથમાં કાચ વાગ્યો, લોહી નીકળે છે.”

“લેઉ, કેવું લાગ્યું છે?”

પાડોશમાં રહેતા દયાળુ ગુરુજીએ જીરાતો હાથ પોતાના હાથમાં લીધો. સામુદ્રિક શાબના ચાતા ગુરુજીની ગજર એના હાથની ફેખાઓ પર પડી. ફેખાઓ લોધેને એ આશ્ચર્ય પામ્યા. વિચાર કરતાં એમણે ઓકરાને પાટો બાંધ્યો.

“બાલુ, તારો ઓકરો મદાભાગ્યશાળી છે.” ગુરુજીએ ઓકરાના બાપને કહ્યું.

“પૂજ્ય, મારી મશ્કરી શા સારુ કરો છો? અરે મરીમનાં નસીબ તે મોટાં ક્યાંથી હોય?” બાલુએ કહ્યું.

“ના બાલુ, ઓકરો મોટો નસીબદાર છે. એની હસ્તરેખામાં ધનભવનનાં ગ્રહો ધણા જ સારા છે. ઓકરો જઈર પોટો ધન પતિ થશે.”

“પૂજ્ય, જાનિય કોણુ લાખી રહે છે? અત્યારે અમારે તો દીત અતે અતને વેર જેવી દશા ચાલે છે, આ દુકાળમાં મજૂરી પણ ક્યાંય મળતી નથી. દુઃખનાં આક લિગ્યાં છે. મારે ઓકરો ધનપતિ થાય તે ક્યા દિસાએ?”

“મારી સલાહ માન તો ઓકરાને મુંબઈ મોકલ, ત્યાં એનાં

નસીમ ખૂસરો, નસીમ ખૂસરોની વાતમાં વિશ્વાસ ન દોષ તોય તમારો પેટગુજરો તો નીકળશે ને ?”

“મુંબઈ તો દરિયાપાર રહ્યું, એટલે આધે કાને બરોસે મોકલું ? એનો કાઈ સગો મુંબઈ બેઠો નથી કે એને ધણે ચલાવે.” બાહુને વિશ્વાસ બેસતો જ નહોતો.

“કચરા શેકતું વઢાણ કપાસ ભરીને જખી જંદરથી થોડા દિવસમાં મુંબઈ તરફ જવાતું છે. હું શેકને વાત કરીશ. કાસમ માણસ બસો છે, એનેય સલામણુ કરીશ. તું ફિકર ન કર, હોક-ગાની સારી જગવણી યશે. તારે બાતુણ નહિ કરવું પડે.”

“જવાની માને પૂછું. દસ વરસના હોકરાને એટલે દૂર એકસો મૂકતાં મારો તો જીવ ચાલતો નથી. મુખેદુઃખે દિવસ કાઢી નાખ્યું.”

“પુરુષાર્થ તો કરવો જોઈએ. કચ્છમાં તો શું જ એનાં નસીમ અહીં કોપડે ? એની માને ‘પૂજવાવાટ જોયા વિના મુંબઈ મોકલવાનો વિચાર કરી નાખ ! મારી ઉપર વિશ્વાસ નથી ? હું કાંઈ ખોટી સલાહ આપીશ ?”

ગુરુજી કુસંગચંદજી કચ્છના મહાપુરુષ હતા. વિદ્વાન, દયાળુ અને સમૃદ્ધિશાળી ગાદીના મહંત હતા. બાહુથી એમનું વેણ કેમ પાછું ફેલી રાકાય ? થોડા જ દિવસો પછી જીવો જે ચીંધરાં લઈને મુંબઈને ખંદર બિતર્યો. બાહું કરી મુંબઈમાં આવનાર એ પહેલો જ ગુજરાતી હતો. એ સમયે મુંબઈ તાબું જ અંજોળોના દાણમાં આવ્યું હતું. દોઢસો વર્ષ પહેલાં મુંબઈની વસ્તી ૨૫થી ૩૦ હજાર માણસની હતી.

જીવો મુંબઈમાં જે દિવસ રખાશે. ક્યાંય આશ્રય કે કામ મળે નહિ. ત્રાક નીચે રાતે પડી રહેવા લાગ્યો. ખેરાકમાં એકાદરી રાખતો. સંવત ૧૮૪૩નો કાર્તિક માસ એ હતો.

જીવો કાચી ગોદીના મુકાદમ ધનજીયાદ સામે આગીને બિનો રહ્યો. એનો વેચ અને ચહેરા જોઈ ધનજીયાદે રાત નાખી.

“કાણુ છે? ભાગે છે કે ફટકારી મારું? બીજાબીજા અહીં મળતી નથી.” આમ કહીને ધનજીયાહે એક દમડી એની તરફ ફેંકી. ધનજીયાહે દમાળુ હાથના હતા.

“હું બીજા મામતો નથી, કામ માગું છું.” દમડી સામે નજર નાખ્યા વગર જવાએ કહ્યું.

“પાછા, બદમાશ, કામ જોઈએ છે? પછી ચોરી કરીને ભાગી જવું છે? અહ, તારા બાપે અહીં તારે માટે કામ રાખી મૂક્યું નથી.” ધનજીયાહે જવાની સાત પેદીને સંભળાવ્યું. “કાણુ છે?”

“કચ્છનો છું, ગુજરાતી છું, માલો નહિ આપો.” જીવો દૃઢ સ્વરે બોલ્યો.

“અહ, અહ, નીકળ અહીંથી ગધેડા, બદમાશ!” ધનજીયાહે વધુ સંભળાવ્યું: “માપાક, કાંઈ બપુયો-મપુયો છે ખરો?”

જવાએ ડોકું હલાવી ના પાડી. ધનજીયાહે વળી માલો ફટકારી. પણ જીવો ગમરાયા વિના ઊભો રહ્યો: “તમારે ખીણું કહેવું હોય તો કહો, માલો ન આપો.”

“આહ ભાગ ભાગ, સુવરના બચ્યા. એમ ઊભો રહે, આ બાણુ વળ, જા મજૂરોને પાણી પા. સાંજ પડે એ આના લઈ જાજો. રોજ પાણી પાવાનું, રોજના એ આના મળશે. પણ જો ફરિયાદ આવી છે તો ફટકારી કાઢીશ.”

જીવો એકદમ મજૂરોને પાણી પાવાનાં માટલાં તરફ વળ્યો. મજૂરોને પાણી.માતાં તે ધાટીની બોલી શીખ્યો. માલના દાગીનાઓ ઉપરની અંગ્રેજી છાપો ઓળખતો થયો. ઘડ઼િયા અંગ્રેજી ખસાસી-ઓનું કામ કરી આપવા જેટલું ભાંગ્યું-વટ્ટ્યું અંગ્રેજી પણ જાણી ગયો. એની નિર્ભયતા અને ચાલાકી ઝગડી ઝિક્યા. કારકુન ડીસો-ઝાને એ ઉપયોગી થઈ પડ્યો. ડીસોઝા પાસેથી એણે આંકડાઓનું

ગાન મેળવ્યું. કાચી મોદીના ચોકીદાર મનુ મારુતીની સાથે મોદીમાં પડી રહેવા લાગ્યો. પ્રમાણિકપણ, નમ્રતા, કામતી ચોકસાઈ-એ બાબતોથી એ સૌને પ્રિય થઈ પડ્યો. બે-ત્રણ વરસે એ ફોટો ગૂણીઓ સીવવાનું અને મારકા કરવાનું શીખ્યો. એને પગાર માસિક રૂ. ૩૫ આપવામાં આવી.

ડીસોજાની મહેરબાનીથી એને પાછળથી ટાલી-કલાઈ એટલે ગૂણી-મજૂતરી કરવાનું કામ પંદર રૂપિયાના પગારે મળ્યું. તે ગૂણીઓ ઉપાડવામાં મજૂરીને હાથ દેવા માંડ્યો. સપ્તર-અઠાર વર્ષની ઉંમરે તે ગૂણીઓ ઉપાડવા માંડ્યો.

“ધનજીશાહ શેઠ, એક મહેરબાની કરશો ?”

“હાં મું છે ? દોનખરો મોકલું કે બચ્ચાણ ?”

“આ પાંચસો ગૂણી આ ખુલેથી બીજી તરફ ફેરવવાની છે. તમે એની મજૂરી રૂ. ૩૫ આપશો. હું નવ રૂપિયામાં કરી આપવા તૈયાર છું.”

“શીખ માંમથ ગધેરા, જા, તારું કાણું કર.”

છવે અને તેના બે સાથીદારોએ ખૂબ મહેનત કરી ત્રણ દિવસમાં ગૂણીઓની ચપ્પી ઉઘાડાવી દીધી. તેમને દરેકને એક રૂપિયો રાજ મળ્યો.

છવે હવે મજૂરી કરવા માંડી. દર માસે તે હવે પચીસ રૂપિયા કમાવા લાગ્યો. તે મજૂરીના નાના નાના કોન્ટ્રાક્ટો સેવા લાગ્યો. હવે તે દર માસે પાંચ રૂપિયા પિતામાતાને મોકલવા લાગ્યો. તેની પાસે બસો રૂપિયા સેવા થયા હતા. મજૂરીને તે નાણાં બાજુ આપતો હતો.

“ધનજીશાહ શેઠ, આવ વખતે આ પાંચ હજાર ગૂણી રટીમરમાં હું ચાલી આપીશ મેં, મનુ અને મારુતીએ મગાને ટાળા લીધી કરી છે.”

“રટીમરમાં માલ ચડાવવાના ઝો દીદાર જોયા કે ? ચાલ લસી મર, મું લેવસ બચ્ચાજી ?” ધનજીયાહે જીવાની પીઠ ઉપર ધબ્બો મારતા કહ્યું.

“શેઠ, સેંકડે સવા છ રૂપિયાનો લાવ તમે આપો છે. હું છ રૂપિયા લઈશ.”

“અરે, જૈરાને વેચીશ ત્યારે માંઠ તારું પૂરું ધારે જાગ અહીંથી, માંઠ ચડાવવા.”

જીવાને ચોક્કસ કામ કરવાની ટેવ હતી. એ મુકાદમને સંતોષકારક કામ કરી આપતો હતો. ધીમે ધીમે એની ટોળી મોટી થતી ગઈ. એણે પોતાની ટોળીમાં ઉત્સાહ રેડ્યો હતો. ટોળીએ એને એકમતે મુખી નીમ્યો હતો.

“અરે નાપાક, આપ વેલાતી વાનને કાલે હકારી જવાનું છે. રાતના પાંચસો માંઠ કપાસ ચડાવવાની છે.” ધનજીયાહે જુમ મારી.

“કાલે મણેચચતુર્થી છે, કાઈ મજૂર આવશે નહિ.”

ધનજીયાહ ઢીલા પડ્યા. મણેચચતુર્થીને દિવસે કાઈ કામ ન કરે એ વાત ખરી વાત હતી, પરંતુ વહાજીને પણ રોકાવ તેમ નહોતું. આ છુટ્ટો પારસી વિચારમાં પડ્યો. એણે પોતાનો મુકાદમી રોકે એટલે કયો. એણે જીવાને કાઈ રીતે કામ પૂરું કરી આપવા માટે સમજાવ્યો. જીવરાજે બહારના મજૂરોને બોલાવીને બેવડી મજૂરી ખરચી રાતોરાત ગાંઠો ચઢાવી દીધી આથી એના ઉપર મુકાદમનો વિશ્વાસ બેઠો. હવે જીવરાજે પોતાના દિસાએ મોટા કાન્દાકટો લેવા માંડ્યા. પચીસ વરસનો આ યુવાન ધીમે ધીમે મોટા કાન્દાકટર બન્યો. એણે હવે સેંકડો મજૂરોને રોજ ઉપર રાખ્યા. મુખ્ય મુકાદમ ધનજીયાહના હાથ નીચે તે કામ કરતો હતો. એની ગાંઠમાં હવે સારી મૂઠી ચર્ષ હતી. તે દેશમાં

જઈ વિવાદ કરીને પોતાના માતપિતા સાથે મુંઝઈ આવ્યો હતો. એણે એક માઠી પણ રાખી હતી.

આ સમયે મુંઝઈમાં ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનું શાસન હતું. વેપાર પણ એ જ કંપનીનો ઇર્જરો હતો. મુંઝઈનો વિકાસ ધીમે ધીમે પ્રગતિશીલ હતો. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના મોઢીના મુકાદમ તરીકે ધનજીશાહ કામ કરતા હતા. એઓ લક્ષ્યાધિપતિ થયા હતા છતાં જાતે મુકાદમીનું કામ જોતા હતા. ધનજીશાહના મૃત્યુ પછી એમના ધનવાન પુત્રો કામ ઉપર ખ્યાન રેતા નહોતા. 'જા કુતા બિસ્તી હા માર' જેવું પરદૃષ્ટ્યુ કામ થતું હતું. કંપનીના અધિકારીઓ આથી ધણા નારાજ થતા હતા. એમણે ધણી વખત એતવણી આપી છતાં બેદરકારી ઓછી થઈ નહિ. કંપનીના એક કામગરો ઉદ્ધતાઈભરેલો જવાન મુકાદમના - શેઠિયા ઉઠરાઓએ આપ્યો. કંપનીએ એમની મુકાદમી રદ કરી.

"જવા, દુમ મુકાદમીકા કામ કરેગા?" સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ સ્મિથે જવાને પૂછ્યું.

"હા સા'બ, જરૂર કરેગા."

"બોટ જકા કામ હૈ, દુમારાસે હોવાગા કે દુમારા ટાકત હૈ?"

"મૈં દિલોજનીસે કામ કરેગા તો ક્યો નહિ હોગા?"

"લેફ્ટિન મફસટ નહિ હોના ચાઇયે. પચાસ હજાર રૂપિયા

જામીન ડેના હોગા."

"સા'બ, મૈં મંજૂર કરતા હું."

સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ સ્મિથ સાહેબ પંદર વરસથી જીરાજના કામને જોતા હતા. એની ચતુરાઈ અને કાર્યશૈલ્ય માટે એનો જિયો અભિપ્રાય હતો. આથી એણે જીરાજ બાબતે મુકાદમ તરીકે નીમવા કંપનીને, બકામણ લખી. બકામણ મંજૂર થતાં જ થોડા જોરંટી લઈ મુકાદમનું કામ જીરાજને સોંપાયું.

ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની હિંદીઓના કુસંપને લાખ લઈને પોતાની સત્તા અને શાસન વ્યાપક બનાવતી ગઈ. સુરતમાંથી એણે પોતાની મુખ્ય ફાઈને ઉપાડી મુંબઈમાં નાંખી. મુંબઈ આખા હિંદનું મુખ્ય બંદર બન્યું. એનો વિકાસ અતિ ઝડપી થયો. મુંબઈની વસ્તી અને વેપાર વધવા માંડ્યા. ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનાં વહાણો વિદ્યાળ પ્રમાણમાં મુંબઈ આવ-જાવ કરવા લાગ્યાં. મુકાદ્દમીનું કામ તથ્યમણી વધી ગયું. જીવરાજ શેઠને હવે વાર્ષિક પેદાશ બે લાખ રૂપિયા જેટલી થઈ. એમણે જોડીની ધોમગાડી રાખી. ધરના બે માળા બાંધાવ્યા.

૩૨મી ઓક્ટોબરની સભા ભેગી મળી. મહાજનનું બંધારણ અંધાયું. જીવાશેઠને મહાજનના પહેલા મુખ્ય શેઠ તરીકે પાંચડી બંધાવવામાં આવી. જીવાશેઠે મુંબઈમાં નવા આવનારાઓને મોટા આશ્રય આપવા માંડ્યો. એણે જગતની લીલી-સૂકી જોઈ હતી. આથી દુઃખીઓ પ્રત્યે એમની બારે હમઠઈ હતી. જીવાશેઠે હવે કરોડાધિપતિ થવા જેટલું કમાતા હતા.

ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની રાજ્યકર્તા થઈ હતી એટલે વિભાજનના દબાણથી વેપારની એની મોતોપોલી બધ થઈ એટલે શેઠ જીવરાજ બાણુ મુકાદ્દમીમાંથી નિવૃત્ત થયા. એમણે કપાસનો વેપાર શરૂ કર્યો. જીવરાજ બાણુ મિલ અને ખીજ મિલ બાંધવાની શરૂઆત કરી. પોતે સર્ગાસંબંધીઓના મોટા સંબંધે લઈ મોટી યાત્રામાં બે વરસ માળી આવ્યા. પાછળથી એમના બાણેજ અને બાગી-દાર શેઠ ખટાઉ મકનજી કામકાજ જોતા હતા. એઓ પશુ મુંબઈના આગેવાન મહાજન હતા. યાત્રામાં શેઠ જીવરાજે બે લાખ રૂપિયા ખર્ચ્યા હતા.

“કાંઈ જીવરાજ, તારા માયાની તાલ બહુ ચમકે છે. મળૂરના મોટિયા છેપાડી છેપાડી કેવી સરસ તાલ માયામાં પડી છે !”

“હા, જન્મશેજીબા. તારા હાથ ખાટલીઓ ધોઈ ધોઈને કેવા સુંવાળા બન્યા છે! એ રીતે આપણે બને સરખા છીએ. આવ બાઈ દરખા, તો આપણે બને સરખા!” ખાટલીવાળા સર જન્મશેજી જીજીબાઈ પહેલા બેંચનેટ અને શેઠ જીવરાજ જીવળન દોસ્તો હતા.

જીવરાજ મેટના સ્વર્ગવાસ પછી એમના પુત્ર વિશ્વનજી ભણત માણસ હતા. મિલો અને વેપાર બધું શેઠ ખટાઉ મળતી સંભાળતા હતા.

જીવરાજ મેટના પાછળના વારસોએ ધોડોડની રેસોમાં અને ગોજમળદમાં સમૃદ્ધિ ગુમાવી. એમના પ્રપૌત્ર શેઠ ગોવર્ધનદાસને શેઠ ગોકુલદાસ તેજપાલની વિધવાએ દત્તક લીધા હતા.

લવણ વહાડિયા

સુરત પાસેના સોમનપુર ગામમાં નસરવાનજીને ત્યાં એક પુત્રનો જન્મ થયો. પણ પુત્રના જન્મ પછી પિતા જીવ્યા નહિ. ગરીબ વિધવા માતા નવાજખાઈએ પુત્રને મોટો કરવા માંઓ. પુત્રને થોડું બધાઓ, એના બાપના સુધારીના ધંધામાં થોડો હાથ નખાવ્યો અને પછી તેર વરસની ઉંમરનો પુત્ર થયો એટલે ગામના સોરાબજી સખીઓરા સુરતની વહાણની ઝોદીમાં સમારકામખાતાના ઉપરી હતા તેમની પાસે લઈ ગઈ.

“સોરાબજી જીભડે, મારા ઊકરાને નોકરીએ રાખો.” માતાએ કહ્યું.

“ઊકરાને કાંઈ આવડે છે?”

“અંરે મનું આવડે છે. ત્રીસ એક સુધી તો પાંચ આવડે ચ. માંકાલાલ મેંતાજીએ નામ લખતાંય શીખવિયું ચ. એના ખહેસ્તનશીન બાવાજીએ એને પોતીકું સુધારકામ બી શીખવી દીધું ચ. મારો લવણ ભારે નહિ પડે, સોરાબજી!”

“પોયોં કેટલી ઉંમરનો છે?”

“તેર વરસ થયાં ચ.”

“ઠીક, મુકી જવ, નવાજખાઈ. મહિને દેશું પાંચ રૂપિયા પગાર.”

“બાદામજી તમારું બહુ કરે!”

લવણ સુરતની વહાણ-સમારકામની ઝોદીમાં રહ્યો. ખ્યાનથી

કામ શીખવા લાગ્યો. બાર વરસ નીકળી ગયાં. લવજી કામમાં પાવરધો બન્યો હતો. પચ્ચીસ રૂપિયા એનો પગાર થયો હતો.

*

“અરે લવજી, તું મુંબઈ જાવસ ?” સોરાબજીએ એક દિવસ પૂછ્યું.

“મુંબઈ ક્યાં આવું, રોક ?” લવજીએ પૂછ્યું.

“અરે, તનવાર દિવસનો રસ્તો છે. આજે વાન(વહાણ)માં એસે કે ત્રીજે-ચોથે દિવસે મુંબઈ.”

“મુંબઈમાં કામ શું કરવાનું ?”

“જે આયે કપ્તાન કક્કી સાહેબ મુંબઈથી આવ્યા છે. સરકારી જહાજમાં ધાપત* થાય ત્યાં એ સમારવા જવાનું. તારી પાવરધાઈનું પારખું થશે.”

“પગાર શું મેલશે ?”

“અહીં કરતાં ચારગણો-સો પૂરા.”

એક સો રૂપિયા પગાર ! સોરાબજીને હજી ૭૫ જ મગતા હતા. એટલે પગાર તો બાદગાહી ગણાય.

મુંબઈમાં સરકારી મનવારયા ધાપત થઈ પાણી છૂટું હતું. ત્યાંના કારીગરોથી એ ધાપત જાંધ થઈ ચાલ્યું નહિ. કપ્તાન કક્કી સાહેબ હેઠ ઓફિસ સુરતમાં સારા કારીગરને તેડવા મુંબઈથી ખાસ આવ્યા હતા.

લવજીએ મનવારનું ધાપત જાંધ કરી દીધું. મુંબઈમાં આવતા જ એની હોશિયારી જોઈ એને વહાણોના સમારકામ માટે ત્યાં કામમ રાખી લીધો. સુરતનો વેપાર હવે મુંબઈ તરફ વળતો હતો એટલે કંપનીનાં વહાણો મુંબઈ આવતાં હતાં. એ કારણે મુંબઈમાં કાચી ગોદી પણ નાખવામાં આવી હતી.

* ધાપત-વહાણની નીચેથી પાણી આવવું.

એક દિવસ લવણ કપ્તાન પાસે આવ્યો.

“ ૩૩લી સાંજ, ઐસા જહાજ હમ સોગ બંબઈ મેં નહિ બના સકે ? ”

“ હુમ નેટિવ (દેશી) સોગ ઐસા જહાજ નહિ બના સકેતા, હુમ નહિ જાનતા. ”

“ સાંજ, હમ બના સકતા. ”

“ મેં નહિ માનતા. યે કામ બિલાટી સોગકા હે. ”

“ અચ્છા સાંજ, મેરા કામ મેં બતાઉં ? ”

“ હુમારા કામ ? હુમારા કામ અચ્છા નહિ હો સકેતા. હુમ સોગ મરામતશ કામ અચ્છા જાનતા. લાવ, બતાવો. ”

લવણ બહારથી વહાણનું એક મોડેલ (નાનો નમૂનો) કપ-કામાં ઢાંકીને લાવ્યો. એણે એ સાહેબના ટેબલ ઉપર મૂક્યું. સાહેબે કપડું ઉતારીને મોડેલને ખૂબ ધારીધારીને જોયું. જોઈને એ મોંમાં આંખણી નાખી ગયો.

“ જ્યોર્જ બીજા ” ની એ સરસ પ્રતિકૃતિ હતી. એકેએક વસ્તુ માપસર ત્યાં હાજર હતી. બનાવટ, જોડાણ, પ્રમાણ, લંબાઈ, પહોળાઈ, જડાઈ, કૂવાયંબોની ઊંચાઈ, દોરડાં, સુકાન, ધામણ, કેબિનો, માલ જરવાની જગ્યાઓ, દોરડાં, સદ, મહોરો-બધું ત્યાં હાજર હતું. પ્રમાણમાં ક્યાંયે એક ઈંચનો ફરક નહિ. ૩૩લી સાહેબે બહુ જ બારીકાથી આખું વહાણ તપાસ્યું. એણે ધારીધારીને એકેએક વસ્તુને માપી જોઈ. ક્યાંયે ફરક નહિ. એ ખરેખર આનંદાશ્ચર્ય પામ્યો.

“ હુમને એ બતાવા ? ”

“ હા સાંજ ! ”

“ બહોટ અચ્છા હે. જ્યાં જહાજ એ મોડેલ મારીક બના સકેગા ? ”

“જરૂર બની સકુંગા.”

“અચ્છા, ઈસમ ઉપર કીટના દામ લગેમા !”

“એક લાખ રૂપિયા.”

“એસ્ટીમેટ (ખર્ચનો અંદાજ) બનાવા હે !”

લવજીએ હમાન કાલીના હાથમાં કામળ મૂક્યા.

સાહેબે એ સર્વે તપાસી જોયા. દરેક વસ્તુનો બજારબાજ લખ્યો હતો. એક વસ્તુ જુલાર્ધ નહોતી. તૈયાર કરવાની મુદત છ માસ લખી હતી. ખીજાને ચાર માસ અને સર્વ સાધનોવાળી જોડી હોય તો ત્રણ માસમાં વઢાણ તૈયાર કરી આપવાની દિંમત બતાવી હતી. પૂરા ઠારીઓ મળવાની ખાતરી પણ આપી હતી. વઢાણો મારેતું પાકું લાકડું, લોહના ખીલા અને સડ, દોરડાં વગેરે બધી જોઈતી વસ્તુઓ દિંદમાં મળી સકશે તેની પણ ખાતરી આપી હતી. સાહેબને ખર્ચનું એસ્ટીમેટ વાંચખી લાગ્યું. એણે એ એસ્ટીમેટ અને મોડેલ લંડન કંપનીના કાયરેક્ટરોને ચોગ્ય બતાવવા સાથે મોકલી દીધાં. વિલાયતમાં એવા એક વઢાણ પાછળ ચાર લાખ રૂપિયા ખર્ચ આવતો હતો. અહીં એક લાખમાં પતતું હતું. વેપારી કંપની આવી દરકસરની વાત કેમ બુલે? મુંબઈમાં પાકી જોડી રચાપાઈ.

લવજી નસરવાનજીને આ જોડીના પાકા ઉપરી (વઢાકિયા: વાઢ કરનાર) નીચ્છા. એ સમયે મુંબઈમાં કોઈ ચીજ મળતી નહોતી. લવજી નવસારી જઈ વઢાણો કરી પાકું લાકડું ખરીદી આવ્યા. લોહું ગાળવા અને ખીલા બનાવવા માટે લોહારો તેડી આવ્યા. સડ વણવા માટે વણકરો લાવ્યા. સુરતથી સુધારો મંગાવ્યા. પ્રથમ ૧૦૦ ટકાનું એક નાનું વઢાણ, ચાર માસની મુદતમાં બાંધી આપ્યું. વઢાણની મજાજૂતી, સફાઈ, ટકાવિપણું અને પાટ જોઈ સૌ અંગ્રેજ અધિકારીઓ આનંદાચર્ષ પામ્યા. વિલાયતમાં એ

વહાણ કંપનીને ધણું પસંદ આવ્યું. પાકી ગોદીને સામાન વસાવવામાં આવ્યો. વહાણે બધાવા લાખ્યાં. વહાણેનો સામાન વેચનારા વેપારીઓ. લવણ વહાડિયાના ઉત્તેજનથી મુંબઈમાં દુકાન નાંખી બેઠા. એ ઉદ્યોગ બન્યો.

મુંબઈની ગોદીમાં અત્યંત ટકાઉ, સસ્તું અને સરસ કામ થાય છે તે જોઈને પાદશાહી મનવારે સમારકામ માટે ત્યાં આવવા લાગી. નૌકાબંધની પ્રસન્નતા મુજબની સરસ મરાઠત લવણ કરી આપતો હતો. સુરત ખાતેની ગોદી અંધ કરી મુંબઈની ગોદીને વિકાસ કરવામાં આવ્યો. લવણના હાથ નીચે સેંકડો કારીગરો કામ કરતા હતા. એનો પગાર ૨૦૦ રૂપિયાનો થયો.

પહેલાં ગયો હતો તેમ જ એક દિવસ ફરીથી લવણ લશ્કરી જહાજના વહા પાસે ગયો.

“એડમિરલ સામ, યે મનવાર કિધર બની હૈ ?”

“લવણ, મિલાતકે કારીગરોને એ બનાઈ હૈ”

“બરમઈમેં એ બનને સકતા હૈ.”

“દુમ લોકે લકાઈ કે જહાજ નહિ બનાને સકતે.”

“સામ, હમ બનાને સકતા હૈ બનાઈ ?”

“મેરેકું ખાટર નહિ હૈ, બનાઓ. મૈ ફેબ્રુઆ.”

લવણ બહારથી સુધારો પાસે ઉપાસી નાનું મોડેલ લઈ આવ્યા. એડમિરલે ખૂબ ખારીકોથી તપાસ્યું. નામદાર પાદશાહની મનવાર “ઈન્વીન્સીબલ”નો એ આનેહન નમૂનો હતો. તથા ઇચ્છી લાક્ષ્મી ઉપર જે ઇચ્છી લોહની પ્લેટ જડેલી હતી. ઉપર નાની પણ આખા સરસ આકારની જ જ તોપો કેક ઉપર ચઢાવી હતી. ખૂવા-યંત્ર ઉપર બહુતરવાળું પાંખડું પણ બનાવ્યું હતું. એડમિરલ અને ઓફિસરોની કેબિનેટ પણ પ્રમાણસર બનાવી હતી. દારૂગોળા રાખવા માટેના લોહના ઘંઠારો, રેલિ રાખવાને ઘંઠાર,

૧. રવાણે રાખવાની જગ્યા-સૌ આજાદ બનાવી હતી. એકમિતરે ખામી કાઢવા માટે બારીકાઈથી જોયું. એકે ૪ ખામી નીકળી નહિ. એ સંપૂર્ણ નમૂનો હતો. હવજીએ મનવારોની બનાવટોને ઊડા અભ્યાસ કર્યો હતો.

“હવજી, દુમને અમ્મ કામ ક્રિયા. ત્રિલાટી દારીગરોસે કામ કમ નહિ દે.” સાહેબે સંતોષકારક ઉદ્ગાર કાઢ્યા.

“સાજ, ઈરકા કામ બહુત રસ્તા પડેમા.”

“ઐસા? એરિટમેટ તેવાર ક્રિયા દે! બટાઓ.”

હવજીએ એરિટમેટ બતાવ્યું. અનુભવી નૌકાધ્યક્ષ એ બધી વિગત સાથે જોઈ ગયો. સાંજે એણે પોતાના અધિકારીઓને મોકલ બતાવ્યું. સૌએ એક અવાજે એની પ્રશંસા કરી. એક ૫ બોક્ષાપણ એમાં નીકળી નહિ. અને ફટકું સસ્તું!

નૌકાધ્યક્ષે વિલાયત એકમિરાલિટી (નોકસેના-ખાતુ)ને હાખી મોકલ અને એરિટમેટ મોકલ્યા. સાંના અનુભવીઓએ આ મોકલ પાસ કર્યું. એરિટમેટ જોઈ તાણુજ થયા. એક મનવારની કિંમતમાં દિંદમાં ત્રણ મનવારો બાંધી શકાય-વધારે ટકાઉ, વધારે સારી રીતે બાંધેલી અને દેખાવે પણ સુંદર. પ્રધાનમંડળે એ મનવારો મુંગઈમાં બાંધવાની ફરજાસ્ત સ્વીકારી. બાર માસે એક મનવાર બાંધવાનો હવજીને હુકમ મળ્યો. વિલાયતથી નકલ બનાવે આખા તે મુજબ હવજીએ પાદશાહના લડાંચક કાફલા માટે મનવાર બાંધી વિલાયત મોકલી. એકમિરાલિટીએ એની ખૂબ પ્રશંસા કરી.

હવજી હવે મનવારો બાંધવા લાગ્યો. વઢાણોની મરામત કરવી, નવાં વઢાણો બાંધવાં, નવી મનવારો બાંધવી અને જૂની મનવારોનું સમારકામ કરવું એવું પુણજી કામ એને મળવા લાગ્યું. એનો પગાર પાંચસો રૂપિયા જોટલો થયો. એ સમયે જોટલો પગાર

મણે મોટો ગણાતો હતો તેઓ પોતાને સોંપાયેલું દરેક કામ બહુ જ ચીવડે, સફાઈ અને કરકસરથી કરતા હતા. એમનું પ્રમાણિતપણું એટલા મોટા પ્રમાણમાં હતું કે આવડું મોટું ખાતું એમના હાથમાં સ્વતંત્ર રીતે હોવા છતાં એઓ પાસે મરણ સમયે મોટી ફાલત નીકળી નહિ.

એઓના બે પુત્રો માણેકજી અને જમનજીને એમણે નાનપણથી જ આ કામમાં ભોળ્યા હતા. છ માસ સુધી કાંઈ પગાર નહિ. પછી બાર માસ સુધી બાર રૂપિયા પગાર. તે પછી બાર માસ સુધી ત્રીસ રૂપિયા પગાર. એ રૂઢિ તેઓએ પોતાના પુત્રો અને પૌત્રો માટે દાખલ કરી એનું પોતાના વારસો માટે અનુકરણ કરવાની કુટુંબને આજ્ઞા કરી. એમનો વારસ પાંચ કારીગર ભાતે થયો જ ભોઈએ એવી રીતનો એમનો આગ્રહ હતો. વડીલના સ્વર્ગવાસ પછી કુટુંબમાં તે પછીનો વડો તે મોટા વહાડિયાના કામ માટે નિમાય અને તેને જ પાંચડી અંધારાપણે નિયમ પણ એણે કુટુંબને પાળવા આજ્ઞા કરી.

લવણ વહાડિયા અતિ લામ્બચાળી પુરુષ હતો. એણે પોતાના માટે ઘર ખરીદ્યું, ગાડીધોડો રાખ્યો. હેવટની ઉંમર સુધી સરસ તંદુરસ્તી ભોગવી ગોઢીનું સુકાન પોતાના હાથમાં રાખ્યું. એ ૬૪ વરસની સુઝગ ઉંમર સુધી જીવ્યો. પોતાની કામમાં અને સરકારી અધિકારીઓનો માનીતો થયો. વિધાયતથી એકમિરાલિટીએ એના કામ માટે વારંવાર પ્રશંસાના ઉદ્ગારો કાઢ્યા હતા. એના બે પુત્રો સારા કારીગર અને વહાણ બાંધનાર થયા હતા. એણે કુલ ૨૦ મનવારો અને ૧૪ વેપારી વહાણો નર્મ બાંધ્યા હતાં. અસંખ્ય વેપારી વહાણો અને મનવારોની એણે મરામત કરી હતી. એણે ૩૯ વરસ સુધીના લાંબા સમય સુધી મોટા વહાડિયાજીનો અધિકાર ભોગવ્યો હતો. એની નજર આમ

એના પૌત્રો સરસ વહાણ બાંધનારા તરિકા બાગળ તરી આવ્યા હતા. કવચ વહાડિયા ઉત્તર ગૃહસ્થ હતા.

એનો વંશવેદો ખૂબ ક્ષાત્ર્યોદ્ધ્યો હતો. એની સાત પેઢી સુધી વહાડિયાજીએ અનેક વહાણો અને મનવારો બાંધ્યા હતા. એ પ્રમાણે સાત પેઢી સુધી સમૃદ્ધિ, યશસ્વીતિ, માન, આજ્ઞ, આડીવાડી ખૂબ વિકાસ પામ્યા હતા. પાછળથી કુટુંબ બહુ વધતાં ખીજા ધંધા પણ ચાલુ થયા. હિંદીઓ સાત પેઢી સુધી ચાલુ ઉત્પત્તિ રાખી શકે એ વિરલ બનાવ છે. એની સાત પેઢી સુધી વહાણો બાંધવાનું કામ ચાલુ રહ્યું તેનો ઇતિહાસ પણ અતિ રસિક છે.

સાહસિક વણિક

“વેલા, હજી નિશાળે નથી ગયો ? ને તો ખરો, તમ્હા

દેલા ચકા છે ? જા જલદી, નહિ તો પંખાજી ગુસ્સે થશે.”

માએ ધૂળમાં રમતા વેલાને કહ્યું.

“હો...હો...હો...” કહી વેલો રડવા લાગ્યો.

“શાપા, નિશાળે નહિ જા તો કુલારડી જેમ ગધેા

ચારવાં પડશે-ગધેા !” માએ જરા હિમતા દર્શાવી.

“મને પંખો મારે છે, જા, બહુ મારે છે. રૂઢના તો છૂટા થા કરે છે.” દીકરાએ દલીલ કરી.

“તે તું બણે નહિ તો મારે નહિ ત્યારે શું પૂછે ?”

“જા, સાચું કહું ? મને બણુ નથી ગમતું !” દીકરાએ સાચી વાત જણાવી.

“હ્યો...! બાઈ સાહેબને બણુ નથી ગમતું ! રસ્તામાં રમવું તો ગમે છે ને ? વગ્ગામાં બટકવું તો ગમે છે ને ? બણુ ક્યાંથી ગમે ! બાઈ લાખ ચાલીસના દીકરા ! એમો રૂંદે તું, હમણાં તારા બાપા આવે ત્યારે કહી દઉં કે માર્છ સાહેબને બણુ નથી ગમતું ! મારી મારીને લોચ જનાવી દેજે. મૂઝા, મારું માનતો નથી પણ પછી જખ મારીને નિશાળે-જવું પડશે.” માએ ધમકી આપી.

બપોરે બાપા માણુચાહ જમવા આવ્યા. એમણે છોકરાને રસ્તા વચ્ચે ગંદી ધૂળમાં રમતો જોયો. “હજી નિશાળે નથી ગયો ? સા...જલ્દી !” માણુચાહ ગુસ્સે થઈને બોલ્યા.

“પ...પ...પણ...પંખા...મારે.” વેસો ગેગેફેફે થઈ ગયો.

‘હત... સાથા પહીત !’ કહેતાં બાપે હોઝરાને બળજબરી-થી ઉપાડો અને મારતા મારતા નિશાળે મૂકી આવ્યા.

બાપના મથા પછી મહેતાજી પંખાએ વેધાને સારી પેટે લાતો અને ગડદા-પાટુનો આસ્વાદ અખાડ્યો. લાઠાના પાટિયા પર ધૂળ પાથરી એમાં અક્ષરો પાકવાનો એ વખતે નિશાળામાં રિવાજ હતો. અત્યારની જોમ રસેટ નહોતી. ધૂળ પાથરવાનું અને એમાંથી અવનવી આકૃતિઓ ઉપજાવવાનું તો વેધાને ગમતું. પણ અક્ષરો ઘૂંટરાનું એને ગમતું નહિ. જે વાગે મહેતાજીને ઊંધવાની ટેવ હતી. એટલે નિતનિત્યમ મુજબ તેઓ ગાદી પર એસી ઝોઈ ખાવા લાગ્યા. આ તકનો લાભ લઈ વેસો પોતાના બે-ત્રણ રખકુ મિત્રોને લઈ નિશાળમાંથી નાસી છૂટ્યો. ગામને છેડે આંબલીનાં ઝાક હતાં. ત્યાં પહોંચી બધાએ કાતરા ખોલ માર્યા, અંધારું થયું ત્યારે સૌ ઘેર આવ્યા.

આવું તો વેધાને માટે દરરોજનું થઈ પડ્યું હતું. ગમે તેટલો માર પડે, ગમે તેટલો એના ઉપર ગુસ્સો કરવામાં આવે, તોપણ વેધાનું ચિત્ત લાજવામાં એટલું નહિ.

એક દિવસ મહુશાહ જમતા હતા. વેસો રખડવા ભાગી ગયો હતો. વેધાની બાએ વાત કાઢી: “આપણે વેસો નિશાળમાં બંધે એવું લાગતું નથી. હવે કરવું શું?”

“નિશાળે જઈ તો શીએ ને? નાનપણથી મોઢે ચઢાવીને તે જ એને મગાડો છે.” બાપે કહ્યું.

“એમાં મારો શો વાંક? તમારો જ દોષ છે બધો. હોઝરાને તો નાનપણથી જ હાકલમાં રાખવો જોઈએ. માનું તે કાઈ માનવું દરે? બાપે જ નાનપણથી હોઝરાને કમળમાં રાખ્યાં જોઈએ” માએ દલીલ કરી.

“ચાલ, હોઠ એ જાંબી વાતો. એવી વાતોથી આપણું કશુંય વળવાનું નથી. મને તો સૂઝતું નથી, હું તો એનાથી ક’ટાલ્યો છું.”

“હજી ખીચારો અગિયાર વરસનો છે. ધીમે ધીમે સમજશે અને શીખશે ય ખરો. કંઈ આવો ને આવો થોડો જ રહેશે !” માએ વિશ્વાસ જતાવ્યો.

“એ અહીં બણે અને કમાતો થાય એ મારા માનવામાં આવતું નથી. અહીં ખરાબ હોકરાઓની સોગતમાં એ દિવસે દિવસે વધારે ને વધારે બગડતો જશે, અને એક દિવસ એવો આવશે કે હોકરો હાથમાંથી જશે” બાપે ભવિષ્ય બાખ્યું.

“ત્યારે શું કરીશું ? હોકરોને આમ રખાવ્યો ન પાડવે. આપણે વેપારી વરણ, હોકરાને કંઈક ધૂધે તો શીખવવો જોઈશે ને ? મને એક વાત સૂઝે છે. આપણે એને મુંગઈ મોકલાવીએ તો ? માગ બાઈ યામજીને ત્યાં એ કંઈક ને કંઈક ધૂધે શીખશે. ચાર-પાંચ વરસમાં તો એ તલ્લન સુધરી જશે.” માએ રસનો જતાવ્યો.

“પણ હોકરાને મુંગઈ સુધી એકતો મોકલાય ?”

“એમાં શું ? ક્યાં પારકે ઘરે મોકલવો છે ? મામાનું ઘર છે એને તો, અને મારાં બાઈ-ભાબી જને ખીચારાં હેતાળ અને પ્રેમાળ છે. હોકરો જરૂર ત્યાં સુધરી જશે.”

“હાલે, હું વિચારીશ.” કહી માહુચાદ ચાલ્યા ગયા.

મોહવીના ગુલામચાદ રોકની મુનીમગીરી કરતા માહુચાદને વાર્ષિક પાંચસો કરી (૧૨૫ રૂપિયા) પગાર મળતો. એ જમાનામાં એ પગાર ધણો મોટો કહેવાતો, કારણકે જાંબી ચીને સસ્તી હતી. માહુચાદ ૬૨૭-કોઠારાના દયા એસવાળ વણિક ગૃહસ્થ હતા. આ સમયે એ ૬૨૭-મોહવીમાં ગારી વસ્યા હતા.

ગુલામચાદ રોકનું વહાણ ‘દોસતપરા’ કપાસ ભરીને મુંગઈ જવા રવાના થતું હતું. માહુચાદે એના માલમ લાખાને બસામણ

કરી વેલછને મુંબઈ સહીસલામત પહોંચાડવા જણાવ્યું. એના મામા સામંત પર એક કાગળ પણ લખી આપ્યો. એ વખતે હજી રેલવે બંધાઈ નહોતી એટલે કપાસ સાગરમાર્ગે કચ્છથી મુંબઈ જતો. માતપિનાએ અત્યુપૂર્ણ આંખે પુત્રને વસમી વિદાય આપી.

રસ્તામાં એક દિવસ ઓચિત્ત વાવાઝોડું થયું. કુંગર કુંગર જેવાં મોલંઓએ વઢાણને હાલકડોલક કરી મૂક્યું. વેલછને માટે હરિધાઈ મુસાફરી આપહેલીવહેલી જ હતી. અધૂરામાં પૂરું આ તોફાન થયું એટલે એને તો વઢાણના ભંડકિયામાં જ પૂરી દેવામાં આવ્યો. રખેને છોકરા 'કરી' નવ એ ભયે નાખવાઓએ એને ભંડકિયામાં જ પડી રહેવા જણાવ્યું. વઢાણના નાવિકોએ પોતાનો છવ ઉમારવા વઢાણમાંના સધળા કપાસને હરિધામાં વામી દીધો. વઢાણનો ભાર કંઈક ઓઠો થવાથી વઢાણને ઉમારવાની કંઈક આશા બધાઈ. ઈશ્વરકૃપાથી થોડી વારમાં વાવાઝોડું અને તોફાન બંધ પડી ગયાં. બંધાના છવમાં છવ આવ્યો.

વઢાણ, પીસમે દિવસે મુંબઈ પહોંચ્યું.

આ સમયે મુંબઈની વસ્તી માત્ર એક લાખ જેટલી જ હતી. એ વેળા મુંબઈની સમૃદ્ધિ અત્યારના જેટલી નહોતી. મુંબઈ એ વેળા વિકાસનાં ઇશ્વરપાતનાં સોપાનો 'ચતુર્થ' હતું. વેલછની ઉંમર આ વખતે ૧૧ વરસની હતી. વઢાણના નાખરાએ એને એના મામા સામંતને ઘેર પહોંચાડ્યો અને માલુસ, હે આપેલો પત્ર પણ આપ્યો. મામાએ બાણેજને રનેદથી, આવકાર્યો અને તરત જ એક ગુજરાતી સાળામાં દાખલ કરી દીધો. વેલછ ત્યાં એક વરસમાં જરૂર પૂરતું વાંચતાં-લખતાં શીખી ગયો. બાણેજ તરફ એને નાનપણથી જ અણુગમો હતો એટલે તેને વધારે બાણવાનું કાર્યું નહિ. આથી ૧૨ વરસની ઉંમરે એ મામાની દુકાનમાં દાખલ થયો.

મામાની દુકાનમાં એક વરસમાં તો એણે સાડું વ્યાપારી

જ્ઞાન અને નામાદામાનું જ્ઞાન મેળવી લીધું. વેતજીને થયું કે હું પણ શા માટે મામાની પેઠે સ્વતંત્ર દુકાન ન ચલાવી શકું! તેણે પોતાનો વિચાર મામાને જણાવ્યો. પ્રથમ તો મામાએ જરા આનાકાની કરી, પરંતુ પોતે સમ્મત રીતે દુકાન ચલાવી શકશે, એવી વેતજીએ ખાતરી આપી એટલે મામાએ એમા સમતિ આપી. માલુશાહને એમણે પત્ર લખ્યો. માલુશાહે પત્ર વાચતાં જ પોતાના શેઠ પાસેથી ૧૩૦૦ રૂપિયા લઈ મુંગઈ મોકલી આપ્યા અને શામજીને ઊંચરા ઉપર દેખરેખ ગખવાની બદામણ લખી.

વેતજીએ બહાનોકાટ માંડવી નદર ઉપર સ્વતંત્ર દુકાન ચાલુ કરી. મામાએ એને પૂગતું માર્ગદર્શન આપવા માંજી અને એની દેખરેખ પણ રાખવા માંડી.

૭ મહિને દુકાનમાં સારો એવો નફો દેખાવા લાગ્યો. ખાર માસ પૂરા થયા ત્યારે મણતગી કરતાં ૧૦૦ રૂપિયા વધ્યા. મામા-માણેજ બને આથી ખુશી થયા સવાગતા છંદી રાતના અગિયાર સુધી દુકાન ખુલ્લી રહેતી. વેતજી ઉત્સાહપૂર્વક આ દુકાન સંભાળીતો દોઢ ઘરાક પાછું જઈ નહિ ચડ્યાતમાં મલનારથી આવતો ગયો, સીંદરી અને રસીજ દુકાનમાં રખાતા, પરંતુ હવે તો વકાલુને ઉપયોગી એવા મોટા રસાઓ, સુનરની દોરીઓ વગેરે પણ ગખવા માંજી ખીજે વરસે દુકાનના કામકાજ માટે એક માણસ પૂરતો ન લેવાથી પોતાની જ જાનને એક ખીજે ઊંચરા નોકરીએ રાખી લીધો. દુકાન ધીમે ધીમે જામની જતી હતી.

સને ૧૮૨૫માં વેતજી સોગ વરસાની ઉમરનો થયો. મામાપે યાતિના એક આગરદાર ધરની સારી કન્યા શોધી એનું લગ્ન કરી નાખ્યું. લગ્ન કરીને પાઠો મુંગઈ આવ્યો ત્યારે મામાપને પણ એ સાથે તેડતો આવ્યો. મામાપ પુત્રની કુશામ જુદિ અને કાર્યશક્તિ જોઈ ખૂબ ગજ થઈ.

દુકાન હવે સારી સ્થિતિમાં ચાલતી હતી. દર વરસે ૧૦૦૦-૧૨૦૦ રૂપિયા નફો થતો. ધીમે ધીમે વેલજી પાસે ૫૦૦૦ રૂપિયાની મૂડી થઈ ગઈ. મા-આપને એલે પંચનીર્થ, અણુ, પાલી-તાણા, ગિરનાર વગેરેની માત્રા કરાવી. મા-આપ પુત્રની સંપૂર્ણ સેવા મેળવી ચક્રમાં અને કાગકમે સ્વર્ગવાસી થયાં.

વેલજી સાહેબે વહાણનાં નાખવાઓ સાથે સારો પરિચય હતો. નાખવાઓ એને દેશપરદેશની અભાકિક વાતો કહેતા. જુદા જુદા દેશના વાણિજ્યની વાતો પણ સંભળાવતા વેલજી એ એકચિત્તે સંભળતો. એને જુદા જુદા પ્રદેશોની સફર કરી મોટો વેપાર કરવાની લગની લાગી, પણ એની પત્નીએ એમાં સંમતિ આપી નહિ. છતાં વેલજી એમ માની જાય એવો નહોતો. એણે તો પોતાની મક્કમતા અચલ જ રાખી, આખરે સ્ત્રીએ એને રજા આપી.

વેલજી સાહેબ એક આરમ-વહાણમાં માલ ચઢાવી ઇરાન, અરબસ્તાન વગેરે દેશો તરફ જવા તૈયાર થયો. મામાએ એને સમજાવ્યો કે આરમ-વહાણમાં ત્યાં જવું ભર બરેલું છે. એ લોકો ક્યારે ફરી એસે તે કહેવાય નહિ.

પરંતુ વેલજી સાહેબ તો મક્કમ જ હતો. સારું મૂલ્ય તો જોઈ વહાણમાં માલ ભરી પોતે સફરે જીપડ્યો.

એક રાત...એ રાત...ત્રણ...રાત એક પછી એક રાતો અને દિવસો વીતતાં જતાં હતાં. આને ચોથી રાત હતી. વેલજી સાહેબ તૂતક ઉપર બેઠો બેઠો સાગરનાં ઊછળતાં મોજાંઓ તરફ મુગ્ધચિત્તિથી જોતા હતા. અજવાળા રાત હતી. ચાંદની ચોપાસ રેલાઈ અનુપમ દસ્યો રચતી હતી. વહાણનો દેશી ખારવો અખંડતા વેલજી સાહેબ પાસે આવી બેઠો.

“આવ, આવ, અખંડલાલે ખીડી પી!” ઠીક સાહેબે એને આવકાર આપ્યો. “આપણે ક્યારે મોખા નંદર પહોંચશું?”

“આઠ-દસ દિવસે. પરંતુ શેઠ...” અબ્દુલ્લાએ જરા ધીમે અવાજે કહ્યું. “તમને એક વાત કહી દઉં. આપણે દેશીભાઈ, હું તમને સાચી વાત ન જણાવું તો ખુદા મને એનો ખૂંસો બદલો આપ્યા સિવાય ન રહે. શેઠ. આ વહાણનો માલિક અલ-કાસમ બહુ જ ખરાબ માણસ છે.” અબ્દુલ્લાએ જણાવ્યું.

“કેમ, કંઈ ચંકા જેવું છે ?” શેઠ પૂછ્યું.

“હા, મુંબઈમાં અલકાસમનો એક નાખવો બીમાર પડવાથી એમણે મને રાખ્યો છે. પેલો ડોકરો તો તે-અલકાસમ એને મેં મીઠાશથી મારો દોસ્ત બનાવી લીધો છે. એણે મને સમજાવી વાત જણાવી છે. શેઠ, આપણા બંનેના બન જોખમમાં છે.”

“એમ !” શેઠ બોલ્યા

“હા, એણે કહ્યું કે અલકાસમની નજર તમારા આ કિંમતી માલ પર છે. આ દરિયામાં ચાલિયા પુછળ છે. આ રસ્તામાં એક બેટ આવે છે ત્યાંના ચાલિયાઓ સાથે આ અલકાસમને સારો મેળ છે. તે આપણને અને તમારા માલને ચાલિયાઓના હાથમાં સોંપશે, આપણને મરાવી નાખશે અને બહામાં માલનો અર્ધો ભાગ અલકાસમને મળશે. મોખા બંદરે જઈ એ જહોર કંશે કે ચાલિયાઓએ એમને લૂંટી લીધા.” અબ્દુલ્લાએ સમજાવી વાત કહી સંજળાવી.

વેલજી શેઠને પોતાની ગંભીર બૂલ સમજાઈ. આરબ-વહાણ સાથે એકલા આવવામાં એણે મોટી મૂર્ખતા કરી હતી એમ એને લાગ્યું. પરંતુ એમ એ દિંમત હારે એવો નહોતો. એણે આ આકૃતમાંથી શી રીતે બિજરી શકાય એ વિશે વિચારવા માંડ્યું.

બીજા દિવસનો બપોર હતો. વેલજી ચાલ વહાણના વૃતક પાસે જ બિઝા હતા. અચાનક સામેથી કોઈ મનસાર આવતી જણાઈ. સમયસૂચકતા વાપરી વેલજી શેઠ તૈયાર રાખેલ ધોતિયું

હવામાં ખુસ્તું તાપ્તી દલાવવા માંજું. મનવાર નજીક આવી. એને કપ્તાન એક નાની બોટમાં બેસી વઢાણ પાસે આવ્યો. વેલજી શેઠે કપ્તાનને દિંદી બાધામાં સધળી વાત સમજાવી. કપ્તાને આરમ નાખવા અલકાસમને બોલાવી ધમકાવ્યો.

નાખવાએ મુનો કમૂલ ન કર્યો. કપ્તાને કહ્યું: “ભુચ્યા! બહમાશ! તારી દાનતા ખરાબ નાંહોત તો મોખા બંદરને રસ્તે સીધા ન જતાં આ આડે રસ્તે જવાની થી જરૂર છે? આ મોખાને રસ્તો છે? ખમરદાર બે આ શેઠનો વાળ પથ વાંકો થયો છે તો! માલ, વઢાણને અધાવ સીધું મોખાને રસ્તે.”

નાખવો હરી ગયો, એણે વઢાણને મોખા બંદરના રસ્તે લીધું. મનવાર આસી ગઈ. વેલજી યાહે નાખવાને બોલાવી તેની સાથે મીઠાશયી વર્તી ગઈ મુજરી ભૂલી જવા કહ્યું. જૂની કડવાય ભુલાઈ ગઈ. નાખવો વેલજી યાદનો બાઈનધ બની ગયો.

મોખા બંદર આવી ગયું. વેલજી યાહે ત્યાં પોતાનો માલ વેચી નાખ્યો અને નવો માલ ખરીદ્યો. બસરા, બેઢરીન વગેરે અનેક બંદરો ખાતે એણે આ માલ વેચ્યો. આમાં એને ચોખ્ખો અગિયાર હજાર રૂપિયા નફો મળ્યો. આરબદેશના વેપારનો પણ તેને આથી સારો અનુભવ થયો.

આઠ મહિને વેલજી શેઠ આ સારૂ કરીને પાછા આવ્યા. આ સફરમાં એમને મોટા નફો થવાની સાથે સારો આભારી અનુભવ પણ થયો હતો. એમણે પોતાનો અનુભવ કામે લગાવ્યો. એમણે દેશપરદેશોમાં પોતાની આપતો બાંધી અને વેપારનો મોટા પ્રમાણમાં વિકાસ કર્યો. વેલજી માલુની પેઢી ધીમે ધીમે વધારે ને વધારે વિકસતી ગઈ, અને એક સમય એવો આવ્યો કે જ્યારે વેલજી માલુની પેઢીમાં પચીસ-ત્રીસ મહેતા નોકરી કરવા લાગ્યા. વેલજી યાદ ખૂબ સાહસિક વેપારી હતા. તેઓ જાનુઆરી, બાઈદેશ વગેરે

સ્થળોએથી કપાસ ખરીદી વિલાસત ચલાવતા એમાં એમને દર વરસે લાખો રૂપિયાનો નફો થતો.

વેલજી શેઠને સર્વ પ્રકારનું સુખ હતું, પરંતુ સંતતિ ન હોવાથી એ અસંતોષ એમને કાઠી કાઠી વખત ઉદાસ બનાવતો. પરંતુ ઈશ્વરકૃપાથી ૩૭ વર્ષની વયે ૧૯૦૨માં એમને ત્યાં પુત્રજન્મ થયો. એનું નામ ત્રિકમજી રાખવામાં આવ્યું. એ પછી ખીજે પુત્ર હિમરશી અને પ્રેમબાઈ નામે એક પુત્રીનો જન્મ પણ એમને ત્યાં થયો.

વેલજી શાહ ઝીંઝું બહેલા નહોતા એટલે એઓ દાન-ધર્મ જૂની રીતે કરતા, છતાં જૈનધર્મ ઉપર એમની અખંડ શ્રદ્ધા હતી. દેવદર્શન અને સેવાપૂજા બહુ જ પ્રેમથી તેઓ કરતા. પોતાના ધર્મની દરેક બાબતમાં એમને શ્રદ્ધા હતી. ધાર્મિક કાર્યોમાં તેઓ પ્રેમપૂર્વક લાગ લેતા. દાનપુણ્યનો પ્રવાહ પણ વિશાળ પ્રમાણમાં એમણે વહેવડાવવા માંડ્યો હતો. એમણે સંવત ૧૯૧૪માં મોટી ધામધૂમથી કચ્છ-કોઠારામાં દેરાસરનો પાયો નખાવ્યો. આખા કચ્છના હોશિયાર કારીગરોને બોલાવી એમણે આ દેરાસર બંધાવ્યું. ચાર વરસે આ દેરાસર તૈયાર થયું.

સંવત ૧૯૧૮માં દેરાસર સિખરજાએ તૈયાર થયું. વેલજી શેઠ પોતાના સર્ગ-સ્નેહીઓને એકઠાં કર્યાં, શાંતિબંધુઓને, મિત્રોને અને અન્ય સ્નેહીઓને આમંત્રણ પાઠવી બોલાવ્યા અને ત્યાંથી સંધ બનાવી બધાં સિદ્ધાચળજીની યાત્રાએ ગયાં. યાત્રા કરી બધાં કચ્છમાં કોઠારા ખાતે આવ્યાં. ત્યાં ખૂબ ધામધૂમપૂર્વક દેરાસરજીની પ્રતિષ્ઠા કરાવી. આ વખતે આખા ગામને હુમ્મણજાએ જમાડવામાં આવ્યું હતું, હજારો સાધુ-સંન્યાસીઓને ત્યાં દાનપુણ્ય આપી જમાડવામાં આવ્યા હતા. આ દેરાસર જોવું બલ્ય અને શિષ્ટવાળું દેરાસર આજે પણ આખા કચ્છમાં કપાય નથી. આ દેરાસર પાછળ વેલજી શેઠે લાખો રૂપિયા ખર્ચ્યા હતા.

વેલ્થ શેઠને નાનપણથી જ સારણુમાં હતું. ૬૬ ૬૭. એક વખત મુંબઈમાં આ માંડ નીચે ઊતરી આવી. શેઠને જદુ પીઠા થવા લાગી. આથી એમણે માન્ટ મેડિકલ કોલેજના સિવિલ સર્જન ડૉ. લાઉડેલ અને ખીળા છ કોલેજોની દેખરખ નીચે શસ્ત્રક્રિયા કરાવી. પરંતુ એમાં નિષ્ફળતા સાંપડી. વેલ્થ શેઠનો દેહોત્સર્ગ થયો. મરણ સમયે એમની ઉંમર ૫૬ વર્ષની હતી.

કમ્પનના એક રખડુ ગામડિયા બાગકે મુંબઈમાં જઈને પોતાના આત્મખળથી અને ઉદ્યમી સ્વભાવથી જીવનમાં પ્રગતિ કરીને કરોડા-ધિપતિનું સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. તેઓ દયાળુ, ઉલોગી, ખંતીલા હતા. ધાર્મિક વૃત્તિવાળા હોવાથી એમણે મોટા પ્રમાણમાં દાન-પુણ્ય કર્યા હતા.

વેલ્થ શેઠના અવસાન પછી એમના મોટા પુત્ર ત્રિફલજીના હાથમાં સખળો કારભાર આવ્યો. ત્રિફલજીએ ચોક્કસ વર્ષો સુધી સારી પેઠે કારભાર ચલાવ્યો, પરંતુ ખાજાથી એમને કમ્પાગ્યે સહનો એવ લાગ્યો. આથી એમનો વેપાર પડી લાગ્યો. વેલ્થ શેઠ જેવું ઉદ્યમીપણ અને બાગારી શુદ્ધિ ત્રિફલજીમાં ન હોવાથી એમનો આ ધીકતો વેપાર ચોક્કસ વરસોમાં વેરણુડેગણ થઈ ગયો.

રુસ્તમ પહેલવાન

“અસ્યા બેનફૂફ, અહીં મોટો પથ્થર ગોઠવ, બેવડી હીરાલ બનાવ.”

“અરે સકાજી, આ જબ્બાએ પેલી તોપ બેંચી આણી દક્ષિણ બાલુ ગોઠવે.”

“એમ સફુ, અહીં રેલીની કાચળાઓ માથુસપૂર ગોઠવવાની છે.”

એક જિંઓ ગોરો પારસી જુવાન મુંબઈના કિલ્લાની મરામત કરાવતો હતો અને હક્કા માટેના મોરચા ગોઠવાવતો હતો. મુંબઈ એટલે એ ગવર્નર હતો, સેનાપતિ હતો, નાણાપ્રધાન હતો અને સવારથી સાંજ સુધી મજૂરો પર હેખરેખ રાખનારો મુકાદ્દમ પણ હતો.

કવાયતના મેદાન ઉપર અણુપક માછીમારો અને કાળાઓને તે અંગ્રેજી કવાયત શિખાડતો. એના બોલ ત્યારે પણ કંઈક નહોતાં બનતા.

“અરે ગતુ, તારી દુકડી તો જલ્લે નાચ કરતી હોય તેમ ચાલે છે. જો તો કાઈના ય પગ સરખા પડે છે? જુઓ, આમ પગ ઉપાડો—એક-દો...’ રુસ્તમ ચાલી જતાવતો.

“અસ્યા, જંદૂક પણ તારાથી સરખી ઝંઝાતી નથી! જો આમ રાખ, હા, જરાજર. જુઓ હીરાજી, તમારી દુકડી ખોટી બાલુથી વળે છે. એય, તમારી દુકડી, જુઓ. તમને દુકમ શું થયો અને વર્ત્યા કંઈ રીતે!”

રુસ્તમ આવી રીતે માછીમારોને ચાલતા, બંદા પકડતા, તોપો ગોઠવતા અને નેમ માંડતા, ઢિલાનો બચાવ કરતા અને મરતા પણ શીખવતો હતો. માછીમારો હસતા હસતા એના શિષ્યણને ઝીલતા હતા. કેટલેક પો પાસેથી રુસ્તમ લશ્કરી શિષ્યણ પામ્યો હતો, પણ અહીં આ માછીમારો અને ઢાળાઓને તે શિષ્યણ આપવાનું હતું જુદી જ રીતે.

ઢિલાની બહાર મોગસોની વલી લકવા આવનાર જંજીરાનો હબસી સરદાર ચાકુનખાન મનમાં હસતો: “ખીચારો પારસી છોકરો! અંગ્રેજ સિપાહીઓ ને અંગ્રેજ સેનાપતિ પણ મારી સામે બીમા રહી શક્યા નહોતા તો આ બિચારાનો તે શો બાર છે!”

એ હસવાનો જવાબ તો ચાકુનખાનને હારીને ઘેરો ઉઠાવી ચાલ્યા જવું પડ્યું તેમાં આવી જતો હતો.

મુંબઈનો ટાપુ પોર્ટુગીઝોના હાથમાં હતો. સને ૧૬૬૧માં પોર્ટુગીઝ સોલોના દેશ પોર્ટુગાલના રાજાની બહેન ઈન્ફેન્ટા ક્રિસ્ટીનાના લગ્ન ઇંગ્લાંડના રાજા ખીજ ચાર્લ્સ સાથે થયા. તેની રીતની પહેરામણીમાં મુંબઈના ટાપુનો અધિકાર ચાર્લ્સને મળ્યો હતો. મુંબઈના પોર્ટુગીઝ ગવર્નર ઉપર પોર્ટુગાલના રાજાએ નીચે મુજબ હામલ લખ્યો હતો.

■ એન્તોનિયો ડી મેલો કાસ્તરો,

મારા દોસ્ત, રાજાની સલામ. મારી વદાલી અને માનવંતી બહેનના લગ્નની રીત વિષયમાં મારા નામવર બાઈ તથા પિતરાઈ નેઓ ઇંગ્લાંડના રાજા છે તેમની સાથે સંધિ થઈ છે. તમારી બધા માટે તેની નકલ આ સાથે છે. સંધિપત્ર ઉપરથી તમે નેરો કે એ ટાપુ તેમને સોંપી દેવાની હું તમને આગ્રહ કરું છું. એ ટાપુ ઉપર હવેથી એમની માલેકી છે. માટે જે કંઈ વ્યક્તિ ઇંગ્લાંડના રાજાનો પત્ર લઈને તમારી પાસે રજૂ કરી રજૂ ને માગે તેને લેના

વિલંબે આ ટાપુનો કમળો સોંપી દેશે. સાટાખતની 'દરેદરેક શરતનું' યોગ્ય પાલન થાય તેની સંપૂર્ણ કાળજી રાખજો. યોગ્ય પહોંચ લઈ વિગતવાર હકીકત મને લખી મોકલશે. એટલે લમ-સંધિની શરતોનું યોગ્ય પાલન ચમાનું હું જાહેર કરી દઉં. સંધિની શરતો વાંચતાં તમને જણાશે કે ઇંગ્લાંડનો રાજા આ સંબંધને લીધે જરૂરને સમયે મને મદદ આપવા બંધાયેલો છે.

લિસ્બન: તારીખ ૯ મે, ૧૬૬૨.

(રાજાની સહી)

સને ૧૬૬૭માં મુંબઈની પેદાશ દર વરસે રૂપિયા ૫૨૫૫ હજાર થાય તેવો અંકસરો હતો. પરંતુ તેટલી પેદાશ મળતી નહોતી. માછીમારોની મુખ્ય વસ્તી હતી. તેમની માછલીઓ ઉપર કર નાખીને એ પેદાશ મેળવતી હતી. સને ૧૬૬૭માં ત્રીસ લાખ રૂપિયા ખર્ચાને અંગ્રેજોએ 'બોમ્બે કંસલ' નામે કિસ્મો બાંધ્યા હતા. તેની પાસે સમુદ્રમાં આડી ૧૫૦૦ ફૂટ લીવાલ બાંધી હતી. તે સિવાય પોર્ટુગીઝોએ બાંધેલા મજબામ, શીવરી, શીમ, માદ્રિમ તથા વરલીના કિલ્લાઓનો પણ જીર્ણોદ્ધાર કર્યો હતો. રાજા ચાર્લસ બીજાએ સને ૧૬૬૮ના માર્ચ માસની ૨૭ તારીખે લખત કરી મુંબઈના ટાપુનો પટો ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીને વાર્ષિક દશ લાખ પાઉંડ લઈને કરી આપ્યો હતો. સને ૧૮૫૮ સુધી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની રાજાને પટાના રૂપિયા ભરતી હતી. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની ઇંગ્લાંડના ગોરા વેપારીઓની દિંદમાં વેપાર કરવા માટે બનેલી કંપની હતી.

કંપનીએ કિલ્લાના રક્ષણનાં કામો મજબૂત કરાવ્યાં. તેની ઉપર ૧૨૦ તોપો ગોઠવી હતી, ઠેકાણે ઠેકાણે બચાવ માટે નાના કિલ્લાઓ બિમાર્યા હતા. આખું મુંબઈ ચહેર તે વખતે માત્ર એક ચોરસ માર્ફલના વિસ્તારમાં હતું અને વસ્તી બહુ જ થોડી અને છૂટી છૂટી હતી. માછીમારો અને કાળાઓની જ મુખ્ય વસ્તી

હતી. સને ૧૬૯૮માં પશુ ૬૦ હજારની જ વસ્તી હતી. મુંબઈની આસપાસ ધાન્યનાં ખેતરો હતાં. પાણીની પાસે દરિયો હતો. ત્યાં આગળ ખારા પોણીએ પત્ર ધોવાતા એટલે તેનું નામ પાણીથી ૩ પાણીની પશું.

દિલ્હીમાં એ વખતે મોગલ બાદશાહ ઔરંગઝેબ રાજ્ય કરતો હતો. મુંબઈના અંગ્રેજો એની આજ્ઞામાં રહેતા નહોતા, એટલે એણે જાહરાના સૂબા એમિસીનિયન સરદાર યાકૂબખાનને પચીસ હજારનું લશ્કર આપી સને ૧૬૯૯માં મુંબઈ ઉપર હુમલો કરવા મોકલ્યો. એણે મુંબઈના કિલ્લા સામે મોટી તોપો ગોળી દીધી. સમુદ્રમાં પશુ ધેરો પાડ્યો. અંગ્રેજ સૈન્યની બે ટુકડીઓ મુંબઈનો બચાવ કરવા લાગી પશુ ચઢખૂટ મનના સેનાપતિ વિના બચાવનું કામ નજાણું જ રહેતું હતું.

મુંબઈના મવનર તરીકે એ સમયે સર જોન ચાપ્લિન ખારો-નેટ નામના વેપારી હતા. એણે બચાવના કામમાં બહાદુરી અને જાગૃતિ બતાવ્યાં નહિ. એની પાસે દારૂ, તોપો, સૈન્ય અને કિલ્લા મૃત્યાદિ સારી સામગ્રી હતી. છતાં દુશ્મન સામે તે ટકી શક્યા નહિ. યાકૂબખાને આસપાસના કિલ્લાઓ જીતી લીધા હતા. અને ધેરો લખો સમય ચાલ્યો હતો એટલે મુંબઈના કિલ્લામાં જુખમરો શરૂ થયો. સૈન્ય અને વસ્તી બંને હોરાન હોરાન યથાં એટલામાં વિલાયતથી બે લગભગ વહાણો આવ્યાં એટલે મોગલો દરિયાઈ ધેરામાં પાછા હઠ્યા અને મુંબઈમાં ખાધાખોરાકી પડોચી. પશુ તે લાંબા સમય માટે અનુકૂળ નહોતું આખરે સુરતની વડી ઓફિસને લખી દિલ્હી ખાતે બાદશાહની હજૂરમાં પ્રતિનિધિમંડળ મોકલી સુલેહ માટે માથના કરી. ખૂબ નામોશીભરી શરતો કબૂલ કરીને પશુ અંગ્રેજોને ઝલમની પતાવટ કરવી પડી. એમાંની ત્રણ મુખ્ય શરતો આ હતી:

(૧) બાદશાહને લગાઈનું ખર્ચ વર્તી આપવાનું. (આ પેટ ૫૦ લાખ રૂપિયા અપાયા હતા.)

(૨) ગવર્નર સર જોન આલ્ફને વિલાયત પાછો કાઢવો.

(૩) કંપનીના મુંબઈના સૈનિકાને ગુલામો તરીકે ગણવા.

અંગ્રેજોએ આ ચરતો કબૂલી એટલે માફખાને ઘેરો

ઉઠાવી શીધો.

માફખાને એક ઘેરો ઉઠાવીને ચાલતો થયો પણ પાછળ તે એક બીજો વધુ લખંદર ઘેરો મૂકતો ગયો—તે મરફીનો. એના સૈન્યમાં મરફી હાટી નીકળી હતી અને તેનો એક મુંબઈના રક્ષાગુ કરનારા સૈન્યમાં પણ ફેલાયો હતો. અંગ્રેજ સિપાહીઓ ઉંદરાની પેઠે મરફીથી ભરવા લાગ્યા. કેટલાકને સુરત મોકલી દેવામાં આવ્યા. ૧૬૯૧માં મરફીએ મુંબઈની ખૂબ ખરાબી કરી. લગાઈમાં માથુમે મર્યા તે કરતાં મરફીએ મોટો ભોગ લીધો. મુંબઈમાં અંગ્રેજ સૈન્ય કંઈ રહ્યું નહિ. ગવર્નરને પણ પેલી નામોશીમદેલી રાગને અંગે ત્યાંથી બોલાવી લેવાયો હતો. કોઈ અંગ્રેજ ખચ્યો મુ મધ્યમાં રહ્યો નહિ.

આ વખતે ગવર્નરનો ચાજ શેઠ દુસ્તમજી દેરાબજી પટેલને સોંપાયો હતો.

એમના પિતા શેઠ દેરાબજી નાનાભાઈ પટેલ મુંબઈમાં સને ૧૬૦૦માં આવ્યા હતા. મુંબઈમાં પહેલા પારસી તરીકે તેઓ આવ્યા હતા. એમની પહેલા કાઈ પારસી કે મુઝરાતી મુંબઈમાં આવ્યાની હકીકત નોંધાઈ નથી. સુરતમાં શેઠ દેરાબજી પોર્ટુગીઝોના સમાગમમાં આવ્યા હતા. તેઓ એમની ફિરંગી બાબા સારી રીતે બોલી શકતા હતા. ૫૫૧૬ વરસ સુધી એમણે પ્રમાણિકપણે ફિરંગીઓની જોખમદારીબરી નોકરી જમવી હતી. બપોરે પોર્ટુગીઝોએ મુંબઈનો ટાપુ અંગ્રેજોને સોંપ્યો ત્યારે શેઠ

દેરાબજીની નોકરી પણ દાન્સફર સધ હતી. એમના મરણ પછી એમની જગ્યાએ એમના પુત્ર રુસ્તમને સ્વીકારવામાં આવ્યા હતા.

મુંબઈમાં આવી બપોરે મરણીને લીધે યુરોપિયન સૈન્ય અથવા બચાવ માટેનું સૈન્ય પણ રહ્યું નથી. કોઈ ઉપરી અધિકારી પણ નથી, મુંબઈ બેટનો કબજો મેળવી લેવો સરળ છે એમ સમજી યાદુબખાન દિલ્હીની મંજૂરી મેળવી મુંબઈ પર ફરીને ચડી આવ્યો.

પરંતુ જે દિંમત અને કુનેહ અંગ્રેજો પોતાને ખાતર પણ ન જતાવી શક્યા તે દિંમત અને કુનેહ પ્રમાણિક નોકરી બળવવાના ખ્યાલથી રુસ્તમે જતાવી. માછીમારો અને કાળાઓને પ્રેમથી પોતાને વચકરી લઈ તેમને આકરામાં આકરી લશ્કરી શિસ્ત શીખવી. બનાબ અને પાણીની ગયા ઘેરામાં જે તંગી સહેવી પડી હતી તેના ખ્યાલ કરી પુષ્કળ ખાદ્યાખોરાકો અને દારૂગોળો કિલ્લામાં એકઠો કર્યો. પોતાનો મોજો અને યાકને ભૂલી જઈને રાતદિવસ અદના મજૂરની પેઠે એલો કિલ્લાનું સમારકામ બાહોશ ઇમનેરની પેઠે કરાવ્યું અને કુશળ સેનાપતિની રીતે મોરચા તૈયાર કરાવ્યા. સિપાહીઓને પહેરવાના પોશાક નહોતા તે પણ જેમતેમ ફરીને મેળવ્યા. માછીમારોની નાની નાની ટુકડીઓ પાઠી નાખી એમને પૂરતી સૂચનાઓ સાથે વહેંચી દીધા.

કેળવાયેલા સૈન્યની સાથે ખુલ્લામાં લડવા બિતરવામાં નોખમ નોંધ એલે કિલ્લાની અંદર રહી બચાવનું જ કામ કરવા માંડ્યું. ટુકડીએ ટુકડીએ ફરીને રુસ્તમ સૂચનાઓ આપતો હતો. માર્ગ ગયેલાઓને સ્થાને નવા સિપાહી મુકાઈ જાય, સિપાહીઓને ખાવાનું અને સંહારસામગ્રી જરાજર પહેંચે તે માટે તે જાતે ચિંતા રાખતો. પોતે પોતાનું કામ જાળવવામાં જેમ પાંછું વાળ્યો એતો નહોતો તેમ બીજાઓને પણ પોતપોતાનું કામ જરાજર કરવાનું નોંમ આપતો હતો.

યાકુબખાન તો હસતો હતો: 'નિચારો પારસી! દાથી આગળ બિલાડું લાવે ઘોડી રમત કરી લે.' એણે પોતાની તોપોને લમલમાવવા માંડી. સામે રુસ્તમની તોપો જ્વાળા આપતી હતી.

પણ થોડો સમય વીત્યા છતાં કિસ્તાનું લશ્કર મોઝું પકડું નહોતું એ જોઈને યાકુબખાન વિચારમાં પડ્યો. પછી તો કિસ્તાની બંદરના ઉમંગી માછીમારોને એણે પારખ્યા, કયાંય પણ સુસ્તી કે ગફલત જોઈ નહિ એટલે એ મૂંઝામો. એણે બધી યુક્તિઓ અજમાવી પણ બધી નિષ્ફળ ગઈ. એને લાગી ગયું કે આ વખતે છત મેળવવી મુશ્કેલ છે. થાંકીને એણે ઘેરો ઉપાડી લીધો.

રુસ્તમને ઘરા મળ્યો. સુરતની અગ્રેજ પેટ્રીને એણે હેવાલ લખ્યો. ત્યાંથી એને બદલામાં સાખાશી મળી. સાખાશીની પાછળ અગ્રેજ લશ્કર અને નવો અગ્રેજ મરનર આવ્યો. રુસ્તમે એને બધો કબજો સોંપી દીધો. રુસ્તમને માછીમારોનો પટેલ નીમરામ આવ્યો. એમની પાસેથી વેરો વસૂલ કરવો, એમના કબજા પનાવી દેવા, એમનાં લમ-પિલાહ વગેરે કાર્યો કરાવી આપનાં ઉપરાંત સરકારી રટીમરોને માલ પહોંચાડવો તથા મુંબઈના ખટારા વગેરેની બ્યવસ્થાનું - કામ એમને સોંપાયું. ડાળીઓના તે પેટી દર પેટી પટેલ નિમામા. એમની પાસે સાંતું ધન પેદા થયું. પ્રખ્યાત પટેલ-કુટુંબના તે મૂળપુરુષ ગણાવા મુબારકમાં કાદમાં એમના નામથી મોટો પટેલ મહોલ્લો ઓળખાતો હતો. એ બધી જમીન એમની હતી. પાછળથી વેચાઈ ગઈ હતી.

પચાસ વરસની હિમર સુધી રુસ્તમ નિઃસંતાન રહ્યા હતા. તેઓ એ વાર પરણ્યા હતા પણ જને પત્નીઓ મૃત્યુ પામી હતી. હવે પરણવાનો એમનો નિચાર મુદતે નહોતો. પરંતુ એક આસ્માતે એમના જીવનમાં મોટો ફેરફાર થઈ ગયો.

પારસીઓના અસલ વતન ઈરાન દેશમાં હજી પણ થોડાંક

પાગસીકુટુંબો ગદે છે. ઈગનના એક ગૃહસ્થને ચાર ભત્રિ મુંદર પુત્રીઓ હતી. એ કન્યાઓ ઉંમરલાવક સ્થિતિએ એમના સૈવિયંથી લલચાઈને ઈગનના મુસલમાન અધિકારીઓ એમને નગજગરીથી દહારી ગયા. આથી પારસી પિતાને ધણું અગ્રામ લાગ્યું. એમણે ઈગન આવેલા એક જમીનને પોતાની એક પુત્રી પગ્ગારી દીધી અને એની જ જોડે એથી પુત્રી પિરોગનને દિંદમા લાવક પારસી ગોધી કાઢી પગ્ગારી દેવાને માટે મોકલી. જમીન ગૃહસ્થે એ કન્યાને મુજમ્મના પાગ્ગી મદાજનને સોંપી દીધી. માંજના આતથ બહેન મુખા સને પારસી ગૃહસ્થો જોગા થયા. પિરોગનની પસંદગી આધિક રુસ્તમજી ઉપર જીતરી. રુસ્તમે એક વખત ના પાકના બીજ વખત ફરી પણ એની જ પસંદગી કરી. રુસ્તમજી હેરો એ બાઈને પગ્ગવા. બાઈ બહુ સમારી નીવડી. એનાથી રુસ્તમને ચાર પુત્રો થયા. ધન, કીર્તિ અને મોટું કુટુંબ મૂકી રુસ્તમજી ૫૬ વર્ષની વયે અદિગનથીન થયા. મુજમ્મના પદેલા પારસી કહેરી અને ધનધાનની આ કવનલીલા.

રુસ્તમજી પોર્બના પુત્ર કાવસજી પોર્બ પણ મોટા ધનવાન વેપારી હતા. એમણે પણ ધણું સારું કામો કરીને સારી કીર્તિ મેળવી હતી. કાવસજી પોર્બ (સી. પી.) ટેંક રોક એમના નામ પડ્યો હતો. મુજમ્મના આ મોટા રસ્તો હતો મોજુદ છે. હમણાંની મુજમ્મની પાંજરાપોગની જમીન પણ એમની હતી. એમણે મોટું તાગાવ બોદાગ્યું હતું અને બીજાં પણ પુણ્યકાર્યો કર્યાં હતાં. ચાર પેઢી સુધી એમની સાહેબી ચાલી. એમનું ખાનદાન કાશ્યુ-કુશ્યુ ઠે અને તેમાં ધણા પરાપકારી વેપારી થયા છે.

દાનવીર જહવજી નારાણજી

ક્રમ-કાઠિયાવાડના એ મોટા વેપારી હતા. એમનાં વહાણો જમખાર, મરકત અને મલખાર-કાંઠા ઉપર મોટા વેપાર ચલાવતાં હતાં. એમની પાસે ૨૦-૨૫ વહાણો હતાં. તેથી એ સાગરો ખૂંદી વળતા હતા. દેશ-પરદેશોમાં મોટા વેપારી આડતિયાઓ સાથે એમને સબધ હતો એમની દુડીઓ ઠેક આફ્રિકા સુધી પહોંચીકારાતી હતી. એમની પાસે સાહસિક નાવિકો અને સામર્ય એકું નાખુદા હતાં. મલખારથી એમનું સામનું લાકડું આવતું હતું. જમખાર તરફથી નાળિયેર, લવિમ, હાથી દાંત, રોમાન આવતાં હતાં મરકત અને બસરાથી ખજૂર-ખારેક આવતાં હતાં ક્રમ-કાઠિયાવાડનાં બહારો ખાતે એમનાં વહાણોની પુષ્કળ આવ-ગ હતી.

મૂળ જન્મ-ખજાણિયાના એ રહીશ હતા એમના પિતા નારાણજી વન્ધજદાસ પછી મોટા વેપારી અને વહાણવટી હતા. રાત્ર્યમાં એમનું સન્માન હતું જમનગરના જમશ્રીના એ માનીતા હતા માલ ઉપરની કેટલીક જગતો ઘટાડવા માટે જમશ્રીને એમણે અગળ કરી પરંતુ જમસાહેબે તે મજૂર રાખી નહિ આ ઉપરાંત જમસાહેબના કારભારી સાથે એમને જનતું નહોતું. કારભારીએ જમસાહેબના કાનમાં ઝેર રેડ્યું. નારાણજીના વેપારમાં અનેક વિધો પડવા માંડ્યાં. એમનાં વહાણોને વગર ફેગટની હાડમારીઓ ભોગવવી પડતી હતી. જમસાહેબને વારવાર ચરજ કરવા છતાં કારભારીની લબેરણીથી જમસાહેબે એની ફરિયાદો ઉપર ખ્યાન આપ્યું નહિ.

નારાણુજીને આવી ધણું માહું લાગ્યું; એમણે ખંભાગિયાનો ત્યાગ કર્યો. કચ્છમાં અંબર સહેરમાં એમની પેઢી હતી ત્યાં એમણે કુટુંબ સાથે આવી નિવાસ કર્યો. પાછળથી જનમસાહેબે ધણી મનામણી કર્યાં, પરંતુ નારાણુજી અકલ સ્વભાવના હતા. એમણે ખંભાગિયામાં ફરી પગ મૂક્યો નહિ.

નારાણુજીના વેપાર અને વહાણવટાને જાદવજીએ ખૂબ વધાર્યો. દેશ-પરદેશ ખાતે આક્રમિયા નીચી તેઓ મોટા વેપાર કરતા હતા. જુવાનીમાં એમણે વહાણોમાં બેસીને ધણા દેશ-દેશાવરોનો જન-અનુભવો મેળવ્યો હતો. પોતાની દેખરેખ નીચે કચ્છ ઘણા અને માંડવીમાં એઓ વહાણો મંધાવતા હતા. દેશ-દેશાવરો ખાતે જન જનતનો માસ મોહનના અને મંગાપતા હતા. એ સમયે રદીમંગ કે રેલવેરો જમાનો નહોતો. રસ્તાઓ પણ નહોતા. ઠાપી કેડીઓ પર ગાડાંઓ અને વજનગતી પોઠાની પીઠ ઉપર વેપાર ચાલતો હતો.

જાદવજી અનાજના મોટા વેપારી હતા. તેઓ દેશપરદેશથી અનાજ મંડાવી રાખતા હતા. તે વખતે ગોહાઉનમાં માસ બરી રાખવાની ગોઠવણ નહોતી. જમીનમાં જોડી ખાણે ખોદાવી તેને સફેદ માટીથી ભિંપાવતા. તેમાં એક અનાજનો ઘર અને તેના ઉપર છાણાં બાળાને બનાવેલી રાખનો પાતળો ઘર આવતો. એમ જોડી ખાણમાં અનેક ઘરો લગાડી અનાજનો મંત્રક કરી રખાતો હતો. મોસમમાં મોટા પ્રમાણમાં અનાજસંગ્રહ કરવાની ગોઠવણ જાદવજી ગમતો હતા. સેંકડો ખાણે એઓ ભરાયી રાખતા હતા.

એ સમય ખૂબ સૌંદર્યનો હતો. અનાજના ઘણા રૂપિયા એકમાં એક મણુ જેટલા આવતા હતા. ઘી ફોડથી બે રૂપિયે મણુ મળતું હતું. ગોળ પણ સવા રૂપિયે મણુ મળતો હતો. ખાંડ પર-દેશથી એટલે ગયા-દાશી તરફથી આવતી હતી. શેરડીની આ ખાંડનું મૂલ્ય દિંદ છ. ખાંડ-ગોળ એ સૌ ગૃહઉલ્લેખો હતા અને

ખૂબ સરતા હતા. કાપક પશુ દરેક ગામમાં સાળામાં તૈયાર થતું હતું. ધરે ધરે ઝીઝો રેટિયાથી સ્નાન તૈયાર કરતી હતી. આ સ્નાન-માંથી કાપક વણાતું હતું. ગામેગામના લોકો આત્મસંતોષી હતા. લોહું, હથિયારો, કાપક, અનાજ વગેરે બધાં ગામે પોતાની જરૂરિયાત મુજબ પેદા કરતાં હતાં એક આખા કુટુંબનું ગુજરાન પાંચ રૂપિયામાં થતું હતું.

૬૨૭-કાઠિયાવાડ એ હોપકલ્પો છે. સાગરનાં ઘૂંચવાટ કરતાં પાણી એની તરફ ફરી વળ્યાં છે. અનેક કુદરતી બંદરો એને કાંઠે કુદરતે તૈયાર કર્યાં છે. હજારો વરસ થયાં એ બંદરો ખૂબ ધમ-ધોધાર વહાણવટાથી ભરપૂર છે. અંગ્રેજોના આબ્યા પહેલાં હિંદની પ્રજા સંસ્કૃતિ, સાહસ, વાણિજ્ય અને સોદાગરીમાં ખૂબ ઉચ્ચ દરજ્જે ભોગવતી હતી. સાદી રહેણીકરણી, સરલ બવદાર, સોંપારત ભરેલું જીવન અને સ્વાસ્થ્ય માટે સૌની તૈયારીઓ એ હિંદની પ્રજાની ઇજતિ હતી. સ્વાલંબનથી હિંદી પ્રજા આખા જગતમાં શ્રેષ્ઠતા મેળવી ચૂકી હતી.

દરિયામાં ચારે તરફ ચાંચિયાઓનો મોટો ત્રાસ હતો. તે સમયે જમીન અને સાગર બંને બપરચાનો હતાં. લોકો બચના સામ્રાજ્યમાં જ બાળપણથી છુટાપા સુધીનો સમય વિતાવતા હતા. બપ અને સાહસ એ તો એમના જીવનમાં વણાઈ ગયાં હતાં. લૂંટારુઓ, ચોરો, રાજકાન્ત, બહારવટિયાનો બપ-એમ અનેક ભયોનો લોકો હસીને સામનો કરતા હતા. બપથી ગભરાવાની ટેવ જ લોકોને નહોતી. પોતાના કુટુંબના, ગામના અને દેશના રક્ષણ માટે નીકળી પડવું એ સૌનો ધર્મ મનાતો. પોલીસ જેવું એ વખતે હતું જ નહિ. સૌ હથિયારોનો ઉપયોગ બાણતા.

ભદ્રવજ શેઠનાં વહાણોને સાગરમાં અનેક ત્રાસ સહન કરવા પડતા હતા. નાવિકો અધી જાતના ભયો માટે તૈયાર હતા. દરેક

ખાણુ ખોલાવા માંડી. પોતાનાં વઢાણોને દૂર દૂરના દેશાવશેયો અનાજ લાવવા માટે એમણે રવાના કર્યાં. ખીજા વેપારીઓનાં વઢાણો પણ ચાર્ટર કરીને રવાના કર્યાં. લાખો મણુ અનાજ મંગાવ્યું. શહેરોમાં પેટીઓ ખોલી સસ્તા ભાવે અનાજ વેચવા માંડ્યું. ગરીબ અને નોકારાને એક પાવલી અનાજ મફત મળે એવી વ્યવસ્થા કરી. જાદવજી રોઠ જાતે ઊભા રહી દરેક કામની વ્યવસ્થા કરતા હતા. દરેક કામ ઉપર એમની જાતિ-દેખરેખ હતી. એમના વેપારનો અને વઢાણવટાનો પ્રવાહ લોકોને દુકાળમાંથી અચાવવા તરફ વલો હતો. જાદવજી અને એમના ઊકરા લોકોની હારો કરાવીને અનાજ વહેંચતા હતા.

જે નાણાં આપી શકે તેમને માટે જુદી દુકાનો રાખી હતી. જોઈ નાણાં આપે તેમના માટે ય જુદી દુકાનો હતી. જે બિલકુલ નાણાં આપી ન શકે તેમને માટે ગામ જવારની વિશાળ વાડીમાં મોટી જગ્યામાં સમવડ કરી હતી સ્ત્રીઓ અને બાળકો માટે જુદી સમવડો હતી દરરોજ મોટા જગ્યામાં અનાજ અપાર્થ જતું. શેઠના મહેતાઓ અને ગાયના પરમજી માણસોના સહકારથી દુકાળના સંઘટને નિવારવામાં એમને સફળતા મળી. આરે તરફથી હજારો લોકો દરરોજ શેઠની ઉદારતાનો લાભ લેતા હતા.

ખીજે વરસે ચોમાસુ સારું નીવડ્યું. સૂકાં ખેતરો પાછાં અનાજના ઊડવાથી નીલાં નીલાં થઈ ગયાં. દુકાળનું મોઢું કાણું થયું લોકોનાં મોઢાં ફરી દસતાં થયાં. લોકો દુકાળની આફત ભૂલવા લાગ્યા. હજારો માણસોએ જાદવજી શેઠને અંતરરણપૂરક આશીર્વાદ આપ્યા. એમની કીર્તિ દેશ-પરદેશમાં ફેલાઈ. શેઠના હૃદયને પણ મોટો સંતોષ થયો. આમાં લાખો ધેરી ખર્ચાઈ હતી પણ તે સંતોષકારક રીતે ખર્ચાઈ હતી.

કચ્છના રાવશ્રી જોડજી જીડી સવારીએ અજર પધાર્યા.

એમણે એક મોટી સલા કરી. રૈયતના મોટા શેઠિયાઓ, અધિકારી-ઓ અને બાબાતો આવ્યા. મહારાવશ્રીએ જાલવજી શેઠના સન્માન માટે બા દરબાર બેઠો. મહારાવશ્રીએ જાલવજી શેઠની ઉદારતાના મુક્તકંઠે વખાણ કર્યાં. એમને યાલ-દુસાલા અને પાદડીની ભેટ આપી. મહારાવશ્રીએ સહેર બહારની મોટી વાડી જાલવજીને વંચપરંપરા માટે હાઈ પજી મહેસલ વગર પસાવતા આપવાનો ફરતાવેજ આપ્યો. રાજ્યમાં મામડી નિયાજોમાં કામજ અને ખતો વિદ્યાર્થીઓને શીખવવામાં આવતા તેમાં શેઠ જાલવજી નારાયણજીનું નામ કાબજ કરવા સુચરૂં. જાલવજીના વંશજોનાં કામમાં હજી એવાડી છે. મામડી નિયાજોમાં જાલવજી નારાયણજીનું નામ કામજ અને ખતોમાં હજી વિદ્યાર્થીઓ લખે છે.

*

મહારાવશ્રી જોડજીના કુમાર રાયખણજી વિચિત્ર સ્વભાવના હતા. જાળપણથી જ ફાંટાદાર સ્વભાવના હોવાથી પિતા અને રાજાની આજ્ઞા માનતા ન હતા. યુવરાજ કુમાર રાયખણજીએ ફાંટાને વચ્ચે થઈ કાઢી મંજીર ગુનો જાળપણમાં જ કરી નાખ્યો. મહારાવશ્રી જોડજીના હુકમ ઉપર આથી સખત આજ્ઞાત થયો. કુમારને એમણે જૂજમાંથી કાઢી મૂક્યા. રાજકુમારે પચાતાપ કર્યો નહિ. પિતાની માફી માગી નહિ. બિલકા અમર્યાદ જરાપો આપ્યા. રાજકુમારને બંજર મોકલવામાં આવ્યા. બંજરમાં અજવપાણનું મંદિર છે, એકાંતવાસમાં રાજકુમારને રાખ્યા. અસપાસ આરજોની સખત ચોક્કી રાખી. રાજકુમાર જ્યાં સુધી પચાતાપ કરીને રાવશ્રીની માફી માગે નહિ ત્યાં સુધી એમને ખાવાનું ન મોકલવું એવી રાજાની આજ્ઞા થઈ. પ્રજાની વચ્ચે ઢોલ પિટાવી સાદ પઠાવી કુમાર રાયખણજી સાથે વાંતચીત કે મેળાપ નહિ કરવા અને ખાવાનું પણ નહિ મોકલવા જણાવવામાં આવ્યું. જો કાઈ એનો બંગ કરશે તો તેને સખત સજા થવાની ઘોષણા પણ થઈ.

બદવજ રોકને સાતં પુત્રો હતા. મોટા પરિવાર અને અમીરાત
 હારેલું એમનું જીવન હતું. બદવજ રોકનો ત્રીજો પુત્ર આણંદજી
 હતો. આણંદજી પણ માથાભારે, મનસ્વી અને સ્વેચ્છાચારી હતો.
 એણે સવારમાં પોતાને મળતાં દહીં, બાજરાનો રોટલો અને કેરકાના
 અથાણાની શિરામણી ખાધી નહિ પણ છુપાવી રાખી. અંધારું
 થતાં જ તે અજયપાળના મંદિરના જંગલમાં ગયો. મંદિરની એક
 બાજુએ આંબલીનું મોટું ઝાક હતું. તેની છાયા મંદિર ઉપર
 પડતી હતી. મધરાત સુધી આણંદજી એ જંગલમાં છુપાઈ રહ્યો.
 મધરાત પછી આણંદજી એ વૃક્ષ ઉપર ચડી ગયો. એની કાળાએ
 મંદિર ઉપર પડતી હતી. મંદિરના નીચેના ભાગમાં આરબો નિરતે
 ઊંઘતા હતા. મંદિરના ઉપરના ભાગમાં એકલા કુમાર રાયધણજી
 ઝોટલા ઉપર બેઠા હતા. કોઈની સાથે વાતચીત નહિ. ત્રણ
 દિવસ થયાં મોઢામાં ઢાળિયો નાખ્યો નહોતો. બાજક છતાં દહાડાં
 હોવાથી નમવાનો અને માથી મામવાનો એમનો વિચાર નહોતો.
 જૂખને લીધે સૂકેલા મોઢાવાળા કુમાર અર્ધરાત્રિ થયા છતાં નિદ્રા
 ન આવવાથી નિરાશ મોઢે બહાર ઝોટલા ઉપર બેઠા હતા.

ઝાકની ઉપર કંઈક અવાજ થયો. કુમારે એ તરફ લક્ષ
 આપ્યું નહિ. ધીમે ધીમે ઉપરથી એક દોરડી નીચે ઊતરવા માંડી.
 કુમારના મોંઢા પાસે ધીમેથી એક બંધ દાળડો સહેજ અવાજ સાથે
 આવીને પડ્યો. કુમારે એકીને ઉપર જોયું. અંદમાના અજવાળામાં
 કોઈ છોકરાએ ઉપરથી દોરી નમાવીને દાળડો મૂક્યો હતો. કુમારે
 તરત એ દાળડો લઈ લીધો. ઉધાડીને જોતાં અંદર દહીં, બાજરાનો
 રોટલો અને કેરકાનું અથાણું જોવામાં આવ્યાં. જૂખ્યો કુમાર જૂખ
 પસંજતાથી એ ખાઈ ગયો.

ત્રણ દિવસ સુધી એ રીતે કુમારને ખાવાનું મળ્યું. ચોથે
 દિવસે એક આરબને સહેજ ખાંસી આવતી એટલે રાત્રે નિદ્રા આવી

નહિ. પયારીમાં ખાંસતો એ બેઠો હતો, એણે ડેરી અને દાગડાને જોયાં. બીજા આરખોને જગાડીને એણે આણુંદણને પકડ્યો ને તેને બૂજ મોઢસી દીધો.

૫૬ જાદવજી છોકરાને ડોઢાવવા રાવશ્રીની દબરમાં ગયા. ગવશ્રી ૫૬ને 'કાશ'ના નામથી બોલાવતા હતા. કાકાને સંબોધી ગવશ્રીએ પુષ્કળ ઠપકા આપ્યો. જાદવજી માથું નીચું કરી સાંભળી રહ્યા. પોતાના છોકરાને વસમાં નહિ ગખવા માટે ગવશ્રીએ ૫૬ને બે શબ્દો કહ્યા.

ધીમા શાંત અને મૃદુ અવાજે ૫૬ માથું નીચું કરી બોલ્યાઃ
'બાવા ! આપ નામદારને એક જ કુમાર છે. સેંઠડો દાસ-દાસીઓ અને ખિદમતગારો હોવા છતાં કુમાર રાજ-આગ્રા માનતા નથી. જો બધા સાધનો છતાં એકના એક કુમાર કબજામાં રહી રાક્ષા નથી, તો પછી સાધનો વગરનો અને શુદ્ધો-નમ્રો બાપ સાત સાત છોકરાઓને કબજામાં કેમ ગખી શકે ! શુદ્ધો બાપ સાત છોકરાઓની મોટી દરવા રાત્રિવિષ્ક ક્યાં ભાટકે !'

રાવશ્રીએ આણુંદણને છોડી દીધો. ગવશ્રી રાવજીજી ગાંધી પર આવ્યા ત્યારે એમણે આણુંદણને અંજરનો ધારભારી બનાવ્યો.

જગતશેઠ માણેકચંદ

હિનાજાનો ધીકધીકતો અગ્નિ જેવો તરફો પ્રવાસીઓને ભરખી જતો હતો. ચારે તરફ ઝરમાઝરમ લૂના પ્રવાહ ઉપર પ્રવાહો, શરીર અને મનને ઠરમાવી નાખતા હતા.

એવે સમયે એક પ્રવાસી મારવાડના ગણુને પસાર કરી રહ્યો હતો. તાપથી તેનું મોઢું સુકાઈ ગયું હતું. ઝીણી ઝીણી ઝરમ રેતી તેના શરીર પર ભાઈની જેમ લાગતી હતી. કંઠ પાણી વગર સુકાતો હતો. શરીરે સહેજ યામળો પણ પ્રભાવશાળી યુવાન પુરુષ તાપ, લૂ અને રેતીથી અતિ કષ્ટાતો જેમતેમ માર્ગ ઠાપી રહ્યો હતો. નાગોરગઢ મૂક્યું હતું સારથી શરીરને વિસામો નહોતો. છુધાની વૃત્તિ થઈ નહોતી. તૃષાથી પ્રાણ કંઠે આવ્યા હતા. એનાં ચીંથરેલા ધીંગડાવાળાં વસ્ત્રો, ફાટેલાં કાંટારખાં, એની દીન મુદ્રા અને સર-સામાનનો અભાવ એની ગરીબાઈ સૂચવતાં હતાં.

રણુના કઠિ વૃક્ષો વચ્ચે એક નાની ઝૂપડી જોવામાં આવી. આશાથી ઉત્સાહિત થઈ એ ઝૂપડીમાં આવ્યો. એક ખાટ ઉપર એક વૃક્ષ સાધુ સૂતો હતો. પાસે એનો ચીપિયો અને કમંડલ પથ્રા હતાં. સાધુના શ્વાસોચ્છવાસ આવતા હતા. એના હાવાનું તેલ ખૂટ્યું હતું. પોતાના કિરતારને જવાન આપવા માટે પ્રવાસ કરવાની તે તૈયારી હતો હોય એમ જણાતું હતું. આગવુંકે એણે પ્યાન-પૂર્વક જોયો, પછી પોતાના મોઢા તરફ આંખો કરી પાણીના

કુંજ તરફ દષ્ટિ કરી. અસહાય સાધુને આગંતુકે પાણી પાડું. પોતે પણ થોડું પાણી પીધું. ચાલેલાં છતાં સાધુની સેવા કરવા એણે ઇચ્છા બતાવી. સાધુએ એક પાત્ર તરફ આગળાં કરી તે લઈ આગંતુકે સાધુના ચરીરે ચોળ્યું. તેનાથી થોડી સ્ફૂર્તિ તો આવી પરંતુ વાતો આવી નહિ. મધરાત થતાં સાધુનો શ્વાસ વધ્યો. સાધુએ ચૂલાના ખૂણા તરફ આગળાં બતાવી ત્યાં જોડવા ઇંદારત કરી પ્રાણ મૂક્યો.

રેતીમાં ઊંડો ખાડો ખોદી આગંતુકે સાધુને દફનાવ્યો. પછી ઝૂંપડીમાંથી ઠોઠાળી લઈને ચૂલાના ખૂણામાં એણે ખોદ્યું. ત્રણે ફૂટ ઊંડું ખોદતાં એક લાકડાનું પૂતળું મળી આવ્યું. દક્ષિણાસિમુખે તે ઊભું હતું. એની આગળાં પશ્ચિમ તરફ ચિંધાયેલી હતી. તેના હાથની હથેળીમાં ત્રીસનો આકડો લપેસેલો હતો. આગંતુક વિચારમાં પડ્યો. એણે એ પૂતળાની પશ્ચિમ તરફ ૩૦ મજ માપીને જોયું તો એક મોટું શ્વાસ દેખાયું. એણે ત્યાં પરમાત્માનું નામ લઈ જોડવા માંડ્યું. ત્રણ મજ નીચે ખોદતાં એક પિત્તળની પેટી સાથે તેની ઠોઠાળી અથડાઈ. એણે તે પેટીને બહાર કાઢી અને તેને ઝૂંપડીમાં લઈ ગયો. એ પેટીને ખોલતાં અંદરથી સુવર્ણના ઠાગીના મળ્યા. આનંદમાં આવી જઈ તેણે પેટીને સંભાળપૂર્વક બંધ કરી. પેટી સાથે લઈ તેણે આગળ પ્રવાસ શરૂ કર્યો.

એણે જંગાળની રાજધાની હાકમાં જઈ એક નાની દુકાન માંડી ધંધો શરૂ કર્યો.

હીરાનદે નાગોરગઢમાં ૨૫ વર્ષ ગાળ્યાં હતાં. અનેક શેઠ બદલાયા પરંતુ દારિદ્ર્યે એનો કેડો મૂક્યો નહિ. અંચળ લક્ષ્મીની મીઠી નજર એના ઉપર થઈ નહિ. શેઠ પૂરું કામ કરાવે પણ પગાર પૂરો આપે નહિ. કુટુંબનું પોષણ નાના પગારમાંથી ચાલ નહિ. એ ઉત્સાહી હતો. એનાં સ્વપ્નાં મોટાં હતાં. એણે નાગોરના

વસવાટમાં ઉત્તરિ જોઈ નહિ. એ દોરી-લોટો લઈ પાંચે પડ્યો ને
 ઢાકામાં આવી એણે નાની દુકાન કાઢી. સમય ઠીકન હતો. જરા
 ભરોડા કે મોટો વેપાર જુએ તો મુસ્લિમ અધિકારીઓની શુક-
 દષ્ટિ એના ઉપર પડે. હીરાનંદ સમયને ઓળખતો હતો. મોટાઈ
 મેળવવી સહેલી છે પણ સાચવવી ઠઠણ છે તે વાત તે હીરા
 જોવી સમજતો હતો. એણે ધીમે ધીમે વેપાર વધાર્યો. અધિકારી-
 ઓનાં પગથિયાં પણ ધસવા માંડ્યાં. મૂડી, સાદસ, ગણતરી,
 જુદિ અને સમય પ્રમાણે વર્તવાની તાલીમ એની પાસે હતી.
 આવા ભયંકર સમયમાં અકલ્પવાળાઓ જ આગળ વધી શકે છે.
 હીરાનંદ જુદિમાન હતો. અધિકારીઓને સંતોષી તેમને પોતાની
 મૂડીમાં લઈ એણે મોટા વેપાર કરવા માંડ્યા. હજારમાથી લાખ,
 લાખમાંથી દસ લાખ-એમ એની મૂડી વધવા માંડી. જૂખડી-
 બારસ હીરાનંદ હવે ખૂબ ધનવાન આગેવાન વેપારી અને અધિ-
 કારીઓને માનીતો થયો હતો.

એ વખતે પ્રાંતોની વેપાર-જગતોના ઈશ્વરા અપાતા હતા.
 હીરાનંદે એમાંથી અડગક લક્ષ્મી પેદા કરી લીધી. એની લાગવગ
 અને મોલો અને ખૂબ વધી ગયાં. જંગાળના સૂનાએ એને
 પોતાનો ખજાનચી નીમ્યો. આખા પ્રાંતની પેદાશ એને ત્યાં
 ભરાય, તેમાંથી ખર્ચ પેટે ઉપાડ થાય. બાકી દિલ્હીની હૂંડી
 હીરાનંદ લખી આપે. એ સમયે હૂંડીપત્રનો વિશેષ પ્રચાર હતો.
 રાકડ નાણું ભૂંટાઈ જવાનો ભય હોવાથી હૂંડીપત્રોનું કામ વેપારી-
 ઓ વચ્ચે વિશાળ પાયે ચાલતું હતું. હીરાનંદે પોતાના એક પુત્રને
 દિલ્હી મોકલીને ત્યાં પેઢી ખોલાવી હતી.

હીરાનંદની ઉત્તરિ દિનપ્રતિદિન ચલી જતી હતી. એના મોટા
 પુત્ર માણેકચંદ દિલ્હીમાં ચાલી દરબારમાં પગપેસારો કર્યો હતો.
 ઔરંગઝેબ બાદશાહને એણે ત્રણ લાખ રૂપિયા ધીમાં હતા. હવે

એ શાદી શાકુઠાર બન્યો હતો. એને ત્યાં મોટી દલેલી, ગાડી, ઘોડા, વાદનો અને ચોટી માટે ખાનગી સેનાના બસો સિપાહીઓ રહેવા મળ્યા. પાંચખીમાં એસી હીરાનંદ સૂઝાને મળવા બધા પાછળ પોતાના ખાનગી ખાતાના પચાસ હથિયારબંધ ઘોડેસવારો હોમ. એને વંશવ રાજ્યદરજાને જેવો યર્ધ પડ્યો.

હીરાનંદ પછી આ ધનસમૃદ્ધિ અને મોભાના વારસ માણેક-ચંદ થયા. એ પિતા કરતાં પણ વધારે વિચક્ષણ હતો. એના પાસા પોખાર પડ્યા મોડયા. સુલતાન મુઆઝિમ બદાદુરસાદને મદદ કરી એણે નાણાં અણીને વખતે ધીર્યાં. એને હાકાની નમર-શોકાઈ અને છત્ર-ચાંમરનું માન મળ્યું. બાદશાહી ખબરો મળવા, સાચવવા અને ધીરધાર કરવાનો જન્મસિદ્ધ હસ્ત એને મળ્યો.

ફરખસિયર બાદશાહ સૈયદખાઈ એના હાથમાં રમકડું હતો. સૈયદખાઈ એણે એને જહાંગીરસાદ બાદશાહનું ખૂન કરીને દિલ્હીની માદીએ બેસાડ્યો હતો. ફરખસિયરને રતનવતી ભેઈલી હતી. માણેકચંદ શેઠે તે ભેળવી આપવા ખૂન ધન ખચ્ચું. સૈયદખાઈએ હાર્યા, મરાયા અને ફરખસિયર બાદશાહ થયો. માણેકચંદ એની મૂઠેનો ખાલ બન્યો. એને જગતશેઠની પદવી મળી. હાથી ઉપર સવારી, મોતીની પાદશાહને પહેરવાની માળા અને નગારાં, છત્ર-ચામર સાથે મળ્યાં. દિલ્હીનું વાતાવરણ માણેકચંદ જગતશેઠને પર્મદ આપ્યું નહિ. તે હાદા જઈને રવા. બંગાળની મહેસલનો વહીવટ એણે કરવા લાગ્યા. જગતશેઠની સમૃદ્ધિ અતિ મહાન હતી. ગેર મુતજરીન નામના ફારસી ઇતિહાસકારે તે નીચે મુજબ વર્ણવી છે.

જગતશેઠની પાસે હોલન તો એટલી બધી હતી કે આખા હિંદુસ્તાનમાં ઉત્તર કે દક્ષિણમાં તેમની ભેટીનો શાકુઠાર રોપ્યો પણ ન જડે. બંગાળના બધા જ શાકુઠારો માં તે તેમના આભ-તિયા અથવા તે તેમના સગાઓ હતા. મરાઠાઓના દલ્લા વખતે

મીર હખીબ એકલો જગતશેઠના ધરમાંથી બે કરોડ રોકડા સિક્કા ઉઠાવી ગયો. આટલી મોટી રકમ લૂંટવા છતાં જગતશેઠ અને તેમના બાઈને મન તો બલે પાસનાં બે તરણાં ગયાં હોય એમ લાગ્યું. આ મોટી લૂંટની પછી પણ અગાઉની પેઠે તેઓ દિલ્હીની સરકારને માત્ર દર્શની ફાંડીથી એક જ વખતે એકી સાથે જ એક કરોડ રૂપિયા ભરી શકતા હતા. એમના વૈભવની વાત હાલના જમાનામાં પણ અતિશયોક્તિ ભરેલી લાગે. જગતશેઠના મુનીમે પણ મોટો વૈભવ ધરાવી જમીનદારો બન્યા હતા.

ઔરંગઝેમની રાજ્યનીતિથી મોગલ સહેનશાહત નમળી બની ગઈ હતી. નમળા પાદશાહેને ખટપટી ભેટકો રમકડાંની પેઠે રમાડી વારવાર પદબદ્ધ કરતા હતા. સુખાઓ સ્વતંત્રતાને માટે મધી રહ્યા હતા. પાદશાહની સત્તા નમળી પડી ગઈ હતી. ચારે તરફ અવ્યવસ્થા ફેલાઈ ગઈ હતી. બંગાળમાં એ સર્વે અઝીમુશાન નવાબ હતો. પરંતુ શાહી સુખા મુરશિદકુલીખાંએ કુલ સત્તા પોતાની મુઠ્ઠીમાં સેન્યના બગથી સાચવી રાખી હતી, મુરશિદકુલીખાં બહુ ચતુર અને શૌર્યવાન પુરુષ હતો. તેનું પરાક્રમ અને કર્તવ્યશુદ્ધિ જોઈ ઔરંગઝેમે એને બંગાળનો સુબો બનાવ્યો હતો. નવાબ અને સુખા વચ્ચે કુમેલ હતો. કોઈ વ્યક્તિ સત્તાવાન ન બની જાય તે માટે ઔરંગઝેમ આવી ભેંટનીતિને ઉત્તેજન આપતો. એના વંશજો પણ એ નીતિને અનુસરતા. માણેકચંદ જગતશેઠ અને મુરશિદકુલીખાં વચ્ચે ગાઢ મિત્રો હતી. “આ નવાબ માત્ર નામનો જ જો છતાં પ્રજા ઉપર કટલો ભુલમ કરે છે ? મારાથી તો હવે આ સહેવાતું નથી. મારા હાથમાં ચમ અવે છે.” મુરશિદકુલીખાંએ હુકો પીતા પીનાં ઉદ્ગાર કાઢ્યા.

“પરંતુ એ સારી ગુજીતિ છે ? પરિણામ વિચાર્યાં છે ? નવાબને કાઢશે તો પાદશાહની ખફગી થશે. નવાબના સેનિકો

લાગિયાપાગિયા દુસ્મની કરશે. મરાઠાઓનો ખોદ ક્યાં ઓછો છે ? બધેથી તાર્કિકોનો રાફડો ફાટશે.” માણેકચંદ વિચારીને બોલ્યા.

“ત્યારે કરવું શું ? આ નવાજનો જીવન મૃગે મોંઘે સહન કરી જોવા કરવું ? હાકા ઉઠાવક થવું ચાલ્યું છે. જીવનથી રાજપૂતમાં કાણુ જીભું રહે ? યુક્તિથી કામ લો.” મુરસિદખાનનાં પૂછ્યું.

“પહેલાં આ જૂની રાજધાનીનો મોઢ મૂકો. નવી રાજધાની વસાવો. હાકાનાં ખડેરામાં બસે નવાજ સજા કરે. સૈન્ય અને વેપાર નવી રાજધાનીમાં વસાવો. આ હાકાને નવાજ સજા, વેપાર અને સૈન્ય વિના પોતે ગળી નાખી દશે.” માણેકચંદ સલાહ આપી.

“નવી રાજધાની વસાવવા માટે ધન જોઈએ, દિલ્હીની સંમતિ જોઈએ. એ બધું મારી પાસે ક્યાં છે ? વેપાર નવી રાજધાનીમાં કાણુ લાવે ? એ બધું અસંભવિત છે.”

“કાંઈ જ અસંભવિત નથી. ધન માટે તમારે ચિંતા કરવી જ નહિ. દિલ્હીથી પાંદણાહ સલામતની પરવાનગી પછી હું મેળવી આપીશ. બંગાળનો વેપાર મારા હથાણથી નવી રાજધાનીમાં આવશે. એક પક્ષે અનેક પક્ષીઓ મરશે. કેમ, તમોને ઠીક લાગે છે ને ?”

‘જો તમો માથે લેતા હો તો હું તૈયાર છું. જો ટાંઢે પાણીએ ખસ જતી હોય તો ગરમ પાણી કરવાની કડાકૂટમાં કાણુ પડે ? બસે, તમો જો કરો તે મારે સ્વીકાર્ય છે.”

બંગાળે તીરે નવું શહેર મુરસિદખાન દર્શ્યું. માણેકચંદ શેઠે દિલ્હીથી પરવાનગી મંગાવી આપી. પાંદણાહને ઢસ લાખ રૂપિયા ભેટ આપવાથી આ બધું થઈ શક્યું. માણેકચંદ શેઠે એક કરોડ રૂપિયા આ નવી રાજધાની વસાવવા ધીર્યાં. એમના હથાણથી બંગાળનો વેપાર મુરસિદખાનમાં વધ્યો. એમણે પોતાની કોઠી મુરસિદખાનમાં બાંધી પોતાને માટે મોટું મંદિર લાખોના ખર્ચે

તૈયાર કરાવ્યું. પોતાની ટંકશાળ બાંધી. આખા બંગાળ માટે સિક્કા પાકવાનો હક્ક માત્ર જગતશેનો જ હતો. સરકારી ખાનનો પણ એમને ત્યાં રહેતો હતો. બંગાળનું આખું સરકારી, વ્યાપારિક અને આર્થિક તંત્ર એઓ જ ચલાવતા હતા.

પાદશાહ ફરજિયાત એક વર્ષ થયા ગાદી ઉપર આવ્યા હતા. એમના હાથમાં નિરંકુશ સત્તા આવી હતી. આજે યુવાન ખૂબ-સૂરત મહબરેલ નયનોચાળી રાજપૂત રાજકન્યા સાથે એમના નિકાહ થવાના હતા. પાદશાહ સલામત ઓચિત્તા એકદમ ખીમાર બની ગયા. હકીમે-વૈદોની ચિકિત્સા અને દવાદારથી જરા પણ ફાયદો થયો નહિ. અતિ મોજશોખ અને ભોગવિલાસથી જે રોગ સમૃદ્ધિ-શાળી સત્તાધારી પુરુષોને થાય છે તે રોગ પાદશાહ સલામતને લાગુ પડ્યો હતો. પીડા અને રોગથી મરત થયેલા પાદશાહ શર્યામાં પડ્યા પડ્યા ચિત્કાર કરતા હતા. સૌને આ જીવલેણ માંદગી માટે સાદ્યક બન્યો હતો. મોટા પ્રધાન ફરજ-ઉત્ત-મુલ્કે કાઠ પરદેશી સાથે પ્રવેશ કર્યો.

“કોણ છે આ ?” પાદશાહની આંખોએ પૂછ્યું.

“જલ્દા પનાહ ! આ હેમિલ્ટન કરીને ફિરંગી હકીમ છે. એની દવા કરવાની મારી અરજ છે.” હાથ ભેડી વડા પ્રધાને ડોક્ટરને ઓળખાવ્યો.

“એના માટે કોણ જવાબદાર છે ?” પાદશાહી હકીમે સવાલ કર્યો.

“હું જવાબદાર છું. મેં એમની દવાના અને સૌજન્યના ફાયદા મેળવ્યા છે.” વડા પ્રધાને અરજ કરી.

“અમો પણ એના તકલી છીએ.” સૈન્યના ત્રણ મોટા સેનાપતિઓએ સાક્ષી આપી.

પાદશાહે માથું ઢલાવી સંમતિ આપી. બાદશાહી હકીમનો વિરોધ નિષ્ફળ ગયો. ડોક્ટર હેમિલ્ટનની દવા ચાર્લ્સ યર્ષ. પહેલે જ દિવસે ચાર આની ફાયદો થયો. આઠ દિવસમાં તો બાદશાહ હરતાફરતા થઈ ગયા.

“હકીમ હેમિલ્ટન ! માગો, માગો. જે માગો તે આપીશ.” બરદરબારમાં બાદશાહે અમીદદિથી ડોક્ટર તરફ જોઈને કહ્યું. ડોક્ટર વિચાર કરીને જ આવ્યો હતો. એના દારૂદ્રવ્યનો નાશ થઈ જાય તેમ હતું. ધન, સમૃદ્ધિ, અધિકાર, દાસ-દાસીઓ, મહેલ-મહેલો તે મળે તેમ હતું. ડોક્ટરે પોતાના માટે કંઈ જ માગ્યું નહિ. એણે અસાધારણ દીર્ઘદષ્ટિ વાપરી : “આપ નામદારનું વચન મારા ઉપર છે. મારે એ જ વચન માંગવાનું છે. બંગાળમાં મંગાના કિનાર ઉપર કાલીકતા ગામની આસપાસનાં ચાલીસ પરમણાં મારા જાતજાઈઓ અંગ્રેજોને મળે એવી આરા આપો.” ઉપકારવશ બાદશાહે વગર વિચાર્યેં જો ચાલીસ પરમણાં અંગ્રેજોને સોંપવાનો ખરીતો કરી આપવા આરા આપી. અંગ્રેજોને દિંદમાં રાજ્યસત્તા સ્થાપવાનો મૂળમૂળ પાયો નંખાયો. આખા બંગાળના જમીનદારો, રાજદારીઓ અને બાદશાહી સૂબાએ જ એ વિરોધ કર્યો અને સૂબાએ અંગ્રેજોને દાદ આપી નહિ.

અંગ્રેજોએ બાદશાહના ચરણે ફરી વિનંતિ કરી. બાદશાહ ક્રોધથી જભૂટી ઊઠ્યો. એણે ફરમાન કહાલ્યું : મુરશિદકુલીખાને પદબટ કરવામાં આવે છે. જગતશેઠ માણેકચંદને સૂબા તરીકે નીમ્યા. નવી આરાનો અમલ કરાવવા તાકીદ કરવાની આરા કરી. માણેકચંદ જગતશેઠ મુતસદ્દી પુરુષ હતો. મુરશિદકુલીખાં લાયક સૂબો હતો. બંગાળનો ખંદોજસ્ત જો બરાબર જળવતો હતો. કાઈ પણ સૈન્યનો વિશ્વાસ ન ધરાવનાર અસૈનિક વ્યક્તિ સૂબાગીરી સલાવી

ન શકે એ તો દીવા જેવી ચોખ્ખી વાત હતી. શેઠ પરભારા મુગશિદ્ધકુલીખાને મહેલ ગયા.

“હાલે પધાર્યા નવા સૂના સાહેબ, ક્યારે ચાજું લો છો ? બધા ચાજું આપવા તૈયાર છો. પરંતુ પરદેશી જૂખ્યા ગીધાઓને દાખલ કરી જન્મોજન્મ કાળા દીની લેવા તૈયાર નથી.”

“આમ હજી શું કરો છો, મુગશિદ્ધકુલીખા ! તમારી ઉપર-વટ થઈને હું આવું ? મારું કુળ અને મેની લાજ મરે ને ! હું સૂનાગીરીની વાંચના રાખતો નથી.”

“ત્યારે શું કરશો ? બાદશાહી ફરમાનની અવગણના કરશો ?”

“અરે, સાપ પશુ ન મરે ને લાકડી પશુ ન લાગે એવો વચનો મારું કાઢીધું અગ્રેજોનો ગવર્નર મને હાલે મળવા આવ્યો હતો. મેં એને સમજાવ્યો છે કે દેશના સર્વે સમર્થ પુરુષો અને કચ-વલ્લદા, ફેંચ વેપારીઓનો સર્વેનો વિરોધ વહોરીને તમે આ પરગણાં જમ સાચવી શકશો ! એ સાચવવા માટે તમેને પાંચ-સાત હજારનું સૈન્ય જોઈશે, વરસે એકથી દોઢ લાખની પેદાશવાળાં પરગણાં સાચવવા માટે દર વરસે ૧૦થી ૧૫ લાખ રૂપિયાનું ખર્ચ કરવા તૈયાર છો ? એ વેપારી બચ્ચો તુરત સમજી ગયો મેં તેને એ પરમણાઓમાં વગર જકાતે માત્ર આવવા દેવાની અને ખરીદવાની છૂટ આપી છે. અને વધુમાં કહ્યું છે કે કાલીકતા બદરનો વહીવટ પણ તમેને સોંપાયું. ગવર્નર તો આ વાતથી રાજી રાજી થઈ ગયો. એણે મને લેખિત સમતિ પણ આપી છે”

“પણ દિલ્હીનું શું ? બાદશાહ માનશે ?”

“જે મિલાળીખી રાજી તો કયા કરે મિયાં કાજી ? હું સૂના-ગીરી સ્વીકારી મારા વતી તમેને સૂના નીમીચ દિલ્હીનું ફરમાન અમલમાં આવ્યું એમ બહારથી સમજાશે અગ્રેજોનું સમતિપત્ર

પણ મોઢસીય. બાદલાદને બેટ ધરવા રૂપિયા દસ લાખ પણ મોઢસીય. કેમ, હવે ઠીક ગોઠવણ છે ને ? મેં બાદલાદને મોઢસવાના પત્રમાં તમારા બારે વખાણ કર્યાં છે, તે વાંચી મોઢલાવી આવો. ”

મુરશિદકુલીખાં રુસ્કો વાંચી જગતશેહની બેટી પડ્યો એની આખમાંથી આનંદ અને ઉપકારવશતાનાં આંસુઓની ધાર વહી રહી. મુરશિદકુલીખાં અને જગતશેહની બેટીએ પંદર-વીસ વરસ સુધી વસતીને સુખ આપ્યું. બન્નેએ થોડા થોડા અંતરમાં સમય પૂરો થયે જગતમાંથી રજા લીધી.

મથરાપંથી મથુરાદાસ લવજી

“ભાઈઓ, આ વલ્લભી-સંપ્રદાયના મહારાજો ધર્મના નામે ઘણા ધતિંગો ચલાવે છે. તેઓ પોતાની પુત્રીઓ જેવી સેવિકાઓ સાથે વ્યભિચાર કરી ધર્મને બદાને ખૂન અનાચાર ફેલાવે છે એમની સેવિકાઓ મહારાજોને સાક્ષાત્ શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા તરીકે માને છે. મહારાજો પોતાની સેવિકાઓ સાથે શ્રીકૃષ્ણનો વેશ લઈને રાસ રમીને વલ્લહરજી જેવી લીલાઓ કરે છે. આપણા મંડળ તરફથી આ ધતિંગ સામે મોટી જોડાઈ ચલાવવાની જરૂર છે.” મથુરાદાસે કહ્યું. “હું તનમનધનથી મદદ કરવા તૈયાર છું.” ડૉ. બાઉલાજીએ તત્પરતા બતાવી. “મારી પણ તત્પરતા છે.” શેઠ લખમીદાસ ખીમજીએ સંમતિ આપી. “હું તો તૈયાર જ છું.” શેઠ નાનાલાઈ રાણીનાએ કહ્યું. “આવા મગમાં હું તો જરૂર અંબરથું ચમકશ. ” કરિ નર્મદાસકરે પોકાર્યું. “આપ મદદ કરો તો હું ‘સત્યપ્રકાશ’ પત્ર કાઢી આપણા સુધારાનો ઝડો બિંચો કરું, પણ મને આર્થિક અને સાહિત્ય-સંબંધી પૂરી મદદ મળવી જોઈએ. હું તો સાધન વગરનો છું.” ડર વરસના યુવાન કરશનદાસ મૂળજીએ કહ્યું.

“બેફિકર રહો. હું તમને પ્રુજિમાર્ગનું સંપૂર્ણ સાહિત્ય આપીશ. મારો અબ્બાસ ઊંડો છે. આર્થિક મદદનો ભાર પણ મારા ઉપર. લેજો દિવિ લખી આપશે. હું પણ લખીશ.” મથુરાદાસે જાહેર કર્યું.

શ્રી. કરશનદાસ મૂળજીએ ‘સત્યપ્રકાશ’ મંવત ૧૯૧૧ના શ્રાવણ વદ તેરશે ચાલુ કર્યું, હિંદુ યુદ્ધિવર્ધક સભાના સભ્યોએ

ખૂબ ઉત્સાહથી મદદ કરી. તેમાં શેઠ મથુરાદાસની મદદ સૌથી પ્રથમ વધારે હતી. સુધારાના મંબંધમાં સૌથી પ્રથમ આ પત્રે મોટો પ્રચાર કર્યો. જાગલમ, વિધવાવિવાહ અને ધર્મના અનાચાર મંબંધી એમાં ખુબ્બ જ ચર્ચાઓ આવવા લાગી. મથુરાદાસે આમાં તનમનધનથી મદદ કરી.

“મથુરાદાસ, મેં જદુનાથજી મહારાજ સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરવા નિશ્ચય કર્યો છે. તમે સાથે આવશો ?”

“જરૂર આવીશ. પણ તોફાન જરૂર થશે સાથે બે લેવા લેજો. કૃષ્ણદાસ મહારાજ પોતાનો દડો લઈ સાથે આવશે. ધણું સારું, આપણા સભ્યો હાજર રહેશે.”

મથુરાદાસે હવે ખુસ્તી રીતે ધર્મને નામે આલતા બલિયાર સામે ખુસ્તો પ્રચાર ચાલુ રાખ્યો. પોતે વેપારી હતા છતાં બારે સાહિત્યવિભાગી હતા. પોતે ગુજરાતી તથા ચોપડી બધા હતા પરંતુ વિશાળ વાચનથી ગુજરાતી, મરાઠી, અંગ્રેજી, હિંદી, મગ-એ ભાષાઓના પ્રખર વિદ્વાન બન્યા હતા. એમની ભાટિયા યાત્રિ અતિ અંધશ્રદ્ધાળુ હતી, મહારાજોને સાક્ષાત ઈશ્વર માનતી હતી.

“હું તો લોકોમાં ખૂબ અજખામલો થયો છું. સમસંબંધી, ઝોળખીતાપાળખીતા, કાઈ મને બોલાવતાં જ નથી.” કવિ નર્મદા-શંકરે હસતાં હસતાં વાત કરી. “અને આ મથુરાદાસ તો ભાટિયાની આખી યાત્રિમાં મનથી બહિષ્કૃત થાય છે. અમારી ધાકથી એમને યાત્રિ બહાર કાઢ મૂકી શકતું નથી બાકી સૌ એના ઉપર પાછળથી થૂંકે છે. મંબંધીઓ, ઝોળખીતા, સ્નેહીઓ જ્યાં મથુરાદાસને બેસાડ્યા હોય ત્યાં એમના જવા પછી લોપી નાખે છે. અમારા જીવનમાં આખી યાત્રિમાં આવે આકરો પુરુષ કાઈ બેસે નથી. ઓહો એને ‘પીટ્યા, નખોલ્યા, મથરાપંથી’ વગર બોલાવતી નથી. ભાટિયા યાત્રિમાં એનાથી ઓછો મથી ઝાઝી

ગાળો ખાનાર કાઈ મળશે નહિ. છતાં આ મૂર્તિને કાઈ થતું નથી. ”
લખમીદાસ ખીમજીએ હસતાં હસતાં કહ્યું.

“ સુધારકોની આવી જ દસા હોય. ગાળો ખાવા, માર ખાવા, ધિક્કાર મેળવવા જ તેઓનો આ જગતમાં જન્મ થયો છે. કેમ મયુરાદાસ ? ” ડૉ. ભાઉદાજીએ ટકાર કરી.

“ અરે ! એ તો ચોડા વખત માટે છે. ભવિષ્યમાં અમે પૂજ્ય, કેમ કેવિ ? ” મયુરાદાસે ઉમેર્યું.

હિંદુ શુદ્ધિવર્ધક સભાના આગેવાન સભ્યો પ્રખ્યાત ઍરિસ્ટર મિ. એનેસ્ટીના એમ્પરમાં એને મળવા આવ્યા.

“ મિ. એનેસ્ટી, જુનાય મહારાજે આ કાઈ (કરશન-દાસ મૂળજી) સામે લાયબલ કેસ માંડ્યો છે. તમે એમના ઍરિસ્ટર તરીકે રહેશો ? તમારી વાજખી શી હોય તે કહો. આ તો લોકકલ્યાણનો કેસ છે. તમે ઓછામાં ઓછી શી ફો એવું હું ઇચ્છું છું. કરશનદાસ પાસે ફટી બદામ નથી, અમારે ભેગા કરી આપવા પડશે. આ રહ્યો બદનક્ષીના ડાપાનો અગ્રેજી તરજુમો. ” ડૉ. ભાઉદાજીએ કહ્યું.

ડાપાનો અનુવાદ વાંચીને, ‘ આ તો આખા વૈષ્ણવ સંપ્રદાયને ડોળી સમજવાનો મોટો કેસ છે. આમાં અતિશય મહેનત છે. મને કાશ્ચ સમજાવશે ? આ સંપ્રદાયના પ્રથિનો કોને અભ્યાસ છે ? ’ મિ. એનેસ્ટી બોલ્યા.

“ હું સમજાવીશ. એ પ્રથો મહારાજે છૂપા રાખે છે. મેં એ મેળવી રાખ્યા છે. એના તરજુમા હું કવિ નર્મદાચંદ્રની મદદથી પૂરા પાડીશ. બેફિકર રહો. ”

“ મારી શી પચ્ચીસ દળર રૂપિયા ચાવ, પણ આ કામમાં મને રસ હોવાથી માત્ર પંદર દળર લઈશ પાંચ દળર પહેલા આપવા પડશે, કળલ છે ? ”

“કાલ સવારના દસ વાગે તમને હું પાંચ દુબરને એક મોક-
લીશ, ખીજા પછી સમયસર હું આપીશ.” મધુરાદાસે ખાતરી આપી.

કેસ' આપ્યો. આગરદાર સાક્ષીઓને મેળવવા, તેમને ફિટા-
વવા માટે વગદાર પ્રયત્નોને શિથિલ કરવાની મુત્સદ્દીગીરીમાં મધુરા-
દાસે રાત્રિદિવસ અખત મહેનત કરી. સામે પક્ષ અતિ-ધનવાન,
વગદાર અને ધર્મરૂપી ભયંકર યજ્ઞો ધનવતાર હતો, ધર્મને નામે
પ્રત્યેક ઝનૂન ધરાવતો હતો. એને મદાત કરવા અનિર્ધીઓની
જરૂર હતી. મધુરાદાસની મહેનતનો પર ન હતો. એણે મજબાબાનું
સખળું સાહિત્ય ભેગું કર્યું હતું. એનો અગ્રિજ તરલુમે કરાગ્યો.
પેરિસ્ટરને સમજાવવાનું બારે કામ એણે મિત્રોના સહકારથી પૂરું
કર્યું. સેંકડો ગ્રંથો વાંચી કેસમાં ઉપયોગી સાહિત્ય શોધી કાઢ્યું
એ જેવુંતેવું કામ નહોતું. કેસ લખો આપ્યો. વૈસા ભેગા કર-
વામાં એને લખખીદાસ ખીમજીએ અજમ મદદ કરી. કરચનદાસ
મૂળજી પછી રાત્રિદિવસ મહેનત કરતા હતા, પછી આ યુવકને અનુ-
ભવ, આર્થિક મદદ, સાહિત્ય, આગરદાર સાક્ષીઓ, શોધખોળ
અને સર્વેમાં મધુરાદાસ લવજીની પૂરી અને અયામ મદદ હતી.

એકલા મધુરાદાસ લવજીથી બહાર નીકળી શકતું નહોતું.
એ રસ્તે પસાર થાય તો હિપરથી એમની નજદીક્કની સગી બાટિયા
બાઈઓ એકવાક ઈરાદાપૂર્વક ફેંકતી હતી. ન્યાં જાય ત્યાં ફેદ-
ફેદ-જૂંકાના અવાજો ચાલુ નીકળતા હતા. ધિક્કાર, અનાદર, રેષ,
અભાવ્યાર, ગાળાગાળી. ફિટકાર, ઘુસાનો પાર નહોતો.

“મિ. એનેસ્ટી, કેટલાક બાટિયા વગરાળા ગૃહસ્થોએ અમારી
ઉપરવટ થઈ ચાલિની સમા બરી આ કેસમાં મદદ નહિ કરવાનો
નિશ્ચય કર્યો છે.”

“આ ફેજાદારી ગુનો ગણાય તમારી પાસે શું સાગિનીઓ
છે?”

“આ રહી કરાવની નકલો. આ રહી સાક્ષીઓનાં નામ. આ રહી સાક્ષીઓના કહેવાની જુગાનીઓનો સાર. અમારા જાણ-વેદુઓએ એવી હકીકતો ભેગી કરી રાખી છે.” મથુરાદાસે કહ્યું.

“ધણું સારું. હું પોલીસ કમિશનર અને જડજને મળી યોગ્ય કરું છું. ઈન્સાફ વિરુદ્ધ આ કાવતરાનો પાકો કેસ છે.”

કેસ ગૃહસ્થો ઉપર ‘ભાટિયા કોન્સિપરસી કેસ’ આપ્યો. મિ. એન્ટેસ્ટીની અરજથી નામદાર જડજનેએ માત્ર હંક કરવાનો હુકમ કર્યો. બે ગૃહસ્થોને એક એક હજાર રૂપિયા હંક અને આઠને પાંચસો પાંચસો રૂપિયા હંક થયો.

મૂળ કેસ આપ્યો લગભગ એક મહિના સુધી. કેસ પાછળ સખત જહેમત લઈ ૩૦ જેટલા આખરદાર સાક્ષીઓની જુગાની અપાવી. આરોપી કરચનદાસ હતા, પરંતુ મહેનત મુખ્યત્વે મથુરાદાસની હતી. મહારાજ લાખમલ કેસમાં ચીફ જસ્ટીસ સર માધુ સાસને અને સર એડિવન આર્નોલ્ડે મહારાજ ઉપર બલિયાર કરવાનો આરોપ સિદ્ધ ગણ્યો. આવા કેસોમાં અતિ બમવાળા અને સમૃદ્ધિ-શીલ આરોપીઓ ઉપર એવા આરોપો સિદ્ધ કરવા એ અત્યંત કઠિન વાત છે, છતાં ડોક્ટરો જેવા આખરદાર સાક્ષીઓ લાવી મથુરાદાસે આ વાત સિદ્ધ કરી આપી. તેમ જ હવેલીઓમાં મુખ્યત્વે વપરાતું આ સંપ્રદાયનું સાહિત્ય પણ દૂષિત છે એમ સર એડિવન આર્નોલ્ડે જાહેર કર્યું. કરચનદાસ મૂળજનો વિજય થયો. એમને છોડી મૂકવામાં આવી. મથુરાદાસે આમાં પોતાની સર્વ શક્તિઓ રેડી હતી.

આ સમયે મથુરાદાસે શાઓનો સારો અભ્યાસ કર્યો હતો. એમણે વારંવાર બોધ આપીને પોતાના મતના કેટલાક ગૃહસ્થોને મેળવી લીધા હતા. એમના મિત્રમંડળ અને એમના મતમાં ટેકા આપનારાઓમાં શેડ લખમીદાસ ખીમજી, શેડ ગોકુળદાસ તેજપાલ

વગેરે દતા. જાટિયા જાતિનો મોટો જામ મયુરાદાસને હજીજતા વિષની પેઠે ધિક્કારતો હતો, છતાં મયુરાદાસની કાર્યકુશળતા એટલી સરસ હતી કે શેઠ લખમીદાસ ખીમજી અને ખીમજી પોતાના મિત્રોની મારફતે જાતિનું સુધાન રૂપ વરસ સુધી યોગ્ય રીતે એમણે ચલાવ્યું હતું. દરેક સભામાં એમનું એક વક્તૃત્વ જૂની ખરાબ રાહરસનો, રીતભાત તોડવા અને પ્રગતિશીલ થવા તરફનું હોય જ. આખી જાતિમાં તે સમયે વિચારવાનું જાતિપુરુષ તેઓ જ હતા, એટલે એમનું સૌને મને-કમને સંભળવું પડતું.

યુવાન ગોકુળદાસ તેજપાળ અમાખ્ય રામચંદ્રી પીઠાઈને પક્ષંગ ઉપર સૂતા હતા. આસપાસ સર્ગાસંબંધીઓ, મિત્રસ્નેહીઓનો જમાવ થયો હતો. ડોક્ટરોએ હવે જીવનદીપ જીવંતોની અણી ઉપર હોવાનું જણાવ્યું. શેઠને માત્ર એક વિધવા પુત્રી સિવાય ખીજી કંઈ સંતતિ નહોતી. વૃદ્ધ માતા અને સ્ત્રી સ્વામાખાઈ વારંવાર શતાં શતાં માયું કૃતાર્તા હતાં. ખૂન કરુણા બરેલું દ્રશ્ય!

ગોકુળદાસ શેઠ શાગી છતાં પૂર્ણ શુદ્ધિમાં હતા.

“પૂતર હીં પુણ્ણદાન કર.” માતાએ શતાં શતાં કહ્યું.

“હેર નહિ કર્યો તો કહે કંધા?” સ્ત્રીએ આંસુ પાડતાં કહ્યું.

“પાંજે (આપણા) ગુરુ અને હવેલીએ મેં ધર્મદાન કર.

ખચ્ચા!” માતાએ આંસુ હજાવીને કહ્યું.

માતા અને સ્ત્રી પોતાના સંસ્કારો અનુસાર હવેલી અને મહારાજને દાન કરવા ખૂન દગાણ કરવા લાગી. એટલામાં શેઠ મયુરાદાસ લગ્ન અને શેઠ લખમીદાસ ખીમજી આવી પહોંચ્યા. મયુરાદાસ વસ્તુરિયતિ સમજી ગયા. એમણે ડોક્ટરોને કહ્યું કે આ સમયે રાહકૂટથી દરદીને બારે આપાત થાય છે મારે એમને જાતિ આપવા એમને દૂર કરવા જોઈએ.

“અમારું ઠાઈ માનવું નથી.” ડોક્ટરોએ કહ્યું.

“અત્યારે દરદી તમારા કબજામાં છે. તમે દબાવીને કહો. અમે પણ એમ કરશું.” ડોક્ટરોએ બધાને આમ બહાર કાઢ્યાં.

મયુરાદાસ અને લખમીદાસે પોતાના મિત્ર ગોકુળદાસને ધનને સદુપયોગ કરવા વિનવણી કરી. ગોકુળદાસના કહેવાથી મયુરાદાસે ત્યાં બેઠાં જ વીલ થડી દાઢ્યું. પંદર લાખ રૂપિયા ધર્માદામાં ખર્ચવાની ગોઠવણ થઈ. વીલમાં દસ્તીઓ નિમાયા. જે ધન મદારાએ અને હવેલીને અર્પણ થવાનું હતું તે ધન શિક્ષણ, વૈદ્યીય મદદ, છાત્રવૃત્તિઓ અને બીજાં સત્કાર્ય માટે વપરાયું. શેઠ બીજે દિવસે સ્વર્ગવાસી થયા.

મયુરાદાસ વિદ્વાન હતા. ધનવાન નહોતા પરંતુ એમની સત્યનિષ્ઠા, વિદ્વતા અને નીકરપણાને લીધે આગળ તરી આવ્યા હતા. એમની બહાર પ્રવૃત્તિઓને લીધે વેપાર ઉપર તેઓ લક્ષ આપી શકતા નહિ. હિંદુ ધર્મ અને બાઈબા યાત્રિને લગતાં કેટલાક પુસ્તકો પણ એમણે લખ્યાં છે.

સિંધનો ' માધવ '

ગુજરાતમાં કચ્છરોહા મયો અને કચ્છનો પ્રધાન માધવ મયો.

સિંધમાં મીરા રવા અને મીરાનો પ્રધાન નામદાસ મયો.

કામધિના મું નથી કરાવતી!

વૈરવતિ મું નથી કરાવતી!

સિંધના સર્જનદારોએ જ સિંધનો નામ કરેલ.

જે બે.જી.વ.ળી કુટુંબના વડાએ મર. રાજપૂત જેવા વીરતરથી કરાચીને મધ્ય ને વેપારી રીતે તેને વિકલાનું તે જ બે.જી.વ.ળીના કુટુંબીએ સિંધને વેચ્યું-કઈ કિંમતે! એમાં વેપારીની ફતેહ હતી ખરી!

“કું મીરાનો પેમામ લાલો મું તમે અમારા દરારને કરાચી બંદરનો કળને સોંપી દે. મીરા તમારા વેપાર અને માલ-મિલકતનું રક્ષણ કરશે. હરિવામાં તમારા વહાણવટાને મીરા સામ-વશે ઝટ કરે, હરવાળની ચાવીઓ અમને સોંપી દે.”

“કરાચી બંદરનો કળને! તમે જાણો છો, કરાચી અમે વસાવ્યું છે. કિલ્લાતના ખાનની અમે પ્રજા બન્યા છીએ. એમની આરા વિના કરાચીનો કળને અમે ન સોંપીએ. જાણો, કદી દો તમારા મીર સાહેબને.” કરાચીના નગરપતિ બે.જી.મલ રહે મીરાના પ્રતિનિધિને જવાબ આપ્યો.

“ઓહ! તમે દોગતોળ-પોતિર્દાસ વાદિયાવાઈ આ જવાબ

આપવાની દિંમત કરે છે ! વેશ્યા કહી સતી રહી ચકી છે ! જે દિવસે મીરાંનું વીર્ય હજારનું લશ્કર તમારા ડાટ-હિસ્તાની મિટ્ટી બનાવી દેશે, તમારા વદાણે અને વેપારનો બુકો કરી નાખશે એ દિવસે તમારા માં એક શબ્દ બોલવાના પશુ હોય નહિ હોય એની કલ્પના છે ! તમે તો વાણિયા ! વાણિયાને વળી લગાઈ રા ! નાહક શેખી શા સારુ ? ”

“તમારાથી થાય તે કરી લેજો. અમારો જવાબ એક જ છે-કલાતના ખાનના હુકમ વિના ચહેર અમે કાઢીને નહિ સોપીએ. અમે હોમતોળ અને પોતિયાદાસ શું કરી ચકીએ એમ છીએ એનું પારખું લેવા આવવું હોય તો અમે તમને ના નહિ કહીએ. ”

“વાહ વાહ ! જમાનો પશુ શું ચીજ આવ્યો છે-ગાયો અને બકરીઓ સિંહ સામે લડવા આવે છે ! ગળું નાનું અને મોટું કામ રહેવા દો, નાહક રાજાઈ જશે. જલ્લાદ જવારે આવશે ત્યારે એનાં ભાંભરડાંને એની છૂરી નહિ સાંભળે. વિચાર કરો, તમને અને લગાઈને સો ગાઉનું છેટું કહેવાય. સાત પેઢીમાં પશુ તમે તલવાર નહિ ઝાંધી હોય. વાણિયા થઈને ગણતરીમાં બૂલ કેમ કરે છે ! આ કાંઈ પાપક ભાંગવાનું કામ નથી-માટે વિચાર કરીને જવાબ આપો.”

“વાણિયો પૂરો વિચાર કરીને જ હમેશાં જવાબ આપે છે. અને અમે આ કાંઈ પહેલી લગાઈ લડવા ભાગ નથી થયા, ધણી ચાંચિયાઓ જોડે ભેટ-ભેટા કરી લીધી છે-તમે એક વધુ-તમને પશુ અમારા ધા જોવા મળશે. માટે, હવે ઝાઝી વાતનાં ગાઈ બરાબ. સો વાતની એક વાત થઈ ગઈ. તમે એકચાર જોઈ જાઓ કે અમારી સામે ખાય બરતા તમને કેટલી વીશે સો થાય છે ! ”

ભોજમસે દૂકો જવાબ આપી દીધો. સાંભળીને મીરાંના સરદારની આંખો ચઢી ઊઠી. રાજથી રાતો થઈને એ આવતો થયો. આજે સિંધનું ખાટનગર કરાચી હિંદુસ્તાનના સાબરકિનારા ઉપર મુબઈ-કલકત્તા પછી ગણી સમગ્ર તેવું મોટું બંદર છે, હવાઈ

બંદર તરીકે તો પ્રથમ બંદર છે. આજથી બસો વર્ષ ઉપર તો એ કરાચી બંદરના ઈલા ઉપર રતીમરો અને વઢાણોને બદલે થોડા માછીમારોનાં નાનકડાં ઢોલકાંઓ જ ફરતાં હતાં અને પાકા ધક્કાઓને ઢોલકે રેતીના ટમલાઓ જ હતા.

એ વખતે સિંધના ખારેક બંદરને કઠિ કચ્છ-કાકિયાવાડ-મરહત અને રાતા સમુદ્રનાં બંદરોમાં વઢાણો નાંખરતાં હતાં-સાદસિક વેપારીઓની પેઢીઓ ત્યાં રહીને દેશપરદેશ સાથે વેપાર ચલાવતી હતી. પરંતુ અકરમાત દરિયાની રેતીની આ બંદરની ખાડી ભરાઈ ગઈ અને વઢાણોની અવરજવર બધે થઈ ગઈ. વેપારીઓ મૂંઝાયા. એમણે બીજા બંદરની શોધ કરવા માંડી અને એ શોધમાં એમને દક્ષિણી ખાડી નામે એક કઠિ મળી ગયો.

થોડા માછીમારોની વસ્તીવાળું આ કલાચી એ જ આજનું ધીખતું કરાચી. વઢાણવટીઓએ ખાતરી આપી કે આ ઉત્તમ ખાડી એક સારું બંદર થઈ શકશે, અને બોબંમલ નામના એક વેપારીના પિતાએ ખાતરી આપી કે કલાતના ખાનના કમળનો આ કઠિ છે, પણ વેપારીઓનું થાણું બનાવવા માટે ખાન પાસેથી તેઓ મંજૂરી લાવી આપી, શરૂ.

ખાનની મંજૂરી મળી ગઈ. અમુક ઊંચડી રકમ ઠેરાવી બંદરનું મુદત પણ થઈ ગયું. લૂંટારુઓથી રક્ષણ મેળવવા માટે ગામની આસપાસ મંજૂર ગઢ પણ બંધાઈ ગયો તે વધારામાં તે ઉપર તોપો પણ ચડી ગઈ. રહેઠાણનાં ઘરો, માલની વખારો અને ગુમાસ્તાની પેઢીઓ-ગણું બંધાઈ ગયું. બંદર જામ્યું ને વસ્તી વધી; વેપાર વધ્યો અને વઢાણોની અવરજવર વધી.

અને આવું ધીખતું બંદર જોઈને-આવી જાહોજલાલી જોઈને હૈદરાબાદના મીરોની દાદ સગઈ. એમણે કરાચીના નરરપતિ બોબંમલને કહેણ મોકલ્યું: “કરાચીનો કમળો, અમને આપી દો.”

જવાબમાં ભોજમલે હાહી દીધું: “લઈ આવો તમારું લશ્કર.”

ભોજમલે મીરાને તો સંભળાવી જ દીધું અને પછી ભાઈ-બંધ વેપારીઓ પાસે એ આવ્યા: “બોલો ભાઈઓ, શું કરશું?”

“કરવાનું ખીલું શું? તમે અમારા આગેવાન છો, તમારું વેશ્ય એ અમારું સૌનું વેશ્ય. કરીએ તૈયારી: આપણા વહાણોની તોપો ઉતારી વહાણોના નાવિકોને તોપો અને ઢાફોગો આપો. આપણે પણ આપણો રંગ બતાવીએ.” સૌ બોલ્યા.

ભોજમલ શેકતો પણ મોટો રક્ષાલો હતો. એ સૌને અને ખલાસીઓને કાઢ ઉપર ગોઠવી સૌને ખંડો આપી. તોપો પણ યોગ્ય રીતે ગોઠવી દેવાઈ.

ખીજે જ દિવસે મીરાનું આક્રમણ શરૂ થયું. સીડીએ લઈ સિપાહીઓ કિલ્લા પર ચઢવા લાગ્યા પણ વહાણના અનુભવી ખલાસીઓએ એમની ઉપર બરાબર તોપોનો મારો ચલાવ્યો. મીરાના પ્રથમ લશ્કરે ઉપરાઉપરી હલ્લા કર્યા પણ જરા પણ અટક્યા વિના ચાલુ રહેલા તોપમારાએ એમને પાછા પાડ્યા. આખરે મીર ઘેરા ઉડાવીને ચાલ્યો ગયો.

પણ એ માસ પછી ફરીને મીર ચડાઈ લાગ્યો. આ વખતે એ મોટી તોપો લાવ્યો હતો, પણ વેપારીઓએ મજતરી કરી રાખી હતી. તેમણે બહારથી વધુ તોપો મંગાવી રાખી હતી. પરદેશથી ખૂબ ઢાફોગો અને હથિયારો મંગાવી રાખ્યા હતા. મીરના લશ્કરે ખૂબ જોર કર્યું, કિલ્લામાં ગાજમાં પાડ્યાં. પણ તરત જ ગાજમાં પૂરી દેગમાં આવ્યા અને સામનો મજબૂત મન્યો. મીરાના લશ્કરની લોચ વગરા માંડી અને આંખરે મીરને ઘેરા ઉડાવી લેવો પાડ્યો.

એ વખતે ચોમાસું આગ્યું હતું. ચોમાસું ઊતર્યું કે તરત પાછો મીર ચડી આવ્યો.

વેપારીઓને ચિંતા થતી હતી. કંઠાતના ખાનનો કંઈ જવાગ આવતો નહોતો. દલમરા ઉપર દલકારા મોઝાચરામાં આવતા હતા. આખરે સમાચાર આવ્યાઃ એ સમાચાર મોકલ્યા હતા એક નામદે. નામદે કંઠાતના ખાને સદેશો મોકલ્યો કે અમે કંઈ મદદ કરી શક્યું નહિ, તમે તમારું ફટી લો.

વેપારીઓને ખાન પ્રત્યે તિરસ્કાર છૂટ્યો. એરા નમાલા ધણીની એક કર્તા આ ખંતીમો મીર શું જોટો છે! એમણે મીરો સાથે સદેશા ચલાવ્યા. વાટાપાટો ધર્ષ. ચરતો નકો ધર્ષ.

વેપારીઓએ મીરને કગચી સોપી દેવું. વેપાર, વહાણવટા કે જહાતમાં મીરો કંઈ દખલગીરી ન કરે. એમને જહાત પેટ અમુક દશ મળે. મીરો સૈન્ય ઉપર પોતાનું વહાણ રાખે, પરંતુ મુલકી ખાતું દિંદુઓના હાથમાં રહે. મીરો નાણાં સંબંધી દામદાજ દિંદુ દીવાનની સલાહ મુજબ ચલાવે. મીરો વેપારીઓનું મુલકમાં અને દરિયામાં ગ્લુણ કરે.

કરારોનું જરાખર પાલન થતું હતું, પણ તક્લીફ એક ખીજા જાતી ધર્ષ. ધર્મજનની મુશ્કાલો ધર્મોપોસથી દિંદુઓ ઉપર લુલ્લમ કરતા હતા.

એ જ વખતે અંગ્રેજોએ મુંબઈ પ્રદેશમાં પોતાના સામ્રાજ્યના પાસા નાખ્યા હતા. તેઓ પંજાબમાં વિજય મેળવવા ઇચ્છતા હતા, તે માટે સિંધનો માર્ગ ઇચ્છતા હતા. પણ મીરોને અંગ્રેજોનો જરામ વિશ્વાસ નહોતો એટલે અંગ્રેજો સિંધમાં પ્રવેશ પામતા નહોતા.

એ વખતે ભોજમલના વંશને સારા વેપારીઓ અને મોટી લામવગ ધરાવનારા થયા હતા. એમની મોટી જમીનદારી હતી. એમની પાસે પુણજ પેસો હતો. કચ્છ-હાકિયાવાડમાં એમની પેટીઓ હતી. મોટા વેપાર અને સારી ઇજ્જત એમનાં હતાં.

રાજ્યકારભારમાં પણ તેઓમાંથી કાઈ કાઈ વંશોના અધિકારો ભોગવતા હતા. લાલમનદાસના પૌત્ર અને હોતચંદના પુત્ર નાહિ-મલ આ સમયે બોજવાણી કુટુંબના ધન અને પ્રતિષ્ઠામાં શ્રેષ્ઠ એવા નબીરા હતા. તેઓ અત્યંત બુદ્ધિવાન અને અખર કન્યાવ્યનિષ્ઠ હતા. મીરાને સંપૂર્ણ સહકાર આપી તેઓ પોતાનો વેપાર ચલાવતા હતા.

એ વખતે એક કમનસીબ બનાવ બન્યો.

મીરાના એક હિંદુ વજીરની પુત્રવધૂ અતિ સ્વરૂપવાન બાઈ હતી. એક દિવસે એ દર્જને જતી હતી ત્યાં અચાનક મીરાના શાહજાદાની નજર એની ઉપર પડી અને 'શાહજાદાનું' માથું ફરી ગયું. જામુસોએ એને ખબર આપી કે એ તો વજીરની કુસવધૂ છે, પણ શાહજાદાને બક્ષી ન આવી. એણે વજીરને હથેલગાંધું: "આજે રાત્રે હું આપનો મહેબાન થવાનો છું. આપની કુસવધૂને મારી સેવામાં મોકલજો."

સંભળીને વજીર દમક ખાઈ ગયો. એ ઘેર ગયો. તરત જ સારામાં સારી સાઠો મંગાવી કુટુંબ અને નજીકનાં સમાવદાવાઓ-ને માલમતા સાથે સિંધની બહાર છાનાંમાનાં મોઝાંઘી આપ્યાં.

ગત્રે શાહજાદો આવ્યો. વજીર એને માન આપીને પરની અંદર લાવ્યો. શાહજાદો અંદર આવીને હજી તો સ્થિત કરે ત્યાં વજીરની તલવાર નીકળી અને શાહજાદાની મગલ પર પડી. શાહજાદો કપાઈ ગયો, પણ મરતાં મરતાં એણે પાડેલી ચીમે બહાર જીએલા સિપાહીઓના કાનને જગાડી નાખ્યા અને તેઓ અંદર દોડી આવ્યા.

વજીર પદમથો. મીરાએ એને મારી નાખવા કરતાં રિખાવવાનું વધુ સારું ગણ્યું. વજીર હથેલવાનના મુખવગ્ને મોપાઈ ગયો. ત્યાં એને કમરો મોઢવાનું કામ કરવાનું હતું જો એ બરાબર મજૂરી ન કરે તો એણે માથુસા ખાવાના હતા.

ધોર બોલવાનું કામ વજર કરે? વજર આગાયો. પણ એણે બુદ્ધિનો ઉપયોગ કર્યો કેણે મીઠી જાન અને પેસાનો ઉપયોગ કરી મુજવરનું મોં જોધ કર્યું? અને પછી ચોટીના દરવાજા ખુલ્લા કરી નાખ્યા. વજર નાચી ગયો.

મુજવરે બીજે દિવસે મીરને ખગર આપ્યા. મીરને શંકા ગઈ કે મુજવરે જ વજરને બાગવા દીધો છે, એટલે મુજવરે કહ્યું: "સાંઈ, માં હાં કરિયાં?" અંધારી રાતને દિંદુએને હા-માન વડી ગદા વડી માં કે મારવાય આપ્યો. છંજે મેમિયા અગન વસધો દો. ખાઈ ખાઈ કધો માં કે પકડેલાય ધેડચો માં તો અપ્યું બીં બજી બોલ. માં કે ગઈ કી ખગર નાંઈ.-મહારાજ, હું શું કરું? અંધારી રાતે દિંદુએનો હનુમાન મોટી મદદ કરીને મને મારવા આવ્યો. એના મેમિયા અગિ વરસનો હતો. ખાઈ ખાઈ કરી મને પકડવા આવ્યો. હું આજો મીચીને બાગી ગયો. મને બીજી કઈ ખગર નથી."

દિંદુ વજર અગિએની પાસે પહોંચ્યો. એ વજર હતો એટલે એની પાસે જ જાની તમામ ખાનગી અને જાહેર હજીકનો હતો. એણે અગિએના સિંધનાં વહીવટ, સેન્ય, જવાબદારી, કિસ્સા, તોયો, હાથપાંચો, માર્ગો-એમ ધણી ધણી હજીકનો આપી દીધો.

નાઉમલ્લ બોજવાણીના પિતા હોતચંદ ઉપર કોઈ કાગ્યુધી મુશ્કાળો નાગજ થવા, એમણે મરિજદને અપવિત્ર કરવાનો એટો આરોપ એના પર મૂક્યો, અને હોતચંદને તરત જ પકડવામાં આવ્યો. નાઉમલ્લે પૈસો અને લાગવજ વાપરી પિતાને છોડાવવા ખૂબ પ્રયત્ન કર્યો, મીરને ખાસ મળીને દવાની વાચના કરી, પણ કંઈ વળ્યું નહિ. ધર્મીય મુશ્કાળોએ હોતચંદને મરિજદમાં લઈ જઈ જગજગરીથી મુસલમાન બનાવ્યો. હોતચંદ તે પછી દેહ-બાદની બહાર ચાલ્યો ગયો. એણે જંગલમાં નાઉમલ્લને બોલાવ્યો.

“નાહિ, માંજ મટીકે ઇની જાલિમે પલીત ઈઈ. હવે માંજે જીવતરમે ધૂક પઈ.—નાહિ, મારી કાવા બજ ઘઈ, હવે મારા જીવ-તરમા ધૂક પડી.”

નાહિમલે બાપાને ધણા સમજાવ્યા કે એમાં કાઈ વાધો નહિ, તમને જીવું ઘર અપાવું; થવાનું થયું, હવે વધુ બગાડવું નથી. પણ હોતઅંદને હવે ઘેર જવાનું ગમતું નહોતું. એ કંઠમાં આવેલા નારાયણસરના અધિષ્ઠાતા દેવ ત્રિકમનાથજીને ચરણે જીવન પૂરું કરવા આજ્ઞા મળી. નાહિમલ એમને અચારનવાર મળી આવતો.

પણ નાહિમલના દિલમાં વેરનો અમિ ખૂબ પ્રજ્વલિત થઈ ગયો હતો. મીરા ઉપર વેર વાગવાનો વિચાર એને રાતદિવસ આવતો હતો.

મીરાએ અંગ્રીજોને પંજાબમાં જવા માટે સિંધમાંથી પસાર થવાની મંજૂરી ન આપી. એ વખતે નાહિમલ અંગ્રીજોને મળ્યો એટલે અંગ્રીજોએ એનો પૂરો લાભ ઉઠાવ્યો. અંગ્રીજો મીરાનો કાંઈ દોષ કાઢીને ચકાઈ કરવા માગતા હતા, પણ ઇતિહાસકારોના કપન મુજબ મીરાનો કાંઈ દોષ તેઓ કાઢી શક્યા નહિ, છતાં એમણે મીરા ઉપર ચકાઈ કરી.

નાહિમલે અંગ્રીજ જાસૂસોને કહ્યું: “તમે મને ખાતરી આપો કે તમે અંગ્રીજોના પ્રતિનિધિ છો, એટલે હું તમને સિંધ જીતવામાં મદદ કરું.”

જાસૂસોએ એમને બધા ખાનગી દસ્તાવેજો જતાવ્યા. નાહિમલે કબૂલ કર્યું કે બધી જાતની મદદ છાત્રીમાની આવશે. રસ્તાએ જતાવવા, લશ્કરને ખોરાક પૂરો પાડવો, વાહનો પૂરા પાડવા, મીરાના સૈન્યની ખાતમી આપવી, નાણાં અને મજૂરી પૂરા પાડવા—જે જેઈએ તે બધી મદદ આપવાની એણે કબૂલાત આપી.

અને પછી નાહિમલે ગામડાંઓમાંથી હસો સાંઠો લાવી આપી,

પુલાળ અનાજ લેશું કરી આપું, મોટી રકમ અંગ્રેજ સૈન્ય માટે આપીને અંગ્રેજ દંડીઓ લીધી. અંગ્રેજોને એણે પ્રાંતના રસ્તા બતાવ્યા અને મીરાની દિલ્લયાલની ખજાનો આપી. આટલી મદદ લઈને સર ચાર્લ્સ નેપિયરે સિંધ પર ચઢાઈ કરી.

૧૮૪૩ની એ સાલ આગથી સો વર્ષ ઉપરની જ વાત. અંગત ક્ષમાઓએ માતૃભૂમિને પરદેશીઓની એડી નીચે કચકાવા મૂકી દીધી!

મીરાએ તો બધું જોયું, પણ નાઉમલે બદલામાં શું મેળવ્યું? અંગ્રેજોએ પૂછ્યું: “નાઉમલ, તમારી મદદ માટે ઉપકાર બદલામાં તમે શું માગો છો?”

નાઉમલે જવાબ આપ્યો: “મારી વૈરાગ્યિય યદ્ધ એ જ મારો બદલો મને મળી ગયો.”

આમ સિંધમાં ગુજરાતના માધવની પુનરાવૃત્તિ થઈ ગઈ!

સર જમશેદજી જીજીભાઈ

અંગ્રેજ સત્તાના સૂર્યોદયનો એ સમય હતો. દિંદી જન-સમૂહને શરૂઆતની અંગ્રેજ નીતિ ખૂબ જ ગમી ગઈ હતી. અંગ્રેજ અધિકારીઓ પણ દિંદી પ્રજાજનોના સંપર્કમાં આવતાં આનંદ અનુભવતા. બ્રિટિશ બેન્કો, બ્રિટિશ વેપારીઓ, પાશ્વત્ય દેશની બ્રિટિશ એજિસી, બ્રિટિશ ન્યાયકોર્ટો-આ બધી નવી સંસ્થાઓ દિંદી જનતાને આકર્ષી રહી હતી. દિંદીની જનતા માટે બ્રિટિશ રાજ્ય-પદ્ધતિ તદ્દન નવી હતી. દિંદી પ્રજાના મનમાં એ વેળા અંગ્રેજો પ્રત્યે અને એમની રીતભાત તેમ જ રાજ્યનીતિ પ્રત્યે ખૂબ માન હતું. અંગ્રેજોના પ્રશંસકો અને એમની રીતભાત તેમ જ સંસ્કૃતિના ઉપાસકોમાં શ્રી જમશેદજી જીજીભાઈનો પણ સમાવેશ થતો હતો. અંગ્રેજો પ્રત્યે માન જાહેર કરવાની કાંઈ પણ તક એ વેળા તેઓ જવા દેતા નહિ. મુંબઈના એ વેળાના જાહેર જીવનની એક પ્રવૃત્તિ એવી નહોતી કે જેમાં શ્રી. જમશેદજી જીજીભાઈ ન હોય.

જમશેદજીએ શરૂઆતમાં તો ૧૨૦ રૂપિયા જેટલી મંજૂરાઈ (1) મૂકી વેપાર શરૂ કર્યો હતો. પરંતુ નસીબે એમની પાસેથી એ રકમ પણ ખૂટી જીધી. વેપારમાં ખોટ ગઈ. વ્યામ હાકમારીઓ ને મુશ્કેલીઓ વચ્ચે અથેકાતી-કુટાતી એમની જીવનનીયા ચાલતી હતી. સદ્ભાગ્યે ૧૮૦૭માં એ બધી મુશ્કેલીઓનો અંત આવ્યો. તેઓ મુંબઈમાં આવી વેપાર કરવા લાગ્યા. તેમનો વેપાર મદ્રાસ, કલકત્તા, કોલ્કો, પિર્નામ, સિંગાપુર, સિયામ, સુમાત્રા, ચીન અને ઇન્ડો-

ના ખંદેરો ખાતે વિકાસ પામ્યો હતો. સને ૧૮૧૪માં એમણે પહેલું વડાણું 'ગુફ સક્સેસ' ખરીદ્યું. પછી 'ગ્રીન' વડાણો બહે-રામજોર, બોમ્બે હેક્સ, સાહબેટ, ફોર્ટ વિલિયમ, માર, એનાનીમા અને માનરિક ખરીદ્યાં. આ ઉપરાંત 'બીન' ચાર-પાંચ વડાણો તેઓએ ચાર્ટર્ડ છીધા હતાં. આમ તેઓ કુલ ત્રીસેક વડાણોને કાફલો ધરાવતા હતા.

સર જમશેદજી કંપનીમાં સરખાતમાં ત્રણ જાગીરાશો હતા: (૧) શેઠ મોતીચંદ અમીચંદ, (૨) પોતે, અને (૩) કાંકણી વેપારી શેઠ મોદમદબલી રાજે. આ ત્રણેય જણ મૂળ પ્રમાણિક હોવાથી પૈસા અને આબરૂ સારી રીતે મેળવવા સક્તિમાન થયા. પાછળથી મતભેદ થતાં મોતીચાંદ અને મોદમદબલી છૂટા થયા. આમાંથી છૂટા થતી વેળા શેઠ મોતીચાંદને ૩૫ લાખ રૂપિયા મળ્યા હતા. પરંતુ એના વારસદારે એ રકમ ગુમાવી દેવાથી જમશેદજીએ '૪૦૦૦૦'ની રકમ પોતાના મિત્ર મોતીચાંદની પાઠગીરીરૂપે પાંજરા-પોળને આપ્યા.

ઈ. સ. ૧૮૨૧માં સર જમશેદજીએ મોટું સાહસ ખેડી ચીન-માં આવતો. બધો માલ એકઠથ્યુ કર્યો હતો. રેશમ, ચા, ચીની કાચ, આ બધો માલ એમણે સોડાની સદાવતાથી એકઠથ્યુ લઈને મન-ગમતા ભાવે ઉપજાવ્યા હતા. આથી એમની પૂંજ મેવડી થઈ. સર જમશેદજી આંટના સાચા હતા. જેનો તેમને ખૂબ વિચાર કરતો. એઓ વેપારમાં જાતિ કે યાતિભેદમાં માનતા નહિ. ધણા વેપારીઓને મદદ કરવા તેઓ ચૂક્યા નહોતા.

ઈ. સ. ૧૮૩૬-૪૦માં ચીન અને અંગ્રેજો વચ્ચે ઝઘીણની ખાખતમાં મહાયુદ્ધ જામ્યું. અંગ્રેજોએ ચીનના બાદશાહની વિનંતિ નાકબૂલ કરી અને ચીનમાં જોરાવરીથી ઝઘીણ મોકલાવ્યું. ચીની સત્તાધારીઓએ આ ઝઘીણના જયજ્વલને નાસ કર્યો અને સત્તાઓ

વચ્ચે મુઠ્ઠા મંડાયું. ચીન હાથું. આ સમયે સર જમશેદજીની પેઢીએ નેટલાં મળ્યાં તેટલાં વહાણો જરી જરીને અરીથુ અને કપાસ ચીન ખાતે કરોડોની કિંમતનાં મોકલાવ્યાં હતાં. આ માલ લાઈ પડેલાં ચીનમાં ચાલ્યો ગયો હતો. પાછળથી તે માલ બારે મોટા બાવે વેચાણો. એમાં કરોડો રૂપિયાનો નફો શ્રી જમશેદજીને થયો.

આમ ઇ. સ. ૧૮૦૧થી ઇ. સ. ૧૮૪૦ સુધીમાં જમશેદજી કુલ એ કરોડ રૂપિયા કમાયા, એટલે સરેરાશ એક વર્ષની પાંચ લાખ રૂપિયાની આવક. આ સમયે દિંદમાઈ ઠાઈ પણ દેશી કે પરદેશી વેપારી સંસ્થા દર વરસે પાંચ લાખનો ચોકબો નફો નહોતી મેળવી શકતી. આમ આવકમાં જમશેદજીની કંપની અગ્રગણ્ય જ નહિ પરંતુ પ્રથમ નંબરે હતી.

જમશેદજીને ગુજરાતીનું સારું જ્ઞાન હતું વળી જહોરપ્રવૃત્તિને લીધે એમનું એ જ્ઞાન સારો વિકાસ પામ્યું હતું. પાછળથી તેઓ ચીની અને અંગ્રેજી ભાષાના પણ જોડા અભ્યાસી બન્યા હતા. તેઓ જહોરપ્રવૃત્તિઓમાં લામ લેતા હોવાથી સારા અને વિદ્વાન પૂર્ણ પ્રવચનો કરી શકતા. પરંતુ એમનું ભાવણું અને વાતચીતોમાં વ્યાકરણદોષ તો રહેતો જ. પરંતુ એ માટે એ વખતે કોઈ વાધો લેતું નહિ. એ સમયે એમની મળુના એક સારા ગુને અગ્રગણ્ય વિદ્વાન તરીકે થતી.

દિંદીઓના બધા માટે મવર્નર સર માઉન્ટ રુટબર્ટ એલ્ફિન્સ્ટને 'બોમ્બે તેટિવ એન્ડ્યુએશનલ સોસાયટી'ની સ્થાપના કરી. દિંદીઓને અંગ્રેજી જ્ઞાન આપવાની એમની મુખ્ય નેમ હતી. સર જમશેદજી એના સભ્ય બન્યા. સર આલ્ફ્રેડ ફોર્જસની પાર્લમેન્ટની લડતથી દિંદીઓને જૂરીમાં ચૂંટાઈને બેસવાનો હક્ક સને ૧૮૨૮માં મળ્યો. પહેલવહેલાં દિંદી માંડ જૂરેનાં નામોની નાની સંખ્યામાં શેઠ જમશેદજી મોખરે હતા.

દિંદના ખેતીવાડીખાતા સંનિધર્મા Agricultural Horticultural Society સને ૧૮૩૩માં સ્થપાઈ. તેમાં પ્રથમના ખે દિંદી સભાસદો સર જમશેદજી અને મેઠ ફરામજી કાવસજી ખનાજી હતા. સર જમશેદજીના એક પુત્ર એના સેક્રેટરી હતા.

દિંદુઓ પણ જમશેદજી પ્રત્યે સારું માન ધરાવતા કેટલાય દિંદુઓ જમશેદજીના નિગરજન દોસ્તો હતા. એવા એક દિંદુ વેપારી મિત્રે ૧૮૩૩માં એક વઢાણુ બાંધી એનું નામ 'જમશેદજી જીજીભાઈ વઢાણુ' રાખ્યું હતું.

સને ૧૮૩૪માં 'જસ્ટિસ ઓફ ધ પીસ'ની સંસ્થા મુંબઈ ઇલાકામાં બિટિય સગકારે કાબલ કરી. તેમાં સૌથી પ્રથમ નામ પણ શ્રી. જમશેદજીનું જ હતું.

એ સમયે દિંદમાં હજી મુનિસિપાલિટી સર થઈ નહોતી. રસ્તા સુધારવા અને અન્ય સુધારાઈના કામો કરવા સરકારે એક કમિટી નીમી હતી. એમાંના ત્રણ દિંદીઓમાં એક સર જમશેદજી હતા.

ઈ. સ. ૧૮૩૫માં સરકારી 'સેવિંગ બેંક'ની સ્થાપના દિંદમાં થઈ. એના પ્રથમ દિંદી ડિરેક્ટર શ્રી. જમશેદજી હતા. આ ઉપરાંત લકનની 'રોયલ એસામ્બલી ઓફ મેટબિટન એન્ડ આયમેન્સ'માં દિંદીઓને પરદેશી સભ્યો તરીકે સેવાનો ફરાવ થયો. આ સભ્યોમાં પહેલા શેઠ જમનજી હોરમજી વાલિયા અને બીજા શેઠ જમશેદજી જીજીભાઈ હતા. ઈ. સ. ૧૮૪૨માં 'બોર્ડ ઓફ એજ્યુકેશન'ના એક દેશી, સભ્ય તરીકે પણ શ્રી. જમશેદજી નિમણાયા હતા.

રાજકીય કામો માટે કાઈ સારી સંસ્થા સ્થાપવાની જરૂર હતી. જાહેરજીવનમાં પડેલ મુંબઈના સમગ્રા ગૃહસ્થોએ જમશેદજીને એ વાત જણાવી. આથી જમશેદજીએ 'બોમ્બે એસોસિએશન'ની સ્થાપના કરી. તે સમયે મુંબઈના જાહેર પુરુષોમાં

કાવસજી જહાંગીર રેડીમની, શેક ખુરશેદજી નસરવાનજી કામા, શેક ફરામજી નસરવાનજી પટેલ, શેક નવરોજજી ફરદુનજી વગેરે સામેલ હતા. આ મંડળીને માટે લાડાળમાં ૨૮૦૦૦) રૂપિયા બરાબા હતા, જેમાં રૂ. ૩૦૦૦) સર જમશેદજીએ ભર્યા હતા.

સર જમશેદજી સ્વતંત્ર વિચારના હતા. તેઓ કોઈ પણ અધિકારીની પ્રુચામત કરતા નહિ. મને તેવા મોટા હોદ્દા અને લાગવગવાળા અધિકારીને તેઓ જરાય અચકાયા વિના સીધા અને સરળ ઉત્તર આપી દેતા. એમણે પોતાને દાનપ્રવાહ અરખલિત રીતે અને નાતગતના કસાય બેદરબાવ વચ્ચે વહેવા દીધો હતો.

મુંગઈમાં ‘ચિત્રદાનદર્પણ’ નામનું એક વર્તમાનપત્ર નીકળતું હતું. એમાં અનેક સ્થળો અને મહાપુરુષોનાં ચિત્રો અંગ્રેજી પુસ્તકો પરથી લેવામાં આવતાં હતાં. અંગ્રેજી લેખક સાઈમન બક્ષીના એક પુસ્તકમાંથી હજારત મહા મદ સાહેબનું એક ચિત્ર એમના ચરિત્ર સાથે આપવામાં આવ્યું. આથી મુસ્લિમો ગુસ્સે થયા. ઇ. સ. ૧૮૫૧ના ઓક્ટોબરની ૧૭મીએ મુસ્લિમોએ હુલ્લડ મચાવ્યું. એમણે પ્રથમ પારસીઓનાં જ ઘરખાર તૂટ્યાં. એ ઉપરાંત દરરોજ છૂટા-છવામાં હુલ્લડનાં ઇમકલાં થવા લાગ્યાં. પારસીઓ જમશેદજી પાસે આવ્યા. જમશેદજીએ એમને સારી મદદ અને આશ્વાસન આપ્યું. જમશેદજીએ તનતોડ મહેનત લઈ આ મામલાને વધારે મંજીર બનતો અટકાવ્યો.

પારસી પંચાયતની મુંગઈમાં સ્થાપના થઈ ચૂકી હતી. યાતિના ક્રમકાએ યાતિ જ પંતાવે તો બને પશ્યોને આર્થિક નુકસાન થતું બચી જાય એ ઉદ્દેશથી હિંદુઓની પેઠે જ પારસીઓએ પોતાની પંચાયત સ્થાપી. આ પંચાયતમાં કેટલીક છૂતિઓ હતી. આથી જમશેદજીએ જાતે જ એકે નાનું પુસ્તક લખી બહાર પાડ્યું, અને એમાં એમણે બધુંબધું કે પંચાયત તંદુથી મરીજ કે તવંમર.

બધાને ચોખ્ખા ન્યાય મળવો જોઈએ અને પંચાયતને આપેલ ન્યાય પદ્ધતિપાતંથી પર દોવો જોઈએ.

શ્રી. જમશેદજી લાખોની સખાવત હતી. પારસીઓના જન્મજી માટે એમણે 'એલાદિઆગ' ૭૦૦૦૦ રૂપિયાની કિંમતે બધાઓ હતો. પારસી ધર્મખાતાનાં ફૂડા પણ એમણે ચૂકી દીધાં હતાં. આ ફૂંક ચૂક્યાતમા ફ. ૨૦૦૦૦)નું હતું, પરંતુ ધીમે ધીમે વધતાં ઇ. સ. ૧૮૦૦માં એ ફૂંક ૩૪ લાખ રૂપિયા જેટલે પહોંચી ગયું. મુંબઈમાં માદિમ તરફ સર જમશેદજીએ એક મોટો પુલ બંધાવ્યો. માદિમ અને વાદગ વચ્ચેનો ખાડો ઉપર બધાવેલા આ વિશાળ પુલ ઉપર ૨૦૩૮૪૩નું ખર્ચ થયું હતું. આ પુલનું નામ 'શેરી જમશેદજી પુલ' સરકારે રાખ્યું હતું. આ પુલના ખર્ચમાં જમશેદજીનો ફાળો ફ. ૧૫૫૮૦૦)નો હતો. આ સિવાય ઠાઈ પણ જાતના પક્ષાપક્ષ કે બેઝબાવ વિના લાખો રૂપિયાની સખાવતો એમણે ઉદાર દિલે કરી હતી.

મુંબઈમાં જે જે નવા મવર્નશ આવતા તે બધા જ સર જમશેદજીને મળવા બોલાવતા. વાર્ષિકગણ પણ મુંબઈમાં પ્રથમ મુલાકાત સર જમશેદજીની જ લેતા. ઇ. સ. ૧૮૪૦માં મુંબઈના મવર્નર સર જેમ્સ ક્રીક પોતાના રસાલા સાથે જમશેદજીને ઘેર મળવા ગયા. મવર્નર સામાન્ય રીતે રાજરજવાડાં સિવાય અન્ય ખાનગી શૃંગારોને ઘેર જતા નહોતા એટલે આ બન્યાવ મુંબઈ માટે પ્રથમજ હતો.

ઇ. સ. ૧૮૫૩માં મુંબઈમાં પહેલવહેલી રેલવે બંધાઈ. એના પહેલા મુસાફર તરીકે સર જમશેદજી પોતાનાં મિત્રો અને કુટુંબીઓ સાથે રેપેસ્થલ ટ્રેનમાં યાત્રા સુધી મુસાફરી કરી હતી.

ઇ. સ. ૧૮૪૩માં સર જમશેદજી દરિયારક્તે વઢાણમાં બેસીને ખડોળે હવાફેર માટે ગયા. સરકારે આ વખતે એમને પોતાના રાજ્યના મહાન ઉમરાવ ગણી એમને મોટું માન આપ્યું.

૪. સ. ૧૮૫૦માં જમશેદજી પોતાના વતન નવસારીમાં આવ્યા. ત્યાં એમનું જૂનું ઘર પડું પડું ચર્મ રહ્યું હતું. એમની એક વૃદ્ધ પાડોશી હતી જીવતી હતી, જેણે જમશેદજીને મુંબઈ જતી વખતે ભાતું આપ્યું હતું. આ બાઈને એમણે ભાતા જેટલું સોનું આપ્યું. પોતાના ઘરને નવેસરથી ચણાવી એ ઘર એમણે પોતાના ભાણેજને ભેટ આપ્યું. ત્યાં ગાયકવાડ સરકાર તરફથી પૂરદામાયી એમનું ભવ્ય સન્માન કરવામાં આવ્યું. નવસારીની એ માસની મુસાફરીમાં શ્રી. જમશેદજીએ પાંચ લાખ રૂપિયા ચાપવા, અને આમાંની ધણોખણે ભાગ એમણે સખાવતમાં જ વાપર્યો હતો.

જહેરજીવનમાં અને સખાવતોમાં જેમ શ્રી. જમશેદજી સારો રસ ધરાવતા, તેમ ગુજરાતી સાહિત્યમાં પણ તેઓ ઊંડાંતરે રસ લેતા. એઓ ગુજરાતી સાહિત્યના ઉપાસક હતા. ઇ. સ. ૧૮૧૨-માં ગુજરાતી ટાઈપનું પહેલું કારખાનું એમની મદદથી જ ખોલવામાં આવ્યું હતું. એમની ઉદારતા અને સખાવતને લીધે જ 'ગુજરાતી' વર્તમાનપત્ર પહેલવહેલું ચરૂ થયું હતું શ્રી જમશેદજીએ સાહિત્ય પ્રત્યેની અપૂર્વ પ્રીતિને લીધે જ 'સર જમશેદજી છત્રસાઈ તરજુમા ફંક' ચરૂ થયું હતું. એમણે 'ખોલાસે પંચાત' નામનું એક પુસ્તક પણ લખ્યું હતું. એ ઉપરાંત 'મુંબઈ સમાચાર'માં એઓ વારંવાર ચર્ચાપત્રો મોકલાવતા.

ઇ. સ. ૧૮૨૨માં પહેલવહેલું ગુજરાતી વર્તમાનપત્ર 'મુંબઈ સમાચાર' ચરૂ થયું. એને ટકાવી રાખવા શ્રી. જમશેદજીએ સારી આર્થિક મદદ આપેલી. આ પત્ર મેળેદ. ફરફુનજીએ ચરૂ કર્યું હતું. એના પ્રથમના આઠઠોની વાદીમાં ૧૪ યુરોપિયનો, ૮ હિંદુઓ, ૬ મુસલમાનો અને ૬૭ પારસીઓ હતા.

આ સિવાય જમશેદજી અનેક ગુજરાતી અંચકારોને અને સાહિત્યરસિકોને ઉત્તેજન આપતા હતા. ૧૮૩૨માં 'જામે જમશેદ'

નામનું પત્ર શ્રી. પેસ્તનજી માણેકજીએ ચરૂ ક્યું. આ માટે પશુ
શ્રી. જમશેદજીએ સારી આર્થિક મદદ આપી હતી

સર જમશેદજી પહેલાં બહારદેહમાં બાઈલીવાળાના મહોલ્લા-
માં રહેતા હતા. એમણે એ આખા મહોલ્લાની જમીન ધીમે ધીમે
ખરીદી લીધી. પોતાના જૂના નોકરોને એ મહોલ્લામાં વસાવવા
માટે નાનાં મકાનો બંધાવી આપ્યાં. આ સિવાય અનેક મિત્રો અને
સગાઓને એમણે આ રથે પોતાના ખર્ચે મરો બંધાવી આપ્યાં.

આ સમયે મુંબઈમાં ત્રણ જ ગુજરાતી વર્તમાનપત્રો અસ્તિત્વ-
માં હતાં. 'જમેજમશેદ', 'મુંબઈ સમાચાર' અને 'મુંબઈ ચાલુક'.
આ ત્રણે વર્તમાનપત્રો સર જમશેદજીની આર્થિક મદદથી જ ચાલુ
થયાં હતાં, વળી ત્રણે પારસી-માલિયાની જ હતાં. આમાંના 'મુંબઈ
ચાલુકે' જમશેદજીને અનેક વખત પોતાની કટારમાં ઉતારી પાડ્યા
હતા. પરંતુ જમશેદજી એના પ્રત્યે જરાય તિરસ્કાર બતાવતા
નહોતા. એ જ પત્રના માલિક આર્થિક સંકટમયુક્ત સમયે જમ-
શેદજી પાસે આવ્યા. એમણે સાચારી બતાવી અને માણી માગી.
જમશેદજીએ જરાય ઘૂણા બતાવ્યા વિના એને આર્થિક મદદ આપી.
મુંબઈગુજરી બૂલી જવામાં જ માનતા જમશેદજી પોતાના ઠાકર પશુ
શત્રુના ભૂતકાળનાં કાર્યો પરથી એને ધિક્કારતા નહિ એટલું જ નહિ
પરંતુ સમય આવ્યે એવા શત્રુઓને પણ યોગ્ય મદદ આપતા.

ઇ. સ. ૧૮૪૨માં જમશેદજી જીજીભાઈની જાહેર સેવાની કદર
કરીને માયની ડેલોએ નામદાર મદારાણી વિક્ટોરિયાએ એમને ગ્રેટ
બ્રિટનના અમીર તરીકે જાહેર કરી 'નાઈટ'નો ઇત્કાળ આપ્યો.
હિંદના પ્રજાજનોમાં જમશેદજી પ્રથમ 'નાઈટ' હતા. એમને
'સર નાઈટ'ની સન્દ આપવા મવર્નર મિ. એન્ડરસને ખાસ
દરબાર ભર્યો હતો. આ માન અપાતી વખતે જમશેદજીએ પ્રવચન
કરતાં જણાવ્યું હતું કે—

“આવું મોટું માન મેળવવાનો લોક મેં રાખ્યો જ નહોતો. પાકપરવરદિગારની બક્ષિસથી જે મોટી દોલત મારા હાથમાં આવી છે તેનો કંઈક ભાગ મારા જીવતમાં જો ને દેશબંધુઓના બધા માટે અને એમનાં દુઃખોના નિવારણ માટે વાપરતાં મને જરાય હોમ થયો નથી. એ સખાવતો મારા હૃદયને સંપૂર્ણ સંતોષ આપે છે.”

શ્રી. જમશેદજીએ પોતાના અમીરી ચિહ્ન (Coat of Arms) નું સૂત્ર ‘ઉદ્યોગ અને ઉદારતા’ એવું રાખ્યું હતું.

મુંબઈની પ્રજા તરફથી તેમને માનપત્ર આપવામાં આવ્યું. પૂના, અહમદનગર, સતારા, બલના, ઔરંગાબાદની પ્રજા તરફથી પણ એમની કદર કરીને માનપત્રો અપાયાં. ભરૂચ, અંકલેશ્વર, સુરત, નવસારી, બીલીમોરા, ગણદેવી, વલસાડ, ઉડવાડા, દમણ અને નારગોલ વસ્તીએ પોતપોતાનાં પ્રતિનિધિમંડળો આ સમારકમાં મોકલ્યાં હતાં. અને એ શહેરોની જનતા વતી પણ એમને માનપત્ર અપાયાં હતાં.

ઈ. સ. ૧૮૪૨માં સર જમશેદજીને મહારાષ્ટ્રી વિક્ટોરિયાએ સોનાનો હીરાજ્વિત ચાંદ બ્રિટિશ સરકાર તરફથી ખાસ મેટ તરીકે મોકલ્યો હતો. તેમાં એમની ઉદારતા અને સ્વદેશાભિમાન માટે આ ચાંદ અર્પણ કરાવાનું કોતરેલું હતું.

ઈ. સ. ૧૮૨૭માં ‘નેટિવ એજ્યુકેશન સોસાયટી’ને હાઈ-સ્કૂલ સ્થાપવા માટે દસ હજાર રૂપિયા એમણે આપ્યા. આ સિવાય ગુજરાતમાં જુદાં જુદાં શહેરોમાં શાળાઓ સ્થાપવા માટે એમણે આર્થિક મદદ કરી હતી, જેમાંની કેટલીક શાળાઓ તો એમના જ ખર્ચે ચાલતી હતી. આમ પરચૂરણ પરચૂરણ મળી લગભગ એક લાખ રૂપિયા એમણે નાની શિશુસંસ્થાઓને મદદ તરીકે પણ આપ્યા હતા.

ઈ. સ. ૧૮૪૪માં સર જમશેદજીએ ત્રણ લાખ રૂપિયા રોકડા અને પંચાવન શેરો બેન્ક ઓફ બેંગાલના સરકારને સોંપી ‘એનું ૭ ટકા લેખે બ્યાન્ક દર વરસે રૂ. ૪૦૦૦૦) થાય તે શિશુશુના કામ માટે વાપરવા સંબંધી ગોઠવણો કરવા ઝરજ કરી. આ પ્રમાણે

‘સર’ જમશેદજી જીજીભાઈ પારસી બેનિવેલન્ટ ઇન્સ્ટિટ્યુશન’ ની ચરૂઆત થઈ. આમાંથી અનેક શિક્ષણખાતાઓને આર્થિક મદદ અપાવી ચરૂ થઈ. આ ફંડનો પોતાની અને બીજાઓની મદદથી સર જમશેદજીએ વિકાસ કર્યો. ૧૮૫૦માં સાત લાખ રૂપિયા અને ૧૮૯૯માં બાર લાખ રૂપિયાનું આ ફંડ થયું.

સર જમશેદજીએ આ ફંડમાંથી કાટ, મુન્શદેવી અને ધોખી-તળાવ ખાતે ત્રણ મોટી સ્કૂલો બાંધી હતી. તેમાં કુલ ૧૦૦૦ છોકરાઓ નાતબતના બેદબાવ વગર શિક્ષણ લેતા. કન્યાશાળાઓ પણ બાંધી હતી.

તા. ૨૩ ઓક્ટોબર ૧૮૮૯ને દિવસે સર જમશેદજીએ સરકારને પત્ર લખી એક લાખ રૂપિયાનો એક મોકલાવ્યો, અને ‘સર જમશેદજી જીજીભાઈ હોસ્પિટલ’ ની ચરૂઆત થઈ. સરકારે પણ તેટલી જ રકમ આપી. મકાનફંડમાં પણ સર જમશેદજીએ પચાસ હજાર રૂપિયા આપ્યા. પાછળથી રૂ. ૧૦૦૦૦) બીજા પણ તેમણે આપ્યા હતા.

ઈ. સ. ૧૮૫૦માં સર જમશેદજીએ ‘સર જમશેદજી સુવાવકખાતું’ સ્થાપવા માટે રૂ. ૩૦૦૦૦) આપ્યા હતા.

પૂનાના ગરીબ લોકોને પાણી પૂરું પાડવા માટે સરકારને કાઈ નબોની યોજના તૈયાર કરવા સર જમશેદજીએ અરજ કરી. મુલા અને મુલા તહી ઉપર બંધ બાંધવાના ખર્ચમાં સર જમશેદજીએ રૂ. ૭૫૦૦૦ આપ્યા. સાચાકામ એમણે પોતાને ખર્ચે મંગાવી આપ્યું. તેના રૂ. ૬૮૦૫૦) થવા બીજા ૭૦૦૦ રૂપિયા પરચૂરણ ખર્ચના થયા. આમ કુલ ૧૮૦૦૫૦) રૂપિયાના ખર્ચે ‘સર જમશેદજી બંધ અને વોટરવર્ક્સ’ નું કામ પૂરું થયું. એના ઉપર એક સુંદર બાગ બનાવવામાં આવ્યો છે. ઇ. સ. ૧૮૪૪માં શરૂ થયેલું આ કામ ૧૮૫૦માં પૂરું થયું. પાછળથી આ સ્થળે વધારાના સાચાઓ ગોઠવવાની જરૂર પડી. સર જમશેદજીના પુત્ર ઓનરેબલ ડુસ્તમજીએ રૂ. ૮૦૦૦૦) પૂરા પાડી આ કામ કર્યું.

ઈ. સ. ૧૮૫૫ની ૧૪ એપ્રિલે લંડનના લોર્ડ મેયરે ત્યાંની

અંધી આગેવાન સંસ્થાઓની સૂચના અને સહકારથી સર જમશેદજીને લંડનના છૂટાપણાનું માન 'Freedom of the city of London' આપ્યું હતું. એક હિંદીને આવું મોટું માન પહેલી જ વખત અપાયું હતું. એમના પછી એમના પુત્ર રુસ્તમજીને વિભાવતમાં બે લાખ રૂપિયાની સખાવત કરવા માટે એ માન મળ્યું હતું. તે પછી ડાઈલિંગ્લી લંડનનું છૂટાપણું મેળવી શક્યો નથી.

ઇ. સ. ૧૮૫૫માં સર જમશેદજીની ઉંમર સિત્તેર વરસની હતી. તેઓ હવે કામધંધામાંથી નિવૃત્ત થયા હતા. ના. મરનર લોકો એફિન્ગ્ટનના પ્રમુખપણા નીચે મુંબઈના ચેરિફ એક સભા બોલાવી. એમની પાદગીરી માટે એમની હર તરીકે એમની પ્રતિમા (પૂતળું) જીભી કરવાનો ઠરાવ થયો. તે માટે રૂ. ૪૬૩૪૬)નું ફંડ એકઠું કરી સંગેમરમરનું એક પૂતળું બનાવી રોયલ એશિયાટિક સોસાયટીના મકાનમાં ખુલ્લું મૂકવામાં આવ્યું. આ પૂતળાની બનાવટ માટે ઇટાલિયન કારીગર માર્સેલીને રૂ. ૪૦૦૦૦) અપાયા હતા.

ઇ. સ. ૧૮૫૭ની ૬ ઓગસ્ટે મહારાણી વિક્ટોરિયાએ જમશેદજીને બેરોનેટ બનાવ્યા. આ વખતે સર જમશેદજીની ઉંમર ૭૪ વરસની હતી. એમણે પચીસ લાખ રૂપિયાની સરકારી પેમિસરી નોટો પોતાના વારસદારોને બેરોનેટ પદનીનું મંદસ્વ નિભાવવાનું બની શકે તે માટે સરકારમાં બનામત મૂકી હતી. સર જમશેદજીના વારસદારોમાં સૌથી વડીલ હોય તે વંશપરંપરા સર જમશેદજી જીજીભાઈ બેરોનેટ તરીકે જોગબાય એમ સરકારે સ્વીકાર્યું હતું. રૂપિયા પચીસ લાખનું બાજ બેરોનેટને જિંદગીપર્યંત આપવાનું સરકારે કબૂલ્યું હતું. એ બેરોનેટ માટે મળ્યાં વ કેસલવાળો બંગલો હમેશાં રહે તે માટે સરકારને સોંપવામાં આવ્યો હતો. બેરોનેટની વિધવાને દર વરસે દસ હજાર રૂપિયા સાલિયાણા તરીકે આપવાની પણ ચરત હતી. આ રીતે હમણાં ધણું કરીને ચોધા સર જમશેદજી જીજીભાઈ બેરોનેટ આ પેઢાસ અને જંગલો વાપરે છે.

સર જમશેદજી ખૂબ કમાયા હતો. દેવે તેઓ ૧૬ થયા હતા. આથી એમણે પોતાના ત્રણ પુત્રો (૧) ખુરશેદજી (૨) રુસ્તમજી અને (૩) સોરાબજીને વેપારનો સંધળો વહીવટ સોંપી દીધો. છતાં એમનો દાનપ્રવાહ તો એવો ને એવો અરખલિત રીતે વહી રહ્યો હતો. સર જમશેદજીને એક પુત્રી પણ હતી. એમનું નામ પિરોજબાઈ.

ઇ. સ. ૧૮૫૮ની શરૂઆતમાં જ તેઓ અટકત થયા. એમણે પોતાની ઉપરની બધી સામાજિક, બંધાવટિક અને રાજકીય જવાબદારી એમના પુત્રોને સોંપી દીધી. તા. ૧૪મી એપ્રિલ ૧૮૫૮ના દિવસે એમનો સ્વર્ગવાસ થયો. એમના જેવા સપુત્ર અને દાનવીરના અવસાનથી આખા હિંદમાં રથળે રથળે શોકની ધેરી ઝાપા વ્યાપી ગઈ. મુંબઈના ગવર્નર લોર્ડ એલ્ફિન્સ્ટન જાતે એમને લાંઘ્યા અને એમના કુટુંબ પ્રત્યે દિલસોજી દર્શાવી. રથળે રથળે મોઠાસલાઓ બરાઈ હતી અને એમના કુટુંબ પ્રત્યે દિલસોજી અને લાગણી દાખવી હતી.

સર જમશેદજીએ અટક સંપત્તિ પ્રાપ્ત કરી હતી. જુદી જુદી અનેક સંખ્યાવતોમાં ૨૫ થા ૩૦ લાખ રૂપિયા વાપરવા છતાં તેઓ પોતાના મરણ પછી મોટી દોલત મૂકી ગયા હતા. તે સમયની મુંબઈની સુપ્રીમ કોર્ટમાં એમના વસિયતનામાનું પ્રોબેટ લેવામાં આવ્યું હતું તેમાં એમની દોલત ૮૧ લાખ રૂપિયા જથ્થાવશમાં આવી હતી.

સર જમશેદજી ગરીબીમાં જન્મી ગરીબીમાં જ કીર્તિ થઈ, છતાં જ્યારે દરરોજ એક રૂપિયો કમાતા ત્યારે પણ અર્ધો હિસ્સો એ ગરીબોને આપતા. કરોડો રૂપિયા કમાયા ત્યારે એમણે લાખો રૂપિયાનાં દાનપુણ્ય કર્યાં. એમના જેટલું માન એ વેળા હિંદના કોઈ પણ અગ્રજનને મળ્યું નહોતું. સાહિત્ય, વિદ્યા, લોકોપયોગી યોજનાઓ અને અન્ય કાર્યોમાં એમણે જરાય અચકાયા વિના લાખોને દાન આપ્યા છે. ધન્ય છે એ પારસી દાનવીરને !

સર ચારિયા ટોપણુ

“ઝમરે છોકરા, જા તો, ફૂવાથંસ પર ચડીને સહને જરા
કસીને બાંધ !” તરત જ બારેક વરસનો એક કુમાર વાંદરાની પેઠે
ફૂવાથંસ પર ચડી ગયો. સહને જેથીને એણે કસકસાવ્યો.

“જા છોકરા, હુકો ભરી આવ !”

તરત છોકરો માલમનો હુકો ભરી આવ્યો.

“જા છોકરા, ભંડારિયામાં ઝાડુ વાળી આવ !”

છોકરે ઝાડુ ઉપાડી ભંડારિયું સાફ કરી નાખ્યું.

વઢાણુ બેટ (ઠાઠિયાવાઢ)ના બંદરે નાગયુ” હતું. બધા
ખલાસી દરિયામાં નાહવા પડ્યા છોકરો પણ એમની સાથે નાહવા
પડ્યો. એ ભારે તરવૈયો હતો. ઝોચિંતી એક ખલાસીએ રાઢ નાખી.
એનો હાથ શાર્ક માછલીએ પકડ્યો હતો. બીજા ખલાસીઓએ
નાસભાગ કરી મૂકી. આ છોકરાની કમરે માછલીએ કાપવાનો
મેટો ડરો હતો. એણે હિંમત કરીને શાર્ક માછલીની આંખ ઉપર
જોરથી ડરો ફુલાવ્યો. માછલીની આંખમાંથી લોહીની ધાર થઈ.
એ ખલાસીનો હાથ મૂકીને ભાગી. ખલાસી બચી ગયો.

રસ્તામાં પછી વઢાણુને અનુકૂળ ઝડપ રહી. પરંતુ દિંદી
મહાસાગરમાં એને ભારે તોફાન નડ્યું. દરિયાનાં મોટાં મોઝાંઓ
પાસે વઢાણુ તણખલાની પેઠે ઊડવા માંડ્યું. વઢાણુની આઘાત
(દોરડા-દોરડીઓ) વગેરે હવાના જોશથી વૃદ્ધી ગયાં. સઢ પણ
ફાટી ગયો. તોફાનમાં વઢાણુ ઘૂમરીએ ચડ્યું. પવનનું જોશ ખૂબ

હતું. સુમતીના કાળમાં એ ન રહી ચક્ર્યું. વઢાણને બધમાં ભેળવે
માલમે સમજો માલ વાગી દીધો. વઢાણ દળતું થયું એટલે કંઈક
સરખું થયું. જોટલી ઝાપથી વઢાણ તોફાનમાં સપડાયું હતું એટલી
જ ઝાપે તોફાન બધ થઈ ગયું. આમ વઢાણ જંગમાર પહોંચ્યું.

* * *

કમ્પના ટોપણ મુખીનો દોકરો ચારિયો ભારે તોફાની હતો.
એના બાપ પોતે વાડીઓમાં બકાકું વાવતા. બજારમાં એ વેચવા
પણ પોતે જ જતા. એને સાત પણ વાડીમાં જ આવતો. ફક્ત
મૂવા માટે રાત્રે એ ધેર જતા. તોફાની ચારિયો વાડીમાં બાપને
ક્યારેક મદદ કરે અને ક્યારેક સરકી જાય. પોતાના જવા તોફાની
છોકરાઓને બેમા ફરી, એકબીજા શેરીઓનાં કૂતરાઓને લાવવા
ની મોજ એ કરતો. આંખલીની જિંચી કાળે ચઢી તગાવમાં ઠેકકા
મારે, ફૂવાઓમાં જિંચેથી પકડું મૂકે, લંગડી રમે. આમ આખો
દિવસ એ રમતમાં જ માળતો. એના બાપ એને ખૂબ મારતો,
પરંતુ મારથી એ નફરત બનતો. ઘરમાંથી લામ ભેળવે પાઈ-
પેસા એ ચોરી જાય. ગામમાં દુકાનેથી ખાવાનું લઈ રખડા કરે.
બાપ લાચાર થયો. છોકરાનાં તોફાન બહુ વધી ગયાં હતાં. એક
દિવસ એક જણની દુકાન રેલી ભેઈ કિંમત કરી યાત્રી ગૂણી
નંચેથી એવે પેસાની મૂકી લારી દુકાનદાર દૂર હતો. એવે દોલાલ
મથાળ્યો. છોકરો નાહો. પાછળ દુકાનદાર અને બીજા માણસો
'પકડો, પકડો' એવા જુમાટા કરતાં દોકતા હતા. છોકરાએ
ફૂકાનો રસ્તો લીધો. એ દરિયામાં ફૂદી પડ્યો. માલ લઈને
એક વઢાણ બિપડવાની તૈયારીમાં હતું. ચારિયો ફાળમાં ગૂણીની
ચડી નાંચે છુપાઈ ગયો. વઢાણ બિપડ્યું. બે દિવસ મુધી તો છોકરો
વઢાણમાં સંતાઈ રહ્યો, પણ જૂજ ન સહન ચવાથી એ પછી
બહાર આવ્યો. માલમ અને બીજા ખલાસીઓની નજર એના પર

પડી. પૂછગાછ કરતાં ખજાર પડી કે આ ઊઠારો તો બકાલી ટોપણ મુખીને છે. વઢાણ તો પોતાનો રસ્તો કાપ્યે જતું હતું. એટલી ઊઠારને કાઈ વઢાણ સાથે પાછો મોકલી દેવાનો માલમનો ધરાવો હતો. પરંતુ રસ્તામાં કાઈ વઢાણ ન મળ્યું એટલે ચારિયો જંગ-ખાર પહોંચ્યો.

આ સમયે જંગખારમાં રોકે જોરામ શિવજીનો સિતારો તેજ હતો. જંગખારના સુલતાન સૈયદ માનિદ જોરામ રોકના મુતીમ લધાલાને પોતાના બાઈ જેવો ગણતા હતા. લધાલા પણ પ્રતાપી પુરુષ હતા. એમણે રોકને કરોડાધિપતિ બનાવ્યા હતા અને પોતે પણ લક્ષાધિપતિ બન્યા હતા. મોટો વેપાર, મોટું વઢાણવટું, સસ્તનત-માં જખરી લાગવગ અને સુલતાનના સંપૂર્ણ વિશ્વાસથી લધાલાની લાગવગ જંગખારમાં અસાધારણ હતી. લધાલા પણ સામાન્ય સ્થિતિમાંથી આટલા ઝિંચા પડે પહોંચ્યા હતા. કોઈ પણ ગુજરાતીને માટે એના દાર ખુલ્લા હતા. હિંદુ-મુસલમાનનો એને ત્યાં બેઠ નહોતો. એને મન બધા સમાન હતા. એ મુખ્ય વેપારી અને મહાજનના મુખી હતા. હમણાં જ જંગખાર પહોંચેલા એમના વઢાણના માલમે એમની પાસે આવી પેલા ઊઠારને સોંપ્યો અને જે બંધુ હતું તે લધાલાને કહ્યું. ઊઠારને તરત તો વખારે જમવા-સવાની સગવડ કરી આપી અને પછી કાઈ વઢાણમાં પાછો મોકલવાનું નક્કી કર્યું. ખામ ચારિયો રોક જોરામ શિવજીની વખારે રહ્યો.

અહીં એના જીવનમાં પસંદો આવ્યો. તોફાની, બેફિકરા અને અલમસ્ત ઊઠારને બદલે એ ચાણો બની ગયો. વખારમાં ઝાંડુ કાઢવાનું, બત્તીઓ કરવાનું વગેરે છૂટક કામ એ કરવા લાગ્યો. એના ગામના એક-બે મહેતાજીઓ હતા. ચારિયાના બાપ ટોપણ મુખીને ઓળખતા એટલે એમણે ઊઠારા ઉપર મીઠી નજર રાખવા માંડી. એમાંના એને એક બારાખડી શીખવવા માંડી. ચારિયો ધણો ચાલાક

હતા. એમણે અમેરિકા અને ફ્રાન્સ સાથે પરસ્પર સંધિઓ કરીને આ સંસ્તનતમાં પોતાની લાગવગ વધારી હતી.

સુલતાન લાચાર ધર્મ પગો. એની પાસે ધરેણે ખૂંદ જમીન હોવાવવા માટે નાણાં ન હતાં. એના ટીકાનિક અને ઈલાકાઓ યુરોપિયનોના હાથ નીચે હતા. એમની પાસેથી લીધેલી રકમો આપવાની મુદત પૂરી થતી હતી. પોતાની લેણી નીકળતી ગ્રહમ સુલતાન સમક્ષે જરી ચક્રવા નથી એમ જાણું આપીને તેઓ એ મુદ્દો જપ્ત કરવા માગતા હતા. *

આ સંઘાતચુમાંથી છૂટવા માટે સુલતાનને મુદત નોંધતી હતી. ફરી નવા પટા કરી આપવા એ તૈયાર હતો. આ કામ માટે કોઈ વિશ્વાસુ અને લાગવગવાળો અધિકારી એને નોંધતો હતો. સુલતાનની પસંદગી ધારિયા શેઠ પર જતી. પોતાની ખાસ ફેખરેખ નીચે સુલતાને આ કામ ધારિયા શેઠને સોંપ્યું. આમ ધારિયા શેઠ સુલતાનના વજર જન્મા. સુલતાને એને મોટો પચાર કરી આપ્યો અને એને રહેવા માટે ઘર અને વાહનની સમગ્ર આપી.

યુરોપિયનો અને ધારિયા શેઠ વચ્ચે વાટાઘાટ ચરૂ ધર્મ. આ બધી વાતો યુરોપનાં ત્રણે રાજ્યોનાં પરદેસખાતાં પાસે રજૂ ધર્મ. સમજાવટ કરવામાં ધારિયા શેઠ જારે જુદિમાન અને ખખર-દાર હતા. રથાનિક યુરોપિયન અધિકારીઓને તો તેઓ સમજતી ચક્રવા અને અમેરિકા અને ફ્રાન્સને તો નવા લખતો પણ કરી આપ્યા. પરંતુ મોટું કામ અંગ્રેજો સાથે હતું. વિલાયતથી નવા લખતો કરવાની મંજૂરી ન મળી. અહીંના અધિકારીઓને આ બાબતની સંમતિ વિલાયતથી મળી નહિ. આમ કામ જૂન મૂંચ-વાયું અને સુલતાન માટે આ એક મોટો વિમાસજનો પ્રશ્ન ધર્મ પગો.

“નામદાર સુલતાન! મને લાગે જવાની રજા આપો. હું ત્યાં જઈને એ લોકોને સમજાવી છડાઈ.” ધારિયા શેઠે દિમત કરી.

“ યારિયા ! ત્યાં તમને દાદ નહિ મળે. ” સુલતાનને હવે આશા રહી ન હતી.

“ આપણું વલણ અને કામ ન્યાયી અને વાજખી છે એટલે મને જરૂર ફતેહ મળશે. ” આમ સુલતાનને મળે વાત ઉતરાવી યારિયા શેઠ વિલાપત ગયા. ત્યાં પરદેશખાતાના અધિકારીને એણે ખૂબ સમજાવ્યો. એણે બંધી વાતની એની સાથે ખુશ્કા દિલથી ચર્ચા કરી. બંધી વાતને અંતે પરદેશખાતાએ એના મુદ્દા સ્વીકાર્યા અને કામમાં ફતેહ મેળવી યારિયા શેઠ પાછા જંગનાર આવ્યા.

સુલતાને પ્રસન્ન થઈ એને એક લાખ રિયાલ બક્ષિસ આપ્યા. અગ્નિએએ એને નાઈટહૂડનો પદ્માભ આપ્યો. રખડુ યારિયો સર યારિયા ટોપણ યથો. એણે જ જંગનારમાં જોળભાઈ એનો પગ-પેસારો કરાવવા માટે ભારે જહેમત ઉઠાવેલી. સર યારિયા ટોપણ પછી મૃત્યુ પામ્યા. આજે પણ એની સુકીર્તિ વિખ્યાત છે.

અને જુદિયાળા દતો. એ જલદી જલદી શીખવા માંખો. વાંચવા-
લખવાનું શીખવાની એને જીલટ થઈ. થોડા વખતમાં એ અક્ષરો
શીખી ગયો. એને થયેલા ઘૂંટવાનું કામ દેવાયું. એના અક્ષરો મોતીના
દાણા જેવા દત્તા. એને ઉધરાળીનું કામ સોંપવામાં આવ્યું અને
તે સફળ રીતે એ કામ કરવા માંખો. એનું કામ ધીમે ધીમે લધાખા-
ની નજરે ચડ્યું. એનો પગાર ચડ્યો. એની દોસિયારી જોઈને
લધાખાએ એને જોખમજરેલાં કામો સોંપવા માંખાં. આ કામોમાં
પથુ ચારિયાએ લધાખાને પૂરતો સંતેજ આપ્યો. આમ દસ વરસ
એણે જંગળારમાં ગાળ્યાં. બાવીસ વરસની ઉંમરે દેશ જઈને તેણે
લમ ક્યું. ટોપજુ મુખી દીકરાની પ્રગતિ જોઈ ધણી રાજી થયા.

લમ કરીને ચારિયો પાછો જંગળાર આવ્યો. આ સમયે
લધાખાએ તેને કરટમ્સનો મદદનીશ જમલદાર બનાવ્યો. છેલ્લા
વીસ વરસ થયાં દુકાનું (કરટમ્સનું) કામકાજ જેરામ સિવજીની
પેઠી ઈંગ્લેન્ડ સેતી હતી. એ લાખ રૂપિયા વાર્ષિકથી ઈંગ્લેન્ડની
ચૂઆત થઈ. વધીને વાર્ષિક ત્રીસ લાખ રૂપિયા મુધીની પેદાશ
આ ઈંગ્લેન્ડથી સુલતાનને મળવા લાગી. મુખ્ય પેદાશ હાથીદાંત,
લવિંગ અને ગુલામોની જકાતની થતી હતી. ચારિયા ટોપજુ પોતાનું
કામ એટલી દોસિયારીથી જાળવ્યું કે ઉઘરે તેને કરટમ્સનો મુખ્ય
અધિકારી નીમ્યો. એણે રોકની પેદાશ ખૂબ વધારી આપી અને
લધાખાની શાખાથી મેળવી.

કરટમ્સના કામકાજને અંગે ચારિયાને સુલતાન માનિદના
સમાગમમાં અવારનવાર આવવોનું થતું. આ ઉકરો લારે જુદિમાન
અને કાર્યદક્ષ એની ખાતરી સુલતાને કરી લીધી. એણે બે-ત્રણ
મુશ્કેલ કામો ચારિયાને સોંપ્યાં. સુલતાનને સંતેજ થાય એ રીતે એ કામો
પાર પડ્યાં. સુલતાને એની કદર કરી અને લધાખાની સંમતિ લઈને
ચારિયાની સેવાએ પોતાનાં જુદક જુદક કામો માટે એણે મેળવી લીધી.

આ સમયે અંગ્રેજ, અમેરિકન અને ફ્રેન્ચ વેપારીઓ મોટા વેપાર ખેડવા માટે પોતપોતાના મુલકમાંથી જંગમરને કિનારે ઊતરી આવ્યા હતા. એમની કોન્સલેટો પણ સ્થપાઈ હતી. આ બધા પરદેશીઓ સુલતાનને મોજમજ માટે નાણાં ધીરી બદલામાં સુલતાનનો મુલક અમુક પટે મેળવતા હતા. કસ્ટમ્સમાં ધારિયા ટોપણ આ પરદેશીઓના સંસર્ગમાં આવ્યો. એણે પોતાના પ્રમાણિકપણાની ઊંચી છાપ એ સૌના પર પાડી. આ પરદેશીઓમાં ધારિયા શેઠની લાગવજ ખૂબ વધી. લધાલા માટે પણ આ પરદેશીઓને ખૂબ માન હતું અને એમના પ્રતિનિધિ તરીકે ધારિયા શેઠને પણ પરદેશીઓ તરફથી સારો આદર મળવા લાગ્યો.

પછી તો સુલતાન માનિદ મરણ પામ્યા. એની જગાએ સુલતાન બરગેસ સુલતાન થયા. લધાલા પણ આ સમય દરમિયાન આ દુનિયા છોડીને ચાલ્યા ગયા. એમની પેઢી સાથે નવા સુલતાનને બનવું નહોતું. આથી ઈબ્રાહીમ કામ એક-એ નવી પેઢીઓને સોંપ્યા પછી સુલતાને પોતાને હસ્તકજ સમ્પત્તિ અને એના પહેલા સુખ્ય અધિકારી તરીકે ધારિયા શેઠની નિમણૂક કરી.

સુલતાનને પરદેશીઓ સાથે ખૂબ કામ પડતું. માછ સુલતાન માનિદ મોહ્યો અને ખર્ચાળ હતો. એણે પોતાના મુલકના અમુક દિરસા ધરેણે મૂકીને યુરોપિયન મહારાજાઓ પાસેથી નાણાં લીધાં હતાં. સુલતાન બરગેસને પણ સૈન્ય અને નૌકાઓ નિભાવવા પાછળ મોટો ખર્ચ કરવો પડતો હતો. આ અને અન્ય ખર્ચો પેદાશમાંથી માંડ પૂરા ચતા. આ સંજોગોમાં યુરોપિયન રાજ્યોનાં લેણાં નાણાં ભરાઈ શકતાં નહોતાં. યુરોપિયન રાજ્યોએ કરારની શરતોને પોતાની તરફથી ઉપયોગ કરીને ધરેણે રાખેલા પ્રતિ કગળે કરી લીધા અને સુલતાનના અધિકારીઓને કાઢી મૂક્યા. સૌથી મોટા નાણાં ધીરનાર અને વિચાળ પ્રતિભા કગળે મેળવનાર અંગ્રેજો

હિંદી પ્રજના દાદા દાદાભાઈ નવરોજી

તા. ૪થી સપ્ટેમ્બર ૧૮૨૫ના દિવસે મુંબઈ સરકારમાં માંડવી
જાતામાં ખડક પાસેના એક નાનકડા ઘરમાં એક ગરીબ પારસી
કુટુંબમાં પુત્રનો જન્મ થયો. કુટુંબ બહુ જ ગરીબ હતું. નવરોજી
દોરડીવાલા માંડ પોતાના ગુજરાન પૂરતું પેદા કરતા હતા. એમના
પત્ની માણેકભાઈ એક ઘર-ગખ્યુ સી હતી અને એમના પતિ જે
કંઈ થોડુંક કમાઈ લાવતા એમાંથી આમશ્વરણ પાટા બાંધીને પશુ
ધરતું પૂરું કરતા. નવરોજી થોડુંક ગુજરાતી જાણેતા અને ધર્મ-
ગુરુના વંશજ હોવાથી પારસીઓને ધાર્મિક ક્રિયા કરાવી પોતાનું
ગુજરાન ચલાવતા. એમના પુત્ર દાદાભાઈ આવા ધાર્મિક ચારકારમાં
ઊછર્યા હતા અને હેવટ સુધી જ્ઞાયા અને પવિત્ર જરથોસ્ત્રી તરીકે
એમણે જીવન વિતાવ્યું હતું.

આ કુટુંબ નાનકડા ઘરમાં રહેતું હતું. આસપાસ પાડોશમાં
એમના જેવા જ ખીજા ગરીબ પારસીઓનો વસવાટ હતો. એક
દિવસ ઓચિંતો આ કુટુંબ ઉપર એક મોટો વળાણાત થયો. નવ-
રોજી દોરડીવાલાનું અવસાન થયું. આ વખતે દાદાભાઈ પાંચ
જ વરસના હતા. કુટુંબનો કમાનાર અને ભરણું-પોષણ કરનાર
મોવડી આ જાળકને આવડો નાનો મૂકીને ચાલી નીકળ્યો. અને
મૃત્યુએ આ કુટુંબને આમ લાચાર બનાવ્યું.

અસહ્ય નવસારીનું વતની આ કુટુંબ જીવનનિર્વાહને અર્થે

મુંબઈમાં આવી વસ્યું હતું. ધરમાં ગરીબી તો પહેલેથી જ હતી. કુટુંબની ભાવિ આફતો માટે કંઈ બચત કરેલી નહિ. માણેકખાઈએ હૃદય કંઠે કરીને નાના દાદીના ઉઠેરનો બાર ઉપાડી લીધો. પારસી-ઓમાં એકબીજાની મુશ્કેલીમાં ઊભા રહેવાની અને સહકારથી કામ કરવાની ભાવના પહેલેથી જ છે. એક કામ તરીકે તેઓ કામની અંદર અને બહાર પોતાનો મદદતો હાથ લાંબાવી જાય છે.

વિધવા માણેકખાઈને સર્ગાસંબંધીઓએ સહકાર આપ્યો. પોતે પણ મહેનતુ હતાં એટલે પોતાનું અને છોકરાનું ગુજરાન કપરા સંજોગોમાં પણ દિંમતથી ચલાવવા લાગ્યાં. આમ ને આમ દાદાભાઈ સાત વરસના થયા. પિતાની લો તેમને બહુ યાદ નહોતી અને માનાં પ્રેમ અને વાતસલ્યને કારણે એમને ધરમાં કાંઈ જાતની શિષ્ય જણાતી નહિ.

આ સમય દરમિયાન ઠેકઠાક વિદ્યાપ્રેમીઓએ 'નેટિવ એજ્યુકેશન સોસાયટી' નામની સંસ્થાની સ્થાપના કરી હતી. આ સંસ્થા ગુજરાતી શિક્ષણની શાળા ચલાવતી હતી. આ શાળામાં ગરીબ વિદ્યાર્થીઓને ગુજરાતી શિક્ષણ મફત અપાતું હતું. નાનો દાદો આ શાળામાં જોડાયો. મહેતાજી જોઈતારામ પાસે એકઠે એક ધૂંટીને એ આગળ વાંચ્યો. ગુજરાતી લખવા-વાંચવાનું શિક્ષણ એણે અહીં રહીને પૂરું કર્યું. એના પિતા અને સર્ગાસંબંધીઓએ તો ચોકુંક ગુજરાતી બણીને સંસારના સાગરમાં પોતાનાં નાવોને મુકાવ્યાં હતાં. પરંતુ દાદાભાઈને આગળ બચવાની ધગય હતી. પોતાને અંગ્રેજી બણવું છે એ વાત એણે માતાજીને કાને નાખી. માતાજીએ પુત્રના કલ્યાણ માટે આ વાત સ્વીકારી. દાદાભાઈ એન્ડ્રિયુ-સ્ટન ઇન્સ્ટિટ્યુટની પ્રાથમિક શિક્ષણની શાળામાં દાખલ થયા. હવે બહુતર ઉપર દાદાભાઈનો ખરો રસ જાગ્યો. એ ખૂબ ખ્યાન આપીને પાઠો તૈયાર કરવા લાગ્યા. એમની યાદદારત પણ ખૂબ

સારી હતી. વર્ગમાં પહેલો નંબર ગ્રામી એ પરીક્ષાએ. ઊંચે નંબરે પસાર કરતા જતા હતા. આમ એમની કેળવણી આગળ વધી. સાથે સાથે એમની દોશિયારી અને ચીવટ પણ વધતા ગયા. શિક્ષણની પ્રગતિ માટે આ સમયે સરકાર અને ધનવાનો તરફથી શિક્ષણ-વૃત્તિઓ (સ્કોલરશિપ્સ) મળતી. દાદાભાઈ પહેલા નંબરનાં છતાંમો છતાં જઈ શિક્ષણવૃત્તિઓ મેળવતા હતા. શાળાનો ખર્ચ અને ધર-ખર્ચ ટપુચનોમાંથી ચાલતો હતો.

ગુજરાતી ભાષામાં પુસ્તકો મોટા પ્રમાણમાં પ્રકટ થવાનો સમય હજી સરૂ થયો નહોતો. દાદાભાઈએ ગુજરાતી ભાષાનાં 'શાહનામું,' 'જરથોસ્તીની ફરજો' વગેરે પુસ્તકો વાંચ્યાં હતાં. 'શાહનામા'માંના પ્રાચીન જરથોસ્તીઓનાં ધર્મ, ઉદારતા અને ધર્મ-પ્રેમની વાતોની તેમના હૃદય ઉપર બહુ અસર થઈ હતી. અંગ્રેજી વાંચતાં આવડ્યા પછી અંગ્રેજી સાહિત્ય તેઓ સારી રીતે વાંચવા માંડ્યા. એમના છવન ઉપર એક પુસ્તકની મોટી અસર થઈ. વિશ્વરક્ષાસ નામના એક પંચગચારી ગૃહસ્થે જગતમાંથી ગુલામી નાબૂદ કરવા માટે કેવા મોટા ભોગો આપ્યા અને આ મહાન કાર્યમાં એમણે પોતાનું છવન કેવી રીતે રેડ્યું હતું એ વાતો એમણે વારંવાર વાંચી હતી અને હૃદયમાં જડી લીધી હતી.

દાદાભાઈએ એલ્ફિન્સ્ટન ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં પોતાનું અંગ્રેજી શિક્ષણ પૂરું કર્યું. આ વખતે હજી વિશ્વવિદ્યાલયો (યુનિવર્સિટી)ની સ્થાપના થઈ નહોતી. મેટ્રિકની કે ગ્રેજ્યુએટની છાપ વિદ્યાર્થીઓને હજી મળતી નહોતી. દાદાભાઈ પણ આ છાપ મેળવી ચક્રા નહિ. પરંતુ પોતાની શાળામાં મળી ચક્રા એટલું પાકું અંગ્રેજી જાન એમણે મેળવી લીધેલું એટલે એ જ શાળામાં પ્રાથમિક શિક્ષણ આપનાર એક નીચા દરજ્જાના શિક્ષક તરીકે એમણે તોફારી ચક્ર કરી. એમનો ચક્રાવનો પગાર પણ પચીસેક રૂપિયા જેટલો હતો.

પોતાનો છોકરો કમાય છે એ વાતથી માણેકભાઈનો હરખ કયાંય માતો નહોતો.

આનો કમાઉ છોકરો કાંઈ કુંવારો રહે ? આ સમયે પારસી-ઓમાં પણ બાળવિવાહ થતા. એમાં દાદાભાઈ ૨૦ વરસના થયા ત્યાં સુધી વિવાહ ન કર્યો એ તો પારસી કામનાં બેરાંઓ માટે ભારે કુતૂહલની બિના ગણાતી. ધણી કન્યાઓનાં માથાપ ઉતાવળ કરતાં, પણ દાદાભાઈ પોતાનું બચુતર પૂરું કર્યા વિના વિવાહ માટે ના પાડતા હતા પરંતુ આખરે માતાજીના આમ્રદને વશ થઈને એક દસ-અગિયાર વર્ષની કન્યા સાથે એમનો વિવાહ થયો.

દાદાભાઈ નાનપણથી જ ઉમંગી અને ઉત્સાહી હતા. પોતાના વિકાસની એમને ભારે ધમકા હતી. જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે એમણે ભારે પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા. શાળાના આઠ-નવ કલાક બહારે, સવાર-સાંજ ટપુશનો આપે અને રાત્રે મોડે સુધી વ્યાકરણ, ઇતિહાસ, ભૂગોળ અને સાયન્સને લગતું જ્ઞાન મેળવવા માટે અભ્યાસ કરે. આમ તેઓ દરરોજના મોઢ કલાક કામ કરતા. ત્રણેક વરસમાં એમણે ઠીક ઠીક જ્ઞાન મેળવી લીધું. તે વખતે બીંચી પરીક્ષાઓ નહોતી, પણ અંગ્રેજ પ્રેફેસરો ખાનગીમાં આવી પરીક્ષાઓ લેતા હતા.

પ્રિન્સિપાલ પેટન એક અંગ્રેજ ગૃહસ્થ હતા. એક દિવસેજ અને પ્રમાણિક સંજ્ઞન હતા. એમણે દાદાભાઈને આગળ વધવા-માં ધણી મદદ અને સહકાર આપ્યા હતાં દાદાભાઈની જ્ઞાનસમૃદ્ધિ જોઈને એમણે એ જ એલ્ફિન્સ્ટન ઇન્સ્ટિટ્યુટમાં એમને પ્રેફેસર તરીકે નીમ્યા હવેથી તેઓ પ્રેફેસર દાદાભાઈના નામે ઓળખાવા લાગ્યા. એમની લાગવમ અને માન-મરતબો વધ્યાં. માણેકભાઈને તો હવે સ્વર્ગ એક વેંત જ દૂર રહ્યું.

દાદાભાઈને નાનપણથી જ પ્રજાની સ્થિતિ સુધારવાની ભારે ઝંખના હતી. કામના અને પરોપકા માણસોનું બહુ કેવી રીતે

કરવું એ વિશે એ બહુ આતુષ દત્તા. પોતે મેળવેલા જ્ઞાનનો લાભ પ્રાપ્તને પણ મળે એ વિશેના એમનો હિત્સાદ જામરો હતો. પોતાનાથી અને એટલી મદદ ખીજાને કરવા તેઓ હમેશા તત્પર રહેતા. વિચારે દાદાભાઈ મુધારક હતા. જૂના રીતરિવાજોના એ વિરોધી હતા. આમ છતાં પોતાની કામને અને ખીજા કામોને વિદ્યાનો લાભ આપીને આગળ વધારવાના તરંગો એ સેવતા હતા.

આ સમયે એમનાં માતૃશ્રી માણેકભાઈ બહિસ્તનશીન થયાં. જ્ઞાનો આઘાત આ માતૃવત્સલ પુત્રને બહુ લાગ્યો. માણેકભાઈ બિલકુલ અશિક્ષિત હતાં. એમને લખતાં-વાંચતાં આવડતું નહોતું. છતાં જગતની બવહારશાળાનો એમનો સારો અનુભવ હતો. એમણે મણા તકડા-છાંયા જોયા હતા. એમનામાં કદાચ પણ ખૂબ હતું. છોકરાને એમણે પોતાના કાંડાના જોર પર ઉઠેર્યો હતો અને શિક્ષણ આપ્યું-અપાવ્યું હતું. છોકરાને ખરાબ સોજતે ચડતાં એમણે બચાવી લીધા હતા. માણેકભાઈ હતાં તે જૂના વિચારના ને જીજ્ઞાસા હતાં પણ જૂની માન્યતાના વાતાવરણ વચ્ચે, છતાં સંસારમુધારાના તેઓ પક્ષપાતી હતાં. સ્ત્રી-કેળવણી માટેના એમના વિચારો પણ મુધારક જેવા હતા. આર્વા સફ્ટગણી, ધરરખ્ખુ, કાલા અને વઢ માતૃશ્રીના સ્વર્ગવાસથી દાદાભાઈને થેલો આઘાત લાગ્યો. દાદાભાઈ કહેતા કે આજે હું જે છું તે મારી માતાના પ્રતાપે છું. મારું પક્ષતર એમના હાથે થયું છે. માતા અને પિતા બંનેનું વહાલ અને લાઠ એકલા માતાએ જ એમને આપ્યાં હતાં. મહાપુરુષોના જીવન-પક્ષતરમાં આમ માતાઓનો હિસ્સો મોટો હોય છે.

હવે દાદાભાઈ સમાજસેવાના કાર્યમાં પણ પોતાનો હિસ્સો આપવા માંડ્યા. આ સમયે પારસીઓમાં તેમ જ હિંદુઓ અને મુસ્લિમોમાં અજ્ઞાન, નિરક્ષરતા અને જૂના વહેમોનું સામ્રાજ્ય હતું. દાદાભાઈએ સફળતામાં નિરક્ષરતા-નિવારણના મંડાણ માંડ્યા.

એમણે પોતાના ધરથી દૂર એક ઝોટલા ઉપર ઇંકરાઓની એક રાત્રિશાળા શરૂ કરી. પોતે એક ગ્રોફેસર હતા અને સારા એવો પગાર પણ મેળવતા હતા છતાં નાનાં મોટાં નિરક્ષર બાળકોને ઉમળકાથી શીખવતા હતા. ગરીબ અને ખરાબ આર્થિક સ્થિતિનાં બાળકો માટે પાટી, પેન્સિલ અને પુસ્તકો પોતાના પૈસાથી પોતે ખરીદી આપતા. એમનો આવો ઉમંગ જોઈ બીજા કેટલાક યુવાનો આ કામમાં એમના સહકારી બન્યા. દરરોજ રાત્રે બે કલાક આ ઝોટલા ઉપર-શાળા ચાલતી હતી. આવડી નાનકડી શરૂઆતને દાદાભાઈ ખૂબ મહત્ત્વ આપતા અને આ શાળાની ઉત્સાહથી વાતો કરતા.

આ સિવાય એમને બીજી પણ ધણી પ્રવૃત્તિઓ વધી સતારના છથી રાતના દસ વાગ્યા સુધી હમેશાં તેઓ એક યા બીજી લોકહિતની પ્રવૃત્તિમાં લાગ્યા રહેતા. મયળ મગજ, સખત પરિશ્રમ, લોકહિતવાદની ભારે ધગશ અને ઉત્સાહી સ્વભાવને લીધે એમનો જીવનકાળ પ્રગતિશીલ થતો ગયો. પોતાના મિત્રો સાથે મળીને એમણે 'રેડુન્ટસ લિટરરી એન્ડ સાયન્ટિફિક સોસાયટી'ની સ્થાપના કરી. બહેરામજી ગાંધી અને બીજા મિત્રો એમની સાથે આમાં જોડાયા. ગરીબ, દલિત વર્ગના લોકો અને સ્ત્રીઓને શિક્ષણ આપવાના ઉદ્દેશથી આ સોસાયટીની સ્થાપના થઈ હતી. દાદાભાઈ એના પ્રમુખ હતા.

સોસાયટીએ પોતાનું કાર્યક્ષેત્ર વિસ્તાર્યું. એણે શાળાઓ શરૂ કરી. આ માટે એના કાર્યકર્તાઓને સર બાર્ટલ ક્રિયર, સર ચાર્લ્સ ફોર્જેસ, પ્રિન્સિપાલ પેટન એલ્ફિન્સ્ટન વગેરે અધિકારી અંગ્રેજોએ સારું ઉત્તેજન આપ્યું હતું. પરંતુ સોસાયટીના પ્રગતિશીલ વિચારો જૂના વિચારના માણસોને ગમ્યા નહિ. જાને વિચારના માણસો વચ્ચે વિરોધ જાગ્યો. સુધારક વિચારના માણસો તો આંગળીના વેદા પર ગણાય એટલા જ હતા તેઓ જદુ પૈસાપાત્ર

પણ નહોતા. છતાં તેઓ સાચા દિલના અને જગૃત હતા. જૂના વિચારના માણસોની ગણે અને અપમાન ખૂણ સહન કર્યાં છતાં પણ તેઓ પોતાના ધ્યેયથી જરા પણ પાછા હઠ્યા નહોતા. સોરાજી યાપુરજી જંગાળી, નવરોજજી ફરદુનજી અને બહેરામજી ગાંધી વગેરે સુધારક પક્ષે હતા. જૂના વિચારવાળાઓએ એમને ‘સોસાયટીના પોરિયાઓ’ ને નામે ઓળખતા હતા.

આ સમયે દાદાભાઈ ખૂબ ધમાલમાં રહેતા. એ ઓ-શિક્ષણ માટે ભાવણે આપતા. ઓ-ટેગવણીની ટેટલીક સંસ્થાઓ પણ આ સમયે ઉદ્ભાવમાં આવી હતી. ઓ-શિક્ષણના વિષયમાં આવી સહેજ જગૃતિ આવી. આ કામમાં પડેલા દાદાભાઈ અને તેમના સાથીદારો ધધાદારી માણસો હતા. સવારના ૭ થી ૧૦ સુધી ઓઓને ટેગવણી આપવાનું કામ તેઓ કરતા. પાંચમી કુટુંબની નાળાઓ બહોં જણવા આવતી, પરંતુ દિંડુજાળાઓ હજી આવતી નહોતી. એમને માટે સોસાયટીએ જુદી યાજાઓ બોલી. આ બધી યાજાઓ ખૂબ સારી રીતે ચાલવા માંડી. લેડ્સ ફોર્લેન્ડની સરકારે આ બાબતમાં પોતાનો અભિપ્રાય નીચે પ્રમાણે આપ્યો હતો :

“The institution is an epoch in the history of education in the Bombay Presidency, from which, it is hoped, will in due time be traced the commencement of a rapid, marked and constant progress.”

દાદાભાઈ લિટરરી સોસાયટીના લાંબા વખત સુધી પ્રમુખ રહ્યા. એ સોસાયટીની એક યાજા તરીકે પ્રચાર કરવાને માટે દાદાભાઈની આગેવાની નીચે સુધારાએ યાન પ્રસારક મંડળીની સ્થાપના કરી. દાદાભાઈએ એ મંડળીના આશ્રય નીચે ધણું ભાવણે આપ્યાં હતાં. એમણે એટલેથી સંતોષ ન લેતાં યાન પ્રસારક

મંડળીના આશ્રયે 'જ્ઞાન પ્રસારક' માસિક કાઢ્યું. એના અધિપતિ પણ દાદાભાઈ પોતે જ હતા. ૧૮૪૫-૫૦થી સંસારસુધારાનું કામ દાદાભાઈએ મિત્રોની મદદથી શરૂ કર્યું હતું. લોકોમાં ખૂબ વહેમો, અજ્ઞાનતા અને અંધશ્રદ્ધા હતાં. આ વખતે ખાસ પારસી કામ-માંથી સાંસારિક અને ધાર્મિક બંધીઓ દૂર કરવાને માટે ૧૮૫૨માં 'રાહતુમાય માઝદય સનાન' સહા દાદાભાઈના પ્રમુખપણા નીચે સ્થપાઈ. આ મંડળે 'સુધારાનું' કામ ઝડપથી ઉપાડ્યું. એમને આર્થિક સહકાર મળ્યો એટલે પુસ્તકો, માસિકો અને લેખો દ્વારા ખૂબ પ્રચાર કરવામાં આવ્યો. ઘણા માણસો આ સંસ્થાને જાહેર વિરોધ પણ કરતા. પરંતુ ધીમે ધીમે કામ વિકસતું ગયું.

પ્રો. દાદાભાઈ એક નાના પ્રોફેસર તરીકે એલ્ફિન્સ્ટન કોલેજ-માં કામ કરતા હતા. સાંજે કોલેજમાંથી પાછા ફર્યા પછી તેઓ સામાજિક, સ્ત્રી-શૈળવણી અને શિક્ષણની પ્રવૃત્તિઓ કરતા અને રાત્રે ગણિતનો અભ્યાસ કરતા. એમનો અભ્યાસ ભેઈ પ્રિન્સિપાલ પેટન ખુશી થયા અને એમને ગણિત જેવા અમૂલ્યના વિષયના પ્રોફેસર બનાવ્યા. દાદાભાઈને રાત-દિવસ મગજની કસરત કરવી પડતી. જૂના વિચારવાળાઓની ટીકાનાં તીરો એમની સામે છૂટથી છોડવામાં આવતાં હતાં. દાદાભાઈ એટલે પ્રવૃત્તિની સાક્ષાત પ્રતિમા. એમણે સુધારાની વિચાળ જાહેરાત કરવા 'રાસ્ત ગોસ્તાર' નામનું પત્ર શરૂ કર્યું. આ પત્રના અધિપતિ તેઓ જ હતા. આ માટે એમને ઘણાં લખીણો લખવા પડતાં અને ઘણી તકરારોમાં પણ જતરવું પડતું.

૧૮૫૫માં એમને ખૂબ માફ લાગ્યો. એઓ વિદાયન હવાફેર માટે ગયા. પરંતુ કામ વિના એમને ચેત પડતું નહોતું. લંડનની યુનિવર્સિટીની કોલેજમાં ગુજરાતી ભાષાના પ્રોફેસર તરીકે એમની નિમણૂક થઈ. ઈરાનમાં ચોક્કસ જરૂરો હતી. હુસ્તિમો

એમના પર બહુ જીલ્લમ કરના હતા. ધરાનના શાહ વિલાયતમાં આવ્યા ત્યારે એમને મળી દાદાબાઈએ આ વાત કહી. પછી અરજીઓ અને પત્રો લખી એમણે ધણા મુધારા કરાવ્યા. મુંબઈમાં સર દીનશા માણેજી પીટીટને લખી ધરાનના જરથોસ્તીઓ માટે મોટું ફંડ બેચું કરાવ્યું.

દાદાબાઈ હવે ગાજકીવ વિષયોનો અભ્યાસ કરવા માંડ્યા. દિંદં અગાઉ ધનધાન્ય અને સમૃદ્ધિમાં મુખી હતા. અંગ્રેજોના આગમન પછી એની એ સમૃદ્ધિ યુક્તારી યર યઈ, દિંદંમાં અંગ્રેજ અમલદારોને સરકારે મોટા હોદાઓ આપવાથી તેમ જ કરો અને જઠાતો દ્વારા તેમ જ વેપાર દ્વારા દિંદં સમૃદ્ધિ દિવસે ને દિવસે વધારે ને વધારે નષ્ટ થતી જતી હતી. અબાનો રસ પેતે પી જતા અને જોટલા-જોતરાં તેઓ દિંદંઓને આપતા હતા આ ઉપરાંત દિંદંનાં આર્થિક અને ગાજકીવ દિતો કવી રીતે જોખ-માતાં હતાં તેને અભ્યાસ પછુ દાદાબાઈએ ખૂબ સુદ્ધમ રીતે કયો વિલાયત જઈ 'ઈસ્ટ ઇન્ડિયન એસોસિયેશન' નામનું મંડળ એમણે સ્થાપ્યું. આ કામમાં દિંદં પ્રત્યે દિલસોજી ધગવનાર અંગ્રેજ મિત્રોએ પછુ એમને ખૂબ સહાયતા આપી. બધા રાજદારી પ્રશ્નોના જોડા જોતરીને અભ્યાસ કરીને તેઓ લેખો અને વાવણે દ્વારા ખરી સ્થિતિ અંગ્રેજી પ્રગ સમક્ષ મૂકતા હતા. આમ એમણે પોતાનું જીવન દિંદંની રાજકીવ પ્રગતિને અર્પણ કરી દીધું.

દાદાબાઈને અનેક માણસો વિવિધ પ્રકારના પ્રશ્નો પૂજતા. તેઓ બધાને સતોષકારક ઉત્તરો આપતા. દિંદંમાં રહીને રાજકીવ પ્રવૃત્તિઓમાં પૂરતો વાગ લઈ શકાતો નહિ, કારણકે દિંદંના અંગ્રેજ અમલદારો આવી ગાજકીવ પ્રગતિને મૂળમાંથી જ લાખી દેતા હતા આથી વિલાયતમાં રહી, ત્યાંની સ્વતંત્ર આબોહવામાં આ પ્રવૃત્તિ વધારે અસરકારક જનશે એમ મિત્રોએ અભિપ્રાય આપવાથી

તેઓ વિલાયત વારંવાર જતા હતા. પોતાના નિભાવ માટે એમણે વિલાયતમાં મેસર્સ કામાવાળાઓની પેઢીના મેનેજર તરીકે કામ કરવાનું શરૂ કર્યું હતું. આમ વેપારી-પ્રવૃત્તિ સાથે રાજકીય પ્રવૃત્તિ પણ તેઓ જોસમેર ચલાવતા હતા.

મુંબઈના આગેવાન રાજદારીઓ સાથે એમને પત્રવ્યવહાર હતા. પરસ્પર વિલાયતની અને દિંદની પરિસ્થિતિ જાગૃત વિચારોની આપ-લે થતી આમાં ઘણી જાણતમાં રૂબરૂ વાતચીત કરવાની આવશ્યકતા ઊભી થતી. આ માટે તેઓ અવારનવાર મુંબઈ આવતા. પોતાના વેપાર-ધંધા માટે અને કામાજી શેઠિયાઓને મળવા માટે પણ એમને અવારનવાર મુંબઈ આવવું પડતું.

એમની રાજકીય સેવાઓએ હવે પ્રજાનું ખૂબ જ્ઞાન બે ચલા માંડ્યું હતું. અને તેઓ હવે સારી રીઠે આમળ આવતા જતા હતા. તેઓ ચોથી વાર વિલાયત જવા ઊડવા ત્યારે એમની સેવાની કદરમાં સર ફિરોજશાહ મહેરવાનજી મહેતાની આગેવાનીનીએ એક જાહેરસભા મુંબઈની પ્રજાએ બોલાવી. નાણાંની તાગી એવી રકમની થેલી એમને અર્પણ કરવામાં આવી. વિલાયતમાં જઈને એમણે આ નાણાંનો ઉપયોગ ત્યાં બહુતા દિંદી વિદ્યાર્થીઓને આર્થિક મદદ અને પુસ્તકો ખરીદી આપવામાં કર્યો. વિલાયતમાં દિંદની રાજકીય પ્રવૃત્તિઓ એમણે તોરશોરથી ઉપાડી હતી. પાર્લમેન્ટના સભ્યોને મળવું. ત્યાંનાં વર્તમાનપત્રોમાં લેખો લખવા, ત્યાંના દિંદી વિદ્યાર્થીઓને મળી જોડતી મદદ કરવી અને સાથે બ્યાપારી પ્રવૃત્તિ પણ ચલાવતી વગેરે બધા કાર્યો એમણે એકી સાથે ચાલુ કર્યાં.

આ બધી રાજકીય પ્રવૃત્તિઓમાં હાદાભાઈને એક અગત્યની ઊંચુપ સાગી. દિંદને પાર્લમેન્ટમાં પ્રતિનિધિ મોકલવાનો હક્ક નહોતો. પાર્લમેન્ટની બહાર આને અંગે ખૂબ દિલચાસ થઈ ચકની, પણ

હિંદની ચાવી પાર્લમેન્ટના હાથમાં હોવાથી અંદર જઈને દિલ્લાલ દરવાની ખાસ અમલ હતી. આથી બ્રિટિશ મતદારો અને લાગવતવાળા માણસોને એમણે મળવા માંડ્યું. એમની અગ્રાહિ બાબુ લાલમોહન ઘોષે પાર્લમેન્ટમાં બ્રિટિશ મતદારોના ટેકાથી લાખલ ચવાની પ્રવૃત્તિ કરી હતી, પણ તેમાં એમને નિષ્ફળતા સાંપડી હતી. દાદાભાઈને ત્યાંના કેટલાક જૂઠ્ઠાઓએ સારો સદ્કાર આપ્યો. દિલ્લા માંજ વાઈસરોય લોર્ડ રીપને પણ એમને સારો સદ્કાર આપ્યો. દાદાભાઈ સેન્ડલ્સ શ્રીન્સજરીના પગપાળામાંથી પાર્લમેન્ટમાં પ્રથમ દિહી સભાસદ નિભાયા. અહીં એમણે દિલ્લા રાજકીય વિષય ઉપર જોસ અને લાગણીબધુ પ્રવચન આપ્યું હતું.

તેઓ પાંચ વગસ સુધી પાર્લમેન્ટના પહેલા દિહી સભાસદ તરીકે રહ્યા હતા. ખીજી વારની ઉમેદવારીમાં એમને નિષ્ફળતા મળી હતી.

ગુજરાતમાં વડોદરાનું મોટું માયકવાડી રાજ્ય આવેલું છે. દિંદમાં વસ્તી, વિસ્તાર અને પેદાશમાં નિઃશ્ચય પછીનું એ ખીજ નજરનું દેશી રાજ્ય મણાય છે. ૧૮૭૪ માં ત્યાં મહારાજાવ માયકવાડ રાજ્ય કરતા હતા. મહારાજાવ એણે ભણેલા, અભિચારી અને ઉદ્દત પ્રકૃતિના હતા. એમણે સ્વેચ્છાનુસાર રાજ્યની પેદાશ પોતાના અગત ખાનગી કાર્યોમાં ઉઠાવવા માંડી. એમના ભુલમ અને અધેરથી રાજ્યની બવરધા તૂટતી જતી હતી, આવકમાં ઘટાડો થતો જતો હતો, અને અર્થ વધતું જતું હતું. દાદાભાઈનું નામ કોઈ દિનેશ્ચુએ માયકવાડને સુચ્યુ માયકવાડે સરકાર પાસે દીવાન તરીકે દાદાભાઈની માગણી કરી. ૧૮૬૯ થી ૧૮૭૫ સુધી દાદાભાઈ દિંદમાં રહેતા હતા દિંદમાં રહી એમણે મુંજઈની મ્યુનિસિપાલિટી, પારસી ખાતાઓ અને લેબરેટરિય કાઉન્સિલમાં જિલ્લેટમેર અને આગેવાનીઓ બાગ લીધો હતો. એમાં એમને

સારો પણ પશુ સાંપડ્યો હતો. આથી જ ગાયકવાડે દીવાન તરીકેની પસંદગી એમના પર ઉતારી હતી અને સરકારે દીવાન તરીકે એમને નીમ્યા પણ ખરા.

વડોદરામાં દીવાન તરીકે આવ્યા પછી ગાયકવાડને એમણે ઘણી સારી સલાહ આપી. અને પ્રજાના સહકારથી તેમ જ કાયદે-સર રાજ્ય કરવા વિનંતિ કરી. પણ ગાયકવાડે પોતાની મરજી મુજબ કુકમો કાઢી ફરી ખરાબ રીતે રાજ્ય કરવા માંડ્યું. દાદાભાઈએ એમાં સુધારો કરવા ઘણા પ્રયત્નો કર્યા. ગાયકવાડ શરૂઆતમાં તો એમનું માન સાચવીને ઠીક ઠીક સંભાળતા, પરંતુ પાછળથી એમની સલાહ એને માટે કડવી ઝેર જેવી થઈ પડી. રાજ્યમાં મોટી ખટપટ અને ઝેરવેરના દાવપેચ ખેલાતા હતા. ગાયકવાડના કાઠિયાઓ પ્રજાને ખૂબ ત્રાસ આપતા હતા. એમાં કોઈ દખલગીરી કરી શક્યું નહિ. દાદાભાઈ આથી કંટાળી ગયા અને એમણે રાજીનામું આપ્યું. ગાયકવાડે દિલ્હીથી દર્યાવી એમને રહેવા સમજાવ્યું, પરંતુ દાદાભાઈએ ચોખ્ખી ના પાડી અને નિવૃત્તિ લીધી.

હિંદ દોઢસો વરસ થયાં બ્રિટિશ શાસન નીચે છે. હિંદ ઉપરનું બ્રિટિશ શાસન હિંદને માટે ખૂબ વિનાશક અને નિર્ધનતા આણનારું થઈ પડ્યું છે. બ્રિટિશ અધિકારીઓ હિંદીઓને બહુ કરી શકશે એવો પ્રચાર બ્રિટન તરફથી અન્ય દેશોમાં થતો હતો, પણ ખરી રીતે બ્રિટિશો હિંદની સમૃદ્ધિ ચૂસતા જતા હતા. આ વાતની પ્રથમ જાણ હિંદીઓને શ્રી દાદાભાઈએ કરી. સરકારી રિપોર્ટ અને આંકડાઓથી એમણે સિદ્ધ કર્યું કે બ્રિટન હિંદને ખૂબ ચૂસે છે અને બ્રિટનના રાજ્યશાસનથી હિંદ આજે નિર્ધન બન્યું છે. આ વાતની જાણ દાદાભાઈએ એક ચોપાનિયા મારફતે કરી. પછી એમણે 'Poverty and British rule in India.' નામનું પુસ્તક લખી જ્યોત સમય મૂક્યું.

હિંદમાં બ્રિટિશ શાસને જે પોલાદી ભોંસ યોજી હતી, તે અંગેની રાજદ્વારી દિલચાલ ઘણી જૂની છે. પાર્લમેન્ટમાં એ ઝુંબેશની પ્રથમ સરખાત કરનાર મહામના એડમન બર્ક હતા. એમણે હિંદ તરફ ભાવબીની દિલસોજી દેખાડી હતી. ૧૮૪૭માં બીજા એક ગૃહસ્થ જોન આર્લ્ટ પાર્લમેન્ટમાં દાખલ થયા. તેઓ હિંદના ખાસ મિત્ર હતા. અને નિયમસર સવાલો પૂછી હિંદ સંબંધી વિષયો પર ખૂબ પ્રકાશ પાડતા. સને ૧૮૫૭માં સર ચાર્લ્સનું ઇન્કિલાબી મિલ પાર્લમેન્ટમાં રજૂ થયું. પરંતુ હિંદીઓને એકે હક્ક આપવામાં આવ્યો નહિ. આની સામે જોન આર્લ્ટ ખૂબ લડ્યા પણ એમને સફળતા મળી નહિ.

ઈ. સ. ૧૮૫૮માં હિંદનો મહાન ઇતિહાસ-પ્રસિદ્ધ બગરો પૂરો થયો. હિંદનું રાજ્ય કંપનીના હાથમાંથી સરકારના હાથમાં આવ્યું ત્યારે હિંદીઓને કંઈક હક્કો આપવાનો ખરડો સર જોન આર્લ્ટે રજૂ કર્યો. આમાં પણ એમને સફળતા મળી નહિ. જોન આર્લ્ટ પછી હેન્રી ફોર્સેટ, ચાર્લ્સ ગ્રેલો, મિ. લુમ, સર હેન્રી કોટન, સર વિન્ડમ વેડમ વગેરે હિંદના મિત્રોએ હિંદીઓને રાજકીય સત્તા આપવાની દિલચાલ ઉપાડી. દાદાભાઈ એમની સાથે ખબરખબા મિલાવી પ્રવૃત્તિ ચલાવવા માંજા. દાદાભાઈ એ 'વોર્લ્ડ ઓફ ઇન્કિલાબ' નામનું એક અંગ્રેજી પત્ર શરૂ કર્યું. અને એમાં અનેક નિમંષો લખી જાહેર સમાજોમાં વાંચવા માંજા. તેઓ પાર્લમેન્ટના સભ્ય ન હોવા છતાં બહાર રહી ખૂબ જોરશોળથી પ્રચાર કરતા હતા.

ઇન્કિલાબ સિવિલ સર્વિસની પરીક્ષા વિલાયતમાં લેવાતી. નાનાથી માંડીને મોટા સુધીના અધિકારો અંગ્રેજોના હાથમાં હતા. ટેક ગવર્નર સુધીની પદવી એમને જ મળતી. આ સિવિલ સર્વિસમાં હિંદીઓને નીમવામાં આવતા નહોતા. વિલાયતમાં પરીક્ષા આપી પસાર થનારને જ સિવિલ સર્વિસમાં દાખલ કરવામાં આવતા હતા.

વિલાયત ખાતે તથા વરસ રહી પરીક્ષા આપવી એ દિંદી વિદ્યાર્થી-
ઓ માટે મોટું ખર્ચાગ કામ હતું. ૧૮૭૫-૮૦ના સમયમાં મિ.
રુસ્તમ વાડિયા નામના એક પારસી નવયુવાન વિલાયતમાં સિવિલ
સર્વિસની પરીક્ષા આપવા ગયા, પણ એની ઉંમર કંઈક વધારે
એવું બહાનું બતાવી એમને પરીક્ષામાં બેસવા દેવામાં ન આવ્યા.
આ વખતે લોર્ડ એલિસબરી ઇન્ડિયાના વડા વજીર હતા. અગાઉ
ત્યારે દાદાભાઈ પાર્લમેન્ટના સભ્ય હતા ત્યારે એમણે એમને
'Black man of India' કહ્યા હતા. લોર્ડ એલિસબરીએ
દિંદોનો કોઈ યુવક વિલાયતની સિવિલ સર્વિસમાં દાખલ ન થઈ
શકે એ માટે ઉંમરની હદ થટાડી રૂઝમાંથી ૧૯ની કરી હતી. દાદા-
ભાઈએ એની સામે ઊપાંઓમાં અને જાહેર સભાઓમાં સખ્ત
દિલચાલ ઉપાડી. પણ દિંદમાં હજી જાહેર કાર્યો કરવા જેટલી
દિમત આવી નહોતી. દિંદ હજી અગાનતાના અધારામાં હતું.

સિવિલ સર્વિસના વિષયમાં દિંદમાં દાદાભાઈના ઉત્સહથી
ખૂબ જોશભેર દિલચાલ ચડે થઈ. ચહેરામાં સજાઓ ભરાઈ અને
સિવિલ સર્વિસમાં દિંદીઓને સેવા માટે આમંત્ર કરાયો. દિંદના
અગ્રગણ્ય રાજદારી ગૃહસ્થોએ આ વાત ઉપાડી લઈ દિંદીઓને
એમાં દાખલ કરવાની મુશ્કેલી કરી. ઇ. સ. ૧૮૭૮માં દિંદી કરબાર
પૂરો થયો એટલે મોટા મોટા દિંદીઓએ મળી પાર્લમેન્ટ જિયર
એક અરજી મોકલાવી. એમાં સિવિલ સર્વિસમાં દિંદીઓને દાખલ
કરવાની છૂટ માગી. દાદાભાઈ નવરોજી અને બીજાઓએ આ
અરજીમાં સહીઓ કરી હતી. દાદાભાઈનાં તીવ્ર આદેશનોથી બ્રિટિશ
પાર્લમેન્ટે દિંદીઓને માટે ૧૮૭૮માં એક કાયદો પસાર કરાવ્યો.
તેમાં દિંદીઓ માટે આ દિવ્ય નોકરીઓમાં દાખલ થવાનું શક્ય
બન્યું, પણ એ કાયદો એટલો પોલાદી હતો કે વધારે દિંદીઓ
એમ દાખલ થઈ શકે નહિ.

ઈ. સ. ૧૮૮૫ માં દિંદી મહાસભાની સરખાત ધર્મ. જોમ-
ટેવિયમ શ્રુમ એ મહાસભાના પ્રથમ મંત્રી અને પ્રેરક હતા. દાદા-
ભાઈને એમને પણ સહકાર હતો. દાદાભાઈએ પ્રથમ ભાઉદાજી,
જગન્નાથ ચંકરેડી, જમશેદજી જીજીભાઈ, નવરોજજી ફરદુનજીની
મદદથી 'જોમ્ને પ્રેસિડન્સી એસોસિએશન' ફરામજી નસરવાનજી-
ના કોટના મકાનમાં સ્થાપી હતી. પરંતુ પાછળથી લોર્ડ કર્ઝનના
સમયમાં મહાસભાની સ્થાપના ધર્મ હતી. સરખાતમાં બહુ થોડી
વ્યક્તિઓએ આમાં ભાગ લેવા માંડેલ. એફિન્ડરન કોલેજના
પ્રિન્સિપાલ વડંજીવર્યના દીવાનખાનામાં એ દરવેએ આકાર લીધો.

ગોકુલદાસ તેજપાલ દાર્ઘરૂઢમાં થી કમલ્યુ. સી. બેનરજીના
પ્રમુખપણા નીચે મહાસભાની પહેલી બેઠક મળી. એમાં દાદાભાઈ
નવરોજજી, ફિરોઝચાહ મહેતા, તેલંગ, રાનડે, દિનયા વાન્જા,
ચંદાવરકર, રહેમતુલ્લા સેવાની, મલેશ અમાકર અને ઝવેરીલાલ
શાસ્ત્રીએ આગેવાનીભર્યો ભાગ લીધો હતો.

મહાસભાનું ખીલું અધિવેશન શ્રી. દાદાભાઈના અખ્યયુપણા
નીચે કલકત્તામાં મળ્યું. પહેલા અધિવેશનમાં માત્ર ૧૦ પ્રતિનિધિની
હાજરી હતી જ્યારે ખીલ અધિવેશન વખતે એ સંખ્યા ૪૧૬ને
આંકડે પહોંચી હતી. એમાં બંગાળના આગેવાન નેતાઓ ડૉ.
રાજેન્દ્રનાથ મિત્ર, શ્રી. સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી અને ખીલ પ્રાંતોના
શ્રી. રામકૃષ્ણ બાંડારકર, પંડિત મદનમોહન માલવીય વગેરે આગળ
આબ્યા હતા.

દાદાભાઈ તે પછી વિસાવત પાછા ગયા અને ત્યાં 'ઇન્ડિયા
'એસોસિએશન'ની આગેવાની લીધી.

૧૮૮૩ની મહાસભાની બેઠક લાહોરમાં મળી. એના પ્રમુખ-
પદે પણ દાદાભાઈ હતા. પંજાબે એમને અનુપમ માન આપ્યું.
ત્યાર પછી ૧૯૦૪ માં લોર્ડ કર્ઝને બંગાળના ભાગલા પામ્યા.

બંગાળીઓને આથી સખત આપાત લાગ્યો. મહાસભામાં જહાલ અને મવાલ એમ બે પક્ષો સ્પષ્ટ રીતે તરી આવ્યા. આથી મહાસભામાં ભતભેદો અને ઉગ્ર-વિચારભેદો ઊભા થયા. આ સમાવવા માટે વિલામતથી ૮૧ વર્ષની ઉંમરે હિંદના દાદા (દાદાભાઈ નવરોજી)ને આવવું પડ્યું. લો. તિલક ઉગ્રમતવાદી હતા. ગોખલે, ફિરોજશાહ મહેતા, સુરેન્દ્રનાથ બેનરજી એઓ મધ્યમ વિચારકોના મોવડીઓ હતા. દાદાભાઈની સૌમ્ય પ્રતિષ્ઠાથી એ સમય પૂરતો વિખવાદ શાંત પડ્યો, પરંતુ પાછળથી ફરી જ્વાલામુખી સળગી ઊઠ્યો. ૧૯૦૬ની કલકત્તાની મહાસભાના પ્રમુખ તરીકે શ્રી. દાદાભાઈની વરણી થઈ દાદાભાઈએ લોકોની પસંદગીને સાચી ઠરાવી બતાવી. આ મહાસભાના મંચ ઉપરથી પહેલવહેલો ‘સ્વરાજ’ શબ્દ એ મહર્ષિના મોઢામાંથી નીકળ્યો. એમણે પ્રથમ ઉચ્ચારેલા આ જાદુઈ શબ્દને આજ મુઘી હિંદ પોતાના આદર્શને એજ શબ્દ માન્યો છે. વ્યાખ્યાનના અંતમાં દાદાભાઈએ ગદ્ગદિત કંઠે

નીચે મુજબ ઉદ્ગારો કાઢ્યા:

“ હવે મારા આયુષ્યના જે થોડાં વરસો બાકી રેલાં છે, તેમાં હું કંઈ કંઈ શુભ વાતો જોવા પામવાનો છું, એ તો હું કંઈ જાણતો નથી. પરંતુ મારી માતૃભૂમિ અને મારા દેશબંધુઓ પ્રત્યે સ્નેહ અને લાકિતના બે બોલ હું મૂકી જઈ શકું એમ હોય, તો કહું કે એકતા સાધો, મંડ્યા રહો અને સ્વરાજ મેળવો; કે નેથી આજે જે લાખો માણસો દરિદ્રતાથી, જૂખમરાથી મહા-મારીથી મરણ પામે છે, અને જે કરોડો માણસો પૂરતા અમને અલાવે જૂખમરો વેઠે છે તેઓ બચવા પામે, અને હિંદ ફરી એકવાર જગતની સર્વ શ્રેષ્ઠ સંસ્કૃત પ્રજાઓમાં પોતાનું પુરાણ-કાળનું મૌરવવંતું સ્થાન પ્રાપ્ત કરે.”

કેવા પબ્જનરી શબ્દો દાદાજીના હેઠલા વસિયતનામા રૂપે

કચ્છનો મંત્રીશ્વર દેવકરણુ શેઠ

‘દુરમાર ઉપર ભરંકર આફત આવી પડી છે. આપણે દેશ પરદેશીઓથી આક્રમણ પામ્યો છે. આને તરફ એમનાં ભરંકર પગલાંઓના પાયા પડે છે. કાંઈ વીરનર જ કે આપણા દેશનું રક્ષણ કરે!’ રાવશ્રી દેશગજાએ પાનના ખીંકાને ઉપાડવા સભા-જનોને આવાહન કર્યું.

‘ખાવા, કેડી વડી આફત આવી આવ? કુરો (શું) ધવો આવ?’ વૃદ્ધ ભાષાત મોઢાજી જાહેજાએ જિભા યધરાવને પૂછ્યું.

‘અમદાવાદનો સૂત્રો શેર જીવંદખાન પચાસ હજારનું મોઢું સૈન્ય લઈ જોડિતો કચ્છનો વિજય કરવા આવ્યો છે. આપણી પાસે કાંઈ તૈયારીઓ નથી. કાંઈ વીરનર માર્તાજી ‘આથાપુરાનો કંડો ઉપાડવા તૈયાર છે!’

‘ધનિક કચ્છમેં કેર તેડી અચેતો (આવે છે)?’ સંધાણના મોઢાજીએ પૂછ્યું.

‘મોરખીનો કાયોજી આપણો ભાયાંત છે. એનો કચ્છ ઉપર દાવો છે, એણે પાંચ લાખ ફારી લાંચ આપી સૂચાને કચ્છ છતી આપવા ઉશ્કર્યો છે.’

‘સૂત્રેજો લશ્કર કેટલે છેટે આવ?’ સુધરીના ભાષાતે પૂછ્યું.

‘હજી રણ જોગંડ્યું નથી. દસ-માર દિવસ લાગશે, તેમાં આપણે સૌએ તૈયારીઓ કરવાની છે, આપણા સૈન્યને બેવસ્થિય

કરી સુખાની સામે ટક્કર ઝીલવી છે. બામાથી કાણુ તૈયાર છે ? છે કાઈ માઈનો પૂત ?

કાઈ જીનું, થયું નહિ. રાવશ્રી ચરવીર પણ સુસ્ત પ્રકૃતિના હતા. એમણે સૈન્ય બેશું ક્યું નહોતું. હથિવારો સખખા નહોતા. ખજાનો ખાલી હતો. બધું એકઠે એકથી ઘૂંટવાનું હતું. આવા અપખચના કામમાં કાણુ હિંમત કરે ?

‘અરે, કાઈ મરદ નથી ? કાઈ કચ્છી માઈનો પૂત નથી ? શું બધાઓએ ધાધરા પહેર્યા છે ?’ બીજી વખત બીકું ફેરવતા રાવશ્રી દર્દભરે અવાજે બોલ્યા.

રાવશ્રીનું મુખ એકદમ નિસ્તેજ થઈ ગયું. એમની આંખો વિષાદમય થઈ ગઈ. એ ફાટી આંખે ચારે તરફ જોવા માંડ્યા. ‘આપ કાઈ મરદ ?’

એક પચીસ વરસના ગૌર શરીર, જિનું લસાટ, તેજસ્વી મુખ-મુદ્રાવાળા યુવકે જોયા થઈ રાવશ્રી પાસેથી બીકું લેવા પગ ઉપાડ્યો.

‘તું કાણુ છે ? તારું શું કામ છે ? તને યુદ્ધવિદ્યા આવડે છે ? તારો કાણુ જામીન છે ?’ રાવશ્રીએ એક સાથે ધણા પ્રશ્નો પૂછ્યા.

‘મારું નામ દેવકરણુ શેઠ છે. હું વેપારી છું, પરંતુ હમણું મહારાણીશ્રી માનકુંવરજાનો કામદાર છું. કાસમ જમાદાર મારો જામીન યાશે.’

કાસમ જમાદાર એજિસીનિયાનો મહાકાય સીદી હતો. આખા કચ્છમાં સરસ સમશેરજાજી લકવૈયો હતો. દેવકરણુ એનો જ પટ્ટકિબ્બ હતો.

‘કાસમ ! તુમ ઈસ શેઠકું પિછાનતે હો ?’

‘દેવકરણુ શેઠ ! બડે મરદ સમશેરજાજી હૈ. ઉસને મેરેકું બહુત બખત સિકસ્ત દી હૈ.’ બીજા સૈન્યના જમાદારોએ દેવકરણુની મરદાનેગીનાં વખાણુ કર્યાં.

ઉચ્ચારવામાં આવ્યા છે ? એમણે જોયું તે ખીખઓએ પણ વરસો પછી મળ્યું.

મદાસભાની ૧૯૦૬ની બેઠક પછી દાદાભાઈનું સ્વાસ્થ્ય સારું રહેતું નહિ. ડોક્ટરોએ દેશમાં આવી આરામ લેવા સલાહ આપી. તેઓ લંડનનો નિવાસ મૂકી મુંબઈ આવ્યા અને વરસોવાના દરિયા કિનારે રહેવા લાગ્યા. મુંબઈના મવર્નર લોર્ડ સીકન હામ અને હિંદના વાઈસરોય લોર્ડ હાર્ડિંગ એમને મળવા વરસોવા આવ્યા.

૧૯૧૬માં ૯૧ વરસની ઉંમરે મુંબઈ યુનિવર્સિટીએ બમ્પ સમારંભ કરી એમને એલ એલ. ડી.ની માનવંતી ઉપાધિ આપી. મુંબઈએ તે દિવસે દેશના દાદાને અનુપમ માન આપ્યું.

ઇ. સ. ૧૯૧૭ના જૂનની ૩૦ તારીખે ૯૨ વરસની પાકી ઉંમરે દાદાભાઈએ આ દુનિયામાંથી વિદાય લીધી. મુંબઈની મહા-જાર ટેકરી ઉપર આવેલા દખ્ખા સુધી એમને વળાવવા આખા મુંબઈના અમગદ્ય લોકો આવ્યા હતા. લાખો લોકોના એ શાંત સમૂહે હિંદના દાદા પ્રત્યેના પ્રેમ અને કૃતજ્ઞતા દેખાડ્યા હતા.

મહાત્મા ગાંધીજીએ દાદાભાઈ વિશે કહ્યું હતું કે—

એ પવિત્ર પુરુષના જીવનમાંથી નિયમિતપણે, અનન્ય દેશ-ભક્તિ, સાદાઈ, મરીનાઈ અને અધ્યાત્મ ઉદ્દોગનો પાઠ હું શીખ્યો. અને મારા જેવા ધણા યે શીખ્યા છે. જે સમયે સરકારની ટીક કરવી એ રાજદ્રોહ ગણાતો હતો, અને સત્ય સંબળાવવાની ભાગ્યે જ કાંઈની હિંમત ચાલતી હતી. તે સમયે દાદાભાઈએ સરકારની સખતમાં સખત ટીક કરી હતી; અને અંગ્રેજ રાજતંત્રની ખામી-ઓ નીકરપણે બતાવી હતી. જ્યાં સુધી હિંદુસ્તાનની હયાતી રહેશે ત્યાં સુધી હિંદુસ્તાનની પ્રજા દાદાભાઈને પ્રેમપૂર્વક યાદ રાખશે એ વિશે મને જરા પણ શંકા નથી.

મહર્ષિ રાનાડે લખી ગયા છે કે—

મેં શ્રી દાદાભાઈનાં દરેક લખાણો, દરેક ભાષણોનો બહુ જ ખારીખીથી અભ્યાસ કર્યો છે. જે કામ માટે એમણે કમર કસી છે તે કામનું નાવ કિનારે આવે તે પહેલાં અનેક ખરાબાઓથી ભરેલ મોટા સાગર ઓળંગેલો પડ્યો. આ કામ માટે એમને ખૂબ સહન કરવું પડ્યું છે અને પડ્યો. આજે અર્થ વગરના આશ્વેષો એમને સહન કરવા પડે છે તેથી એમના તરફના લોકોના પ્રેમમાં જરા પણ ફરક પડનાર નથી. એમનાં લખાણો પાકટ અભ્યાસ અને અનુભવ પછી જ કરાયાં છે. હિંદની અસલ જાહોજલાલી લાવવાના જે રસ્તાઓ શ્રી દાદાભાઈ સૂચવે છે, તે મનન કરવા લાયક અને હિંદનું સાર્થક કરે તેવા છે.

શ્રી ગોપાળકૃષ્ણ ગોખલે લખી ગયા છે કે—

શુ દાદાભાઈની મહાન બિંદગી હતી ! એમની સાદાઈ, દૃઢ નિશ્ચય, સ્વચ્છ અંતઃકરણ, દિવ્ય જાહેર હિંમત, હિંદ માટે તેમનો પરમપ્રેમ, લોકોના હિત માટે એમની ચાલુ લડત, આત્મભોગ એ સર્વે એમનાં કાર્યો અને લખાણો ઉપરથી આપણને જણાય છે ત્યારે મહર્ષિ રાનાડેના નીચેના શબ્દો યાદ આવે છે—“ત્રીસ કરોડ હિંદીઓમાંથી આવા એક જ પુરુષનો જન્મ દેશ માટે આશાસ્પદ છે.”

જય જય હિંદના દેશભક્તા ! જય જય હિંદના દાદા !

‘દેવકરણુને સેનાખ્ય નીમવામાં આવ્યો. દોવાનની પાપડી પછી એને બધાવી.

દેવકરણુ શેઠે તરત જ બાબાતોને પોતાનાં સૈન્યો સાથે આઠ દિવસની અંદર બૂજમાં હાજર થવા તાકીદ કરી. ગેરદાનરોને પોતાની દુકાડીઓ લઈને હાજર થવા લખ્યું. લોહારો અને સરા-શિયા બેસાડી કટાર્થ ગયેલી તલવારો અને બંદૂકો તૈયાર કરાવવા મંડી; અંગ્રા, મુંદરા, માંડવીથી આરબો તેડાવી લીધા. બૂજમાં ચારે તરફથી લાગેલાઓ આવવા લાગ્યા. તેમને માટે એક મોટી બોજનશાળા ખોલવામાં આવી. બૂજના મોટા કિલ્લામાં પુષ્કળ અનાજ પાણી ભરવામાં આવ્યું. વડોગઓને બોલાવી તોપો માટે દારૂઓળાની વ્યવસ્થા કર્ધ. બૂજ આખું સૈન્યનગરમાં ફેરવાઈ ગયું. દેવકરણુ રાતદિવસ જાગૃત રહીને બારે તૈયારીઓ કરવા લાગ્યો. એનાં ઉલોમ, ધીંગળ, એકાગ્રતા અને કર્તવ્યનિષ્ઠાનો પાર નહોતો.

‘મદારાણી સાહેબા, હું એક વિનંતિ કરવા આવ્યો છું.’

‘શું છે દેવકરણુ ?’

‘કચ્છ ઉપર અમદાવાદનો સુબો ચડી આવ્યો છે. કચ્છની સ્વતંત્રતા, રાજ્યવંશ, પ્રજાનું સાહસ, ધન-એશ્વર્ય સૌ આત્મા બરો. શ્રવસટોસટનો મામલો છે. કચ્છના ઇતિહાસમાં આવો કપરો સમય ક્યારેય આવ્યો નથી. માર્ગ ખલાસ થયું.’

‘તમે મરદો કેસરિયાં કરજો અને ખલાસ થશે. ત્યારે અમે તરવારો લઈને લડવા નીકળશું. અમે તૈયાર છીએ. બેફિકર રહો. મારી ત્રણસો દાસીઓ સનુઓ પાસેથી પૂરા હિસાબ લેશે.’

‘તે મને પૂરા બરોસો છે. પછી મને જીલ્લું મંઈ નોઈએ છે. રાજ્યનો ખજાનો ખાલી છે. પૈસા વગર ચુદ્ધ કેમ લડાશે ! હું તમારો કામદાર છું તેથી જાણું છું કે તમારી પાસે રાષ્ટ્રઓનો મોટો ખજાનો અનેક પેઢીઓથી ચાલ્યો આવે છે. સામુરાણી વડુરાણીને અંતકાળે

એની ચાવી ખાનગી રીતે સોંપે છે. કચ્છના જીવન માટે આ ખાનગી મને સોંપે, નહિ તો એનો લાવિખર્ચા કાંઈ ઉપયોગ રહેશે નહિ-છતે પાણીએ આપણે ભસ્મીભૂત થઈશું.’

રાણીએ થોડો વિચાર કરી દેવકરણને બેસવા કહ્યું. થોડી વારમાં જ રાણીવાસમાંથી ત્રણસો દાસીઓએ પોતાને ખંભે અંદરથી ભરેલી કોથળાઓ લાવી આજો ઝોરડો ભરી મૂક્યો.

‘આ એક કોરડા કારીઓનો ખાનગી છે. દર રાણીઓની વંશપરંપરાની કરકસરનો સંગ્રહ છે. આવા જીવનમરણના પ્રસંગે રાજપરક્ષા માટે એ ખાનગીનો ઉપયોગ કરવાનો હતો. મારે હાથે એનો સફાઉપયોગ થાય છે તેથી હું કૃતાર્થ થઈ છું. પ્રુશીથી લઈ જાઓ અને શનુઓને હાંકી કાઢો.

સૂયાને રણુ બિતરતાં વાર લાગી. રસ્તામાં દેવકરણ શેઠે બધા કૂવાઓમાં-ઝેર નાખાવ્યું હતું, તેમ જ કચ્છના પ્રસિદ્ધ મિયાણાઓ વારંવાર ઓચિંતા હલ્લા કરીને શનુસૈન્યને મુશ્કેલીમાં નાખતા હતા. સૂયાને બૂજ આવતાં વીસેક દિવસ નીકળી ગયા. એટલામાં દેવકરણ શેઠે વીસ હજારનું સૈન્ય સર્વ સાધનસામગ્રી સાથે તૈયાર કરી બૂજિયાની કિલ્લેખંડીમાં મુકી દીધું. ચારે તરફ પેગામે મોકલી નવું સૈન્ય ભરતી કરવા અને બૂજ મોકલવા વરદીઓ ગઈ. બૂજિયાની કિલ્લેખંડી પર્વતમાળા ઉપર આંત મજબૂતી અને જિંચાઈ ઉપર મહાગુપ્તી એંગારજીએ બાધી હતી. સૂયાએ આવી બૂજિયાને ઘેરા લાલ્યો. પોતાને ચાંદુ ખોરાક મળે તે માટે ઘોડેસવારોને લૂંટ માટે મોકલ્યા. એણે હજારો સીડીઓ તૈયાર કરાવી પોતાની સુનંદી દુકડીઓને કિલ્લાઓ છતવા મોકલી.

બૂજિયાના કિલ્લાઓની ટેકરીઓ ઉપર ભારે ધમસાણુ મચ્યું. મોગલો નિસરણી સાથે નિસરણીઓ જોડી ઉપર ચડવા માંડ્યા. રક્ષણ કરનારાઓ એમના ઉપર બળજબતા અંગારનાં લાકડાં, પથ્થરો,

તીરે અને સોદાની ખારે વરતુઓ ફેંકવા માંડ્યા. વીસ-પચ્ચીસ ઠેકાણે સીડીઓ મંડાઈ. પહાણો, ઘોંઘાં, મોઝાસો કાઢીઓની માફક ઉપર ચડવા લાગ્યા. ચારે તરફથી આક્રમણનાં મોર્ચાં આવવા લાગ્યાં. ઉપર કાઢામાં ઊભા રહી ચારે તરફ ઊંડા તીરોની દરદાર ક્યાં વગર રક્ષણ કરનારાઓ મોટાં લાકડાં ભરાયી સીડીઓને ઉઘલાવી નાંખવા માંડ્યા. લાકડાં ખૂન જામી, પરંતુ હજી એકેય યત્ન કિસ્સાના ગઢ ઉપર પહોંચી ચક્રો નહોતો. એ દિવસે છુલ્લંખાનને દાર ખાઈ પાછા ફરવું પડ્યું. રા' દેસાળ અને દેવકરજી શેઠ પોતાના સૈનિકાને આખો દિવસ ઉત્સાહ આપતા ઊભા હતા.

રાત્રિના હજારો મોટી સીડીઓ તૈયાર કરવામાં આવી. બીજે દિવસે સૂઝાએ વધારે નળવાન હસ્યા ચડે ક્યાં. પચાસ ઠેકાણે સીડીઓ માંડવામાં આવી. એક જાથે એટલે બીજી તેની જગ્યા છે. સૂઝો શેર છુલ્લંખાન જાતે દૂર ઊભીને હુકમ આપ્યા કરતો હતો. કિસ્સા ઉપરની તોપોએ થોડું નુકસાન કર્યું હતું, પરંતુ આક્રમણ કરનારાઓએ એને ઉઘલાવીને નિરુપયોગી બનાવી દીધી હતી. કચ્છી સૈન્યે બારે દિંમતથી સામનો કર્યો, પરંતુ ધીમે ધીમે એને પાછા હાંપું પડ્યું. છેવટે કિસ્સેમંદીનો બહારથી રક્ષણ કરતો છુંકાગરો નામનો ફોરો (કિસ્સો) સત્રુના હાથમાં ગયો. જાડેજ રજપૂતોએ ત્રણ વાર કિસ્સો પાછો લેવા કેસરિયાં કર્યાં. પણ નિષ્ફળ નીવડ્યા. સ્થિતિ ગંભીર હતી. છતાં ન ગજારાતાં રજપૂતોએ લાચારું ચાલુ રાખ્યું.

*

‘મહારાજ, પાપ લાગીએ.’ એમ કહીને રાવશ્રી અને દીવાને નાગાઓના મહાંતને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કર્યાં.

‘આશીર્વાદ, કુશળ હો ને ! અમારા આઠ હજાર નાગાઓનું જૂથ માર્ગ દિંગળોજ પરસવાને આપ્યું છે. હંમેશની મુજબ વઢાણો અને સીધાંઓનો જદોજસ્ત કરી આપો.’

‘બણી ખુશી’ સાથે. અમારા પુણ્યનો ઉલ્લેખ થાય છે ત્યારે જ આપની જમાતનાં પવિત્ર દર્શન અમને થાય છે. મુસલમાન લશ્કર અમારી ઉપર ચડી આવ્યું છે એટલે માર્ગ રોકાયેલો છે, તેથી લાચાર છું. હું ભારે સંકટમાં છું.’ મહારાવશ્રીએ વિનંતિ કરી.

‘કેનું અને કેટલું સૈન્ય ચડી આવ્યું છે?’ મહંત પ્રાગ-ભારથીએ પૂછ્યું.

‘અમદાવાદનો સૂબો શેર બુલંદખાન પચાસ હજારનું સૈન્ય લઈ ચડી આવ્યો છે.’

‘તમે અમને કાંઈ મદદ ન આપી શકો? ધર્મ, દેવદેવતા અને અમારી સ્વતંત્રતાની રક્ષા માટે આપને શરણે છીએ.’ દીવાને વચ્ચે આવીને પ્રાર્થના કરી.

મહંત થોડો વિચાર કરી કશું કે અમે તૈયાર છીએ. કચ્છના બાદશાહજીએ એ પ્રસંગનું પોતાની મરદાનગી બાપામાં વધુ ન આપે છે:

સામી એવા પિંડમે, પાંતે લેણુ ન કાસા,

માતા પીરસણુ પેથ, પાંતે તીરથ દિતે ચેઆ.

બાવાઓએ પોતપોતામાં વાતો કરી કે આપણાં ભાઈમહેન કે કુટુંબકબીલા નથી. માતા પરસવા પછી જશું. આપણાં તીરથ હમણાં અહીં જ છે.

પેલા કચ્છો પાંતે, તર ડિસે દેસર રા,

મેર કરીમી માતા, અજ આઘાપુરા.

આ મુદ્દ હવે આપણું જ છે. દેશગરાવ બસે આપણા બળને લુએ. આને માતા આઘાપુરાએ આપણા ઉપર કૃપા કરી છે.

સામીએને સપાટે, મુગલ પદ ચેઆ,

સૂએને સરદારને, મયો વડે ચેઆ.

સ્વામી (બાવાઓ)ના સપાટથી મોમતો પાછા દઢયા. બાવાઓએ સૂઆના સરદારનું માથું કાપી લીધું.

સુમલે કે મારે કરે, જાને' બર' દેખા.
કેટ કટક ખાનભે, સામી તર ખરેખા.

મોગસોને મારી બાવાઓએ એમને દરાવી દીધા, ખાનના સૈન્યને મારે માર મારી રત્નામીઓએ છત મેળવી.

હમરો બાવાઓ તલવારો લઈ લક્યા હતા. ખભેખભા 'ગોઠવી ઉપાડાં ચરીરવાળા બાવાઓએ ખાનના સૈન્યને પોતામા પરાક્રમથી પાછું દાઢ્યું. તે ઘેરો ઉઠાવી હતી મથું, પરંતુ બાવાઓનો મોટો સમૂહ યુદ્ધભૂમિમાં પડ્યો હતો. છતાં એમના જીવન પાસે કોઈ ટકી શક્યું નહિ.

મોરખીના કાયોજના તંજૂમાં અર્ધરાત્રિએ બે છુકાની બાધેલ માણસોએ કાયોજની સંભાલથી પ્રવેશ કર્યો. યુવાન પુરુષ કાયોજનો પુત્ર અલિઓજ હતો. જૂદ જાડેજઓનો વલિખ મોઢજ હતો. અલિઓજ સ્વદેશપ્રેમથી પ્રેરાઈને રાત્રે મદદ કરતો હતો.

'ભા કાયાજ ! આતું દેશકોલીનું કામ તારા હાથે? જાડેજકામ લાજ મરે છે. આ તને શું કમલ મુઝી? તું રા'ખે'મારજનો વંશજ બાવા કામ માટે જીવશ ?'

'કાકા, હું શું કરું? સદેશજના બાપે જો કહીને અમારી ગાદી પચાવી પાડી. કચ્છની ગાદી એમની કે અમારી? સાચું કહો? મોરખીમાં પણ સદેશજ અમને ક્યાં સુખે આરામ લેવા દે છે?'

'કાયા, કોઈ વિચાર કર્યો છે? બે મિલાડીના ઝગડામાં વાંદરાને લાવવાથી શું થાય? ઈ તો બાયું છે. અંદર અંદર લડો. પણ ખરા, પરંતુ ત્રીજો જાહેરનો આવે તો બાઈઓએ એકસંપ થવું જોઈએ. તને ખબર છે કે સદેશજ અને તારા ચરીરમાં એક જ લોહી વહે છે? આ સજાનો તને કારોસો છે? કચ્છ છતી જરૂર પચાવી પડશે-આ વેદવાક્ય છે. શા માટે તારા પોતાના ઘરને હાથે આગ લગાડશ બાઈ? તારે જાડેજ નથી રહેવું? મદેજ રઈ વટલી

જવું છે? કાયા ખદલવી છે? ભાઈયું છે, લડો પણ. ‘અધુ હોય ખોલકણા તો મ પોતાની બાંધ’ એ ભૂલી મ જા બાપ! શા માટે હાથે કરીને નાગને ધરમાં ધાંલે છે?’ -

કાથોજી વૃદ્ધના રાખથી પીગળી ગયો. સવારના પો ફાટતાં પહેલાં તો એ પોતાનું સૈન્ય લઈ સૂયાને અહ્લર લટકાવી દૂધ કરી ગયો. સવાર થતાં જ સૂયાએ કાથોજીના સૈન્યના તબૂએને ઠેકાણે કાગળા લીટતા જોયા. એણે પણ કચ્છનો ત્રિજય પકનો મૂંઝી દૂધ કરી. ભાટ ઠવિ કહે છે કે:—

આયો કચ્છ ખટલાય, પણ ઝોંખી લગી ધરા,
લજ બેા શુભમ, જેકે આડો દેસર રા.

કચ્છ જીતવા આવ્યો, પણ કચ્છની પૃથ્વી કંઠથી લાગી. છુમ્મ-ખાન લાગી ગયો. દેશજરાવ એની સામે થયો હતો.

દેવકરણુ શેઠ કચ્છનો મત્રીશ્વર ગણાય છે. એણે ખેડૂતોને મુખી કેયાં. ભૂજ, અંજાર, માહવીના મજબૂત કિલ્લાઓ બાંધ્યા. નારાયણ સરોવરનું મોટું મંદિર બાંધ્યું રાજાને ખાજનો તર થયો. એ મહાન પુરુષે કચ્છને ધનધાન્યથી ભરી દીધું. કચ્છનો પાટવી કુવર લખપતજી ભારે ખર્ચાજી અને વિલાસી હતો. તેને ખર્ચવાને જોઈતી રકમો મત્રીએ આપવા ના પાડી. યુવરાજ એના ઉપર બહુ ગુસ્સે થયો. એના શાગિર્દોએ મત્રી જ્યારે રાવની પાસેથી પાછો ફરતાં સીડી ઝીતરતો હતો ત્યારે એની પીઠમાં જમૈયો ખોસી દીધો. બીજાએ તલવાગનો ધા કર્યો. ગજમહેનની સીડી ઉપર ગમ ગમ કહેતો મત્રી લોહીલોહણ થઈ પડ્યો. એનું પ્રાણપંખેરું ગોડી મથું. રાવ અને મહારાણીએ ઉપવાસ કર્યો. થેડા દિવસ યુવરાજને ચોખી નીચે રાખ્યો. પછી સૌ એની સ્મૃતિ જૂરી ગયાં. મૂલ્યા નથી માત્ર કચ્છના લાટચારણો અને કચ્છનો ઇતિહાસ.

વાધા પારેખનો આખરી અંજમ

“વાધા પારેખ ! તમે કચ્છનું કારભારું હાથમાં લ્યો.”

“રાણીસાહેબા ! એ ન બને. વાધના મોઢામાં માથું નાખવા કાણ દિંમત કરે ?”

“ના ના. વાધા પારેખ ! તમે દિંમત હારો મા. કચ્છને આવા વખતે તમારા જેવા હોશિયાર અને દેશબક્તની સેવાની જરૂર છે. માટે તૈયાર થાઓ.”

“રાણીસાહેબા ! તમારો આગ્રહ છે, તે વિચારી નેહું. પણ મને કેવો અને કેટલો ટેકો મળશે ?”

“જુઓ, અમે ત્રણે રાણીઓ તમારી કુચકે છીએ. બાપાતોમાં પણ અમે ખૂબ પ્રચાર કર્યો છે. બધા બાપાતો અમને ટેકો આપશે. અમે તમને ધનની મદદ કરશું. આજે જ પાંચ લાખ ઠારી રોકડી તમને સોંપશું. તમારા વાળને વાંકો થવા દેશું નહિ. તમે લશ્કર રાખશો તે માટે નેહંતાં નાણાં, અમારી પાસેથી ખુશીથી લઈ જરો. હવે બીજું તમને શું નેહંએ ?”

“પરંતુ મહારાવશ્રી મને કચ્છ-કારભારીની જગ્યા આપશે ?”

“એ કામ અમારું છે. અમે અમે તેમ સમજવીને તમારી નિમજૂક કરાવશું. તે માટે બેફિકર રહો.”

“મહારાવશ્રી મારા અંકુશમાં રહેશે નહિ. એઓથી મહમદ પનાહની રીખવણીથી મુસ્લિમ ધર્મ પાળે છે. ઉઝાડી તલવારે અંગરક્ષકો સહિત જંગલમાં દિંદુ મળે જોને મારે છે. તેનું મારે શું કરવાનું છે ? એ સિધતિ કંઈ આવવા દેવાય નહિ.”

“ એ સારુ તો અમે તમારી નિમણૂક કરવાને ઇતેબર છીએ. આપણે સૌએ રસ્તો કાઢવાનો છે. સર્પ પણ ન મરે અને લાડી પણ ન ભાંગે એવો આપણે રસ્તો કાઢવો જોઈએ. આપણે સૌને એ કામ પ્યારું છે. એટલે કાંઈક રસ્તો જરૂર કાઢીશું.”

“ બીજી ઘણી વાતો છે. પરંતુ મુખ્ય અડચણ મહારાવશ્રીની છે. એઓ બીજી રીતે ખૂબ પાકા છે. એમણે ૪૦૦ સીદીઓ દધિયારખંધ રાખ્યા છે. મહારાવશ્રીની આંગળી જાંચી થાય ત્યાં એઓ પ્રાણુ આપવા અથવા લોહી રેડવા તૈયાર થશે. એમનાં અભ્યાસારો વસતિ ઉપર બંધકર છે. એમને કુવી રીતે દગાવવા? સવાલ મુશ્કેલ છે.”

“ સીદીઓનો તો પહેલાં જ ખડો લાડવો કરવો છે. તે માટે લશ્કર રાખો. પાંચ લાખ ફરીઓ તો તે માટે અમે આપીએ છીએ. બીજી પણ વખત પ્રમાણે દેશું. નિશ્ચિંત રહો.”

“ બૂજમાં લશ્કર કેમ રાખી શકું? રાવશ્રીની નજરે તરત ચકું એટલે મારી આખેર તો તરત અવી જ રહે.”

“ અરે, તમે શા માટે ગભરાઓ છો? બૂજ મૂકીને બીજાં શહેરો નથી? અંજરમાં તમે લશ્કર ભેગું કરી શકો છો. સર્વ વાગકના બહારવટિયાઓને પકડવા લશ્કરની જરૂર છે. એવું બહાનું કાઢજો. કોઈ જોલશે નહિ.”

“ એ વાત તો કીક છે. પણ મહારાવશ્રીના રાજના અભ્યાસારો કેમ અટકાવવા? અને કોઈ સમજણ તો પાડો. કચ્છનો કારભારી યઈ આવા અભ્યાસારો હું કેમ ચલાવી લઉં? ”

“ જુઓ વાધા કામદાર, પર્યર તમે આવેલો દાય જળથી નીકળે, બળથી નીકળે નહિ. હમણાં તો જ્યાં સુધી મજબૂત લશ્કર તૈયાર ન કરી શકો ત્યાં સુધી ચામડા બાણા કરી માથું નીચું કરી બેસી રહેજો. આંખ જોલવાની બધી જ રાખજો. અમે કેમ આંખ

રાવશ્રી રાંધણીના મહારાણી કેશરકુંવરના બહુ વિચક્ષણ હતાં. એમનો વૃદ્ધ કામદાર મરણ પામ્યો હતો. ખીજો કામદાર નોંધતો હતો. મહારાણીએ વાધા પારેખની સમયસૂચકતાની વાત સાંભળી. એમણે કેટલીક ચીજો વાધા પારેખની દુકાનેથી મંગાવી તેની કિંમત બજારમાં અંકાવી નોંધ. વાધો 'પારેખ પ્રમાણિક જણાયો. એમણે પોતાના કામદાર તરીકે વાધાને રાખી લીધો. વાધા પારેખને કચ્છ-કારભારી નીમવા એણે મસલત કરી હતી.

રાજ્યમાં ચાલતા અંધેર અને રાજ્યના અત્યાચારથી મહારાણી ત્રાસી ગઈ. વાધા પારેખ દ્વારા રાજ્યના સુવહીવટને બદોબસ્ત રાખવા એણે વિચાર રાખ્યો. મહારાવશ્રીને સમજાવી દીવાન તરીકે વાધા પારેખની નિમણૂક કરાવી. દીવાન તરીકે કોઈ ખીજ આવવા રાજ પણ નહોતા. આગલા દીવાનો તલવારથી કપાઈ મૂઆ હતા. ખટપટ, મરણ અને કુટુંબનું સત્યાનાથ એ રાજ્યના ગુરસાનાં ફળો હતાં. ગુરસો પણ આચિતો કમકામી નીકળતો હતો.

વાધા પારેખે રાણીઓની જોડે કચ્છનું કારભારું સ્વીકાર્યું. એણે પોતાના ભાઈ કારજી (કારા) પારેખને અંજારનું કારભારું દઈને મૂક્યો. ત્યાં લગાવક માણસોની બરતી કરી એમને તાલીમ આપવાનું કામ પણ સોંપ્યું. બુજથી કેટલાંક ગાડાં ભરી તલવારો, ઢાલો અને બાલાઓ ખાનગી રીતે મૂકી દીધા. વાનો પણ વિશ્વાસ ન કરવા બલામણ આપી, એને અંજાર સહેર મોકલી દીધો.

આફ્રિકામાં આરખો લાખો સીદીઓને જંગલનાં એમનાં ગામ-ગામમાંથી નેરબુલમથી પકડી લાવતા. એ સીદીઓ ઉપર અમાનુષી લુલ્લમે રસતામાં આરખો ગુજરતા હતા. આમકાના ફટકા મારવા, ધમધમતા તલ્લકની ગરમ રેતીમાં સુવાકવા, આમથી કામ દેવા, જૂએ મારવા વગેરે એમનો મદ ઉતારવા ધણી સમજો કરતા હતા. ઉવરે એમને જંગલના ગુલામોની બજારમાં વેચતા. આ સીદીઓ

જમનના મજા ભાગેમાં વેચવાની વસ્તુઓ તરીકે વેચાતા હતા. હિંદના રાજરજવાડાંઓ એમને ખરીદતા હતા. એમના જેવા આઝાદિન, પ્રમાણિક, મણી મટે લોહી રેડનારા એવો મજવા મુશ્કેલ હતા.

હજીમાં પણ આવા મીઠીઓ આવ્યા હતા. મહારાવથી રાવપણજીના પિતા શ્રી ગોહજીને આવા સીદી અંગરક્ષકો રાખવા હતા. પાંચી રાવથી રાવપણજીએ આવા અંગરક્ષકો મોટી સંખ્યામાં ખરીદ કરી રાખ્યાં. એઓ માલિકના દુકમ સિવાય બીજી કોઈ વાત જાણના નહોતા. એમને રાવપણજીએ મુરિદમ ધર્મમાં વટલાવ્યા હતા. મૂળ એમનો ધર્મ જંગલી હતો. હવે એ સર્વે કચ્છીભાષા બોલતા હતા. સૌ નિરક્ષર હતા, ઝંડની હતા, જાગક જેવા કે સમજણ વગરના હતા. એમનો જમાદાર મસૂદ હતો. બીજો મરીચ હતો. સીદીઓ સૌ અલમસ્ત અને હથિપારના ઉપયોગમાં પાવરવા હતા.

સીદીઓ જિયારા જગાન અને મૂખ હતા. મહારાવથીએ અંગરના મહાજન પાસે સીદી મસૂદને એક વખત મોકલ્યો હતો. મહાજનને લાલ આંખ જતાવવા સીદી મસૂદને લલામણ કરી હતી. અંગરના મહાજનને બેઠું કરી એમને પોતાની આંખ બે હાથની આંગળીઓથી મોટી કરી જનાવતાં સીદીએ કંથું કે લુઓ મહારાવથીએ મને તમને આંખ મોટી કરી જનાવવા કહ્યું છે તે પ્રમાણે જતાવું છું.

સીદીઓ પ્રજામાં ખૂબ અગ્રિય હતા. એમનું કાસગ કાઢવા વામા પારેબે પહેલું કામ હાથમાં લીધું. પત્રીના કોકાર (જમીનદાર) ભારાજી અને જિવાજીએ મહારાવથીનો દુકમ માન્યો નહિ. એઓ કોઈ પણ રીતે મહારાવથીની સત્તાને ચાંકતા નહોતા. મહારાવથીએ વામા પારેબને આ કોકારોને નસીહત આપવા આગા કરી. વામા પારેબ મહારાવથીને સમજાવીને સીદી અંગરક્ષકોનું સૈન્ય સાથે લઈને પત્રી ઉપર ચડી ગયો. ત્યાં પરસ્પર લગાઈ થઈ. ભારાજી કોકાર

લક્ષ્મીમાં કામ આબ્યા. કચ્છના ભાયાતો આથી વાધા પારેખ ઉપર બહુ ગુસ્સે થયા. કહવારા વધી ગઈ.

વાધા પારેખે તરત જ ભાયાતોને બેગા કરી આ કામનો બધો અપયથ સીદીઓ ઉપર નાંખ્યો. પોતે આ કામ માથે લેવા નાખ્યું હતો પણ રાવશ્રીના કુકમ મુખજી એને ચડી જવું પડ્યું હતું. સીદીઓને એણે ભારાજીને મારતા વાર્તા કતા વગેરે વાતો ખૂબ વાણ્યાવૃત્તિથી એણે ભાયાતો સામે નમનતાઈથી મૂકી. ભાયાતોને એણે ઊલટા ઉશ્કેરી દીધા. “ચાલો મહારાવશ્રી પાસે અને સીદીઓ સામે ન્યાય મેળવો. એ સીદીઓ જ ભુલમ કનનારા છે. એમને દૂર કરવા જ જોઈએ. હું તમારી સાથે છું. તમે તમારી માગણીઓ આગ્રહ સાથે રાવશ્રી પાસે મૂકો. આ લોકોના ઉપર ભુલમ કરનારાઓને કચ્છપાર કરવા જોઈએ.”

ભાયાતો એકઠા થઈ ગયા એમણે સાથે મળી સીદીઓને હાંકી કાઢવા માટે રાવશ્રી પાસે માગણી મૂકી. રાવશ્રીએ વાત ઉઠાડી મૂકી પણ ભાયાતોએ જીદ મૂકી નહિ. ભાયાતો રિસાઈ જવા માટે તૈયાર થયા. પ્રજા તો વિરુદ્ધ હતી. મહારાવશ્રી દેશની મુઝવણી બરેલી સ્થિતિ સમજતા હતા. એમની સ્થિતિ સડી વચ્ચે સોપારીની જેવી થઈ પડી હતી. પ્રજા અને ભાયાતો બન્નેનો ખોફ ઉપાડી લેવા એ તૈયાર નહોતા. સીદીઓની મૂર્ખતાએ એમને પણ કાંપર થઈ હતા.

મહમદ પનાહ મહારાવશ્રી સાથે જ રહેતો હતો. એ એમનો ગુરુ, સલાહકાર અને માર્ગદર્શક હતો. એણે આખી પરિસ્થિતિ ઉપર ખૂબ વિચાર કર્યો હતો. એણે મહારાવશ્રીને માર્ગ દેખાડ્યો: “ખુશીથી સીદીઓને રજા આપો. આપણે આથી પણ સરસ જીતના માણસો ભરતી કરશું. મારા મિત્રો દિલ્લી સરહદ ઉપરના દેશમાં છે. હું તેમને ખબર કરું છું. આપણે ત્યાંથી પકાણોની ભરતી કરશું. પકાણો સીદીઓ કરતાં વધારે સારા લગવૈયા, વધારે ધર્મજૂતી,

સાચા મુસલમાનો અને વધારે સમજદુવાળા થાશે. પ્રજાને આપણે એમના જોસ અને સંભાવથી તરત મુસલમાન બનાવી દેશું. તમે નચિંત રહો.”

મહારાવશ્રીને એ સલાહ રુચિ. એમણે બાપાતોને બેગા કર્યા. એમની વાત સંભળી. ધણી જ કહી ગોળી મળે ઉતારતા હોય તેવો દેખાવ કરી બાપાતો ઉપર મોટો હાથ મૂકીને એમણે સીદીઓને રજા આપવાનું સ્વીકાર્યું. એમના અંગરક્ષક એ સીદીઓ સિવાય બીજા સૌને દેશમાંથી બહાર કાઢવાની માંગણી સ્વીકારી લીધી. બાપાતો મોટી જીત મેળવવા માટે મનુષ્ય પુરતી થયા. વાખા પારખતી છાતી તો મજ મજ જિંચે બિછળવા લાગી. એણે પોતાની નીતિનો વિચાર માન્યો.

સીદીઓ મવા. પકાણો એક-બેની નાની સંખ્યામાં આવવા લાગ્યા. મહમદ પનાહ પાકા માથુસ હતો. એણે પ્રજાને કે બાપાતોનો શક ન ઉશ્કેરાય તેવી રીતે પકાણોની બરતી દૂધી પ્રજાસિધી કરવા માંડી. થોડા સમયમાં ૧૫૦-૧૭૫ પકાણોની બરતી થઈ ગઈ. રાજમહેલના વિશાળ પેટમાં એ સૌ સમાઈ મવા. એમની બરતી ચાલુ હતી તે દરમિયાન મહારાવશ્રીના અત્યાચારો પણ મોગા પડ્યા હતા. કાંઈનો શક ઉશ્કેરાયો નહિ.

જાને તરફથી જાનામાના લશ્કરની બરતીનું કામ ચાલતું હતું. મહારાવશ્રી પોતાના ૧૮૦-૧૩૫ અંગરક્ષકોને લઈ માંડવી તરફ એકાએક જીપડી ગયા. ત્યાંની રાજવત્સલ પ્રજાએ મહારાવશ્રીનું બાવજીનું સન્માન કર્યું. મહારાવશ્રી રાજમહેલમાં જીનમાં. એક સવારના વહેલા જીડીને દિંદુઓના મંદિરમાં પ્રવેશ કરી, ત્યાંની મૂર્તિઓને ખંડિત કરી મંદિરને અપવિત્ર કરવાનો એમનો ઇરાદો હતો તે માટે આગળથી તૈયારી કરી રાવ આવ્યા હતા.

પ્રજાના આગેવાનોને રાવની મનોદસાની ઝાંખી હતી. માંડવી-

માં કાંઈ ને કાંઈ ઉત્પાત કરશે એવો થોડો થોડો યક એમને હતો. માંડવીના કારભારી વિશ્રામ ખવાસને ખાનગીમાં એમણે પૂછ્યું. વિશ્રામ પણ મહારાવની પ્રવૃત્તિઓથી અજાણ નહોતો. એણે કાને હાથ મૂક્યા. પરંતુ મહાજનને પોતાના બદોબસ્તમાં રહેવાનું મોઢમ સૂચ્યું. પોતા પાસે થોડા સિપાઈઓ છે. પરંતુ રાજ સામે તેઓ ચડશે કે લડશે નહિ. માટે તમે તમારો બદોબસ્ત ખાનગીમાં કરી રાખો. જોશિંતા કાંઈ થાય તો અગાઉ તૈયારીઓ હોય તો કામ લાગે. એવી મોઢમ સલાહ આપી. જગતો નર સદા સુખી. માટે જે કરવાનું હોય તે ખચાવ પૂરતું કરી રાખજો. રાવ પાસે ૧૨૫-૧૫૦ માણસો છે તે પણ વાતવાતમાં જણાવી દીધું.

માંડવી મોટું શહેર અને બંદર છે. એના બારામાં ૫૦-૧૦૦ વહાણો જમખાર, મરકત, મલખારથી માલ લઈ આવતા નાગર્માં પક્યાં હતાં. આ વહાણોના ખલાસીઓ લડાયક હતા. સાગરમાં ચાંચિયાઓ સાથે લડીને એમણે લડાઈની તાલીમ લીધી હતી. આ ખલાસીઓ મહાજનના નોકરો અને એમના માટે પ્રાણ આપે તેવા હતા. મહાજને ખાનગીમાં એમને ભેગા કર્યા. જુદાં જુદાં ધરોની બંદર બૂઝો, તલવારો અને બીજાં હથિયારો વહાણોમાંથી મંગાવીને ભરી રાખ્યાં. બારીઓ અને અગાસીઓમાં ખલાસીઓને છાનામાના ગોઠરી દીધા.

વહેલી સવારે મહારાવથી થોડે ચડ્યા. એમની સાથે એમની પૂઠે અંગરક્ષકો હતા. સૌ માચાથી તે પગ સુધી હથિયારબંધ હતા. મહારાવથી હાથમાં મોટો લાલો લઈ દીન દીન પોકારતા રાજમહેલની બહાર નીકળી શહેરમાં ધૂસ્યા. એમણે રાણેશ્વરના મંદિર તરફ થોડાને દોડાવ્યો. ઉપાડી તલવારો સાથે પઠાણ થોડે-સ્વારો એમની પૂઠે દોડ્યા. ચારે તરફ ઉલ્કાપાત ચઈ રહ્યો. પ્રજામાં ગભરાટ ફેલાઈ ગયો. સૌ પોતપોતાનાં ઘરો બંધ કરી બંદર બરાઈ

ગયા. બજાર સુમસામ થઈ ગઈ. મહારાવશ્રી અને એમના અંગ-રક્ષકો આદે તરફ નજર નાખતા આગળ વધ્યા.

રાજેશ્વરના મંદિરમાં કાંઈ બચાવ નહોતો. થોડી વારમાં પ્રવેશ કરવા માટે મંદિરના બંધ બારણાં ઊઘી નાખ્યાં. પૂજારીને ધાવણ કર્યો. મંદિરની અંદરની મૂર્તિને સ્થાનઘટ્ટ કરી ખસડાવ્યું. એ કર્મ પછી મહાવીના ઇષ્ટદેવના સુંદરવરના મંદિર તરફ રાવશ્રીનું સરખસ આશુ. વિજયથી ઉત્સાહમાં આવેલા રાવશ્રીએ બાદે ઉત્સાહથી બજારની વચ્ચે આવેલા સુંદરવરના મંદિર તરફ થોડો દોડાવ્યો.

સૂર્યોદય તરતમાં થઈ ગયો હતો. આસપાસ સોનેરી તકાનાં દિવ્ય તેજ પ્રસરાયો હતો. છતાં રસ્તાઓ સુમસામ હતા. રસ્તામાં શાક વેચવા બેસનારા પણ બેઠા નહોતા. સવારના પહોરમાં સહેર બહાર સ્નાન કરવા જનારા પણ ઘરમાં બરાઈ બેઠા હતા. રાત્રિ-દિવસ રસ્તામાં સ્વતંત્રતાથી ફરતા અને જર્ણવ્યા ખાવાને માટે મોડું નાખતા બાઈણી સાંઠોને પણ મહાજનના માથુસોએ પકડીને પાંજરાપોળમાં પૂર્વા હતા. વહેલા સવારે પાણીનાં બેઠાં ફૂવાઓ ઉપરથી બરીને પાછી ફરતી સ્ત્રીઓની જેરહાજરી પણ અર્થસચક હતી. માત્ર ફૂતરણો અડીતઢી બસતા રાવશ્રીના સર-ખસને આવકાર આપતા હતા.

શ્રી સુંદરવરનું મંદિર બજાર વચ્ચે આવ્યું છે. મહાવીના સાંકડા રસ્તાઓની વચ્ચે નાના ચોકમાં મંદિર આવ્યું હતું. આસપાસનાં ઘરોની બારીઓ અને અગાસીઓ આ નાના ચોકમાં પડતી હતી. રાવશ્રીનું સરખસ ચોકમાં પહોંચ્યું. એક પણ ચકડું ત્યાં ફરકતું નહોતું. મંદિરના દરવાજા બંધ હતા. તે તોડતા કાંઈ વાર ભાગે તેમ નહોતું. મહારાવશ્રીએ અસ્થાહો અકગરને બોલ્યા પોઠાર કર્યો. પાછળના પડાણ અંગરક્ષકોએ આ પોઠાર ઝીલીને

મેટથી દીન દીનનો ચોકર કર્યો. મહારાવશીએ ફાકતા ધોડાને વેગ આપી મંદિરના દરવાજા ઉપર લાલો ઉગામ્યો. પકાણોએ ધોડાના જીનમાં લટકતા કુહાડા હાથમાં ઉપાડ્યા.

ઝોચિંતા આસપાસનાં ધરોની બંધ બારીઓ ખૂલી ગઈ. બારીઓ અને અગાસીઓ ઉપરથી ખલાસીઓએ બંદૂકામાંથી ગોળાઓ છોડવા માંડી. ધરોમાં ભરાયલા વસ્તીના યુવાનોએ ધરોની અંદર ભેગા કરેલ પથ્થરોના વરસાદ વરસાવવા માંડ્યા. ચારે તરફથી ગોળાઓના સડસડાટ અને પથ્થરોની આંધી જિડી. ચાંત ચોક ફાલાહલ અને મારો મારોના પોકારોથી માણુ જીકપો. દિશાઓ ભયંકર બવાબોથી માણુ જિડી. લોકોનાં ટોળાંઓ લાકડીઓ, હથિયારો જે કાંઈ હાથમાં આબ્યું તે લઈ ધમ્મરસણુ મારે ધસી આવવા લાગ્યા. કાંઈ જાતનો વ્યવસ્થા નહોતી. કાંઈ સરદાર પણ નહોતું.

મહારાવશીના પકાણોની ઉપર અને આસપાસ પથ્થરો અને ગોળાઓનો વરસાદ વરસવો શરૂ થયો. વ્યવસ્થા, શિસ્ત અને નિયમન વગર રૂપતનો આક્રોશ જખરદસ્ત હોવા છતાં સરસ રીતે સંગઠિત નહોતો. પકાણો લાચાર બન્યા. એમણે પોતાની બંદૂકા બારીઓ સામે તાકી ફેંકવાની શરૂઆત કરી. પરંતુ પથ્થરોના મારાથી એઓ બંદૂકા સરખી તાકીને ફેંડી શક્યા નહિ. ધોડાઓ ઉપર પથ્થરોનો મારો થતાં એ ચોકી બાગવા લાગ્યા. ખલાસીઓ પણ પથ્થરોનો મારો ચાલુ હોવાથી સારી નેમ લઈ શક્યા નહિ. એમની ગોળાઓએ જાદુ જૂજ નુકસાન કર્યું. પરંતુ પથ્થરો અને દેડાઓનો મારો સળંગ હતો. ચારે તરફથી ધૂળ-પથ્થરોની આંધી જિડી હતી. એનાથી રસ્તાઓ સર્વે ઢંકાઈ ગયા.

પકાણો ઉપર પથ્થરો આવી પડતા હતા. મારો વ્યવસ્થાજનક નહોતો. છતાં ચાલુ એક જ દિશા તરફ તાકેલા પથ્થરો પકાણોના માથા, સરીર, પગ અને છાતી ઉપર ફાટી પડ્યા. અધઘાઈને નીચે પડ્યા

લાગ્યા. ભોલીની શેડો છિપ્યા લાગી. સામે કાઈ શુનુ નહોતો. ઠાની સામે ધસારો કરવો ? કાઈ ધરતો આશ્રય લેવા જવું પણ સહેલું નહોતું. ધરે સૌ કિલ્લા જેવી બાંધણીનાં અગાઉના વખતમાં બધાતાં એકાદ ધર જીતી લે તોપણ થોડા સમય માટે આશ્રય મળે. ઘેરામાં જીંદગી સપડાવવું પડે. ખોરાક ખૂટેથી જીંદગી મરવું પડે. એક પથરો ધડકા લઈને રાવશ્રીને પૂઠે વાગ્યો. બીજાને એમના ખમા ઉપર આગ્યો. ત્રીજાને સાથમાં અધાગ્યો. ચોથો પીક ઉપર જીંદગી નીચે પડ્યો.

વખત વિચારી મદારાવશ્રીએ પીઠદડ કરી. એમણે મોટી મોટી દાળોને આડે ધરી ધસારો કર્યો. લોકોનું ટોળું સામે થયું. પણ એને હથિયારખંધ ધોડેરવારેને હડાવી દેતા શું વાર લાગે ? લોકો વીખરાયા અને પાછાં ભેગાં થઈ ગયાં. પર્યટો દેંદવા મીઠાં, માણસો કરતાં પણ થોડાઓને વધારે વાંગડું હતું. મુસ્કેલીથી રત્નો કરતાં મદારાવ શહેરની બહાર આવી પહેચ્યા. ફરવાળ 'બંધ કરવાનું પ્રજાજનોને સૂઝ્યું નહોતું એટલે મદારાવશ્રીને નાસી જવાની સમજા મળી. બહાર આવી જતા પણ ન થોમતાં આખું મંડળ જૂજને રસ્તે આગળ વધ્યું.

મદારાવશ્રીના મંડળના પંદર સવારો ઓછા થયા હતા. એમાંના કેટલાક પ્રજાના હાથમાં રૂપડાયા હતા. એમનો ઘડો લાકડો, ત્યાં જ કરી નાખવામાં આવ્યો હતો. પચીસ થોડાઓ પણ ખલાસ થયા હતા. એકે સ્વાર નાનામોટા ધાવે વગરનો નહોતો રક્ષો ને એકે થોડો ધવાયા વગરનો નહોતો બહાર નીકળી ચક્રો. તેમાં કેટલાકને તો જીવલેણ ઈલા થઈ હતી. મંડળ જેમતેમ કરી જૂજ પહોંચ્યું. વાયા પારખે આ સમયે જો એમના ઉપર આક્રમણ થયું હોત તો વિજય સફળ અને સરસ થાત. પણ અમમચેતી બહુ થોડા જ કરી જાણે છે. મદારાવે મહેલમાં આવી મલમપટી કરારી. પોતાને પણ લાગ્યું હતું. વૈરના આવેશમાં એણે દાંત કચકચાવ્યા.

થોડા દિવસો વહી ગયા. મહારાવશ્રીએ મલમ-પટીના પાટા હવે છોડી નાખ્યા હતા. વળી પાછું બૂજની બજારોમાં દીન દીનના પોકારો સાથે સરખસો કાઢવાનું મહારાવશ્રીએ શરૂ કર્યું. માફવી જેવી બૂજમાં જનતાની વ્યવસ્થા નહોતી. વીલે મોઢે વસ્તી અત્યાચારો સહન કરી લેતી હતી. પ્રજા જે સંગઠન કરે તો ફટકું બધું કરી શકે છે? પણ સૌ ઈશ્વર પાસે મદદ માગતા હતા. પોતાના આવકા અને કાંડાના બંજ ઉપર કોઈને વિશ્વાસ નહોતો. સંગઠન કરી એકઠથ્યુ સામનો કરતા પ્રજાના આજેવાનોને આવકાનું નહોતું. સ્વયંચેરશ્યાથી એકઠા થઈ જીવમને કેવી રીતે દૂર કરવો તે કોઈ બાધતું નહોતું.

વાધા પારખને ત્યાં અંજારથી બેપીઓ આવ્યો. કોરા પારખે લખ્યું હતું કે સૈન્ય તાલીમ લઈ તૈયાર થયું છે. એમના માટે હથિયારોનો પણ બંદોબસ્ત થઈ ગયો છે. સૈન્ય ઉપર વિશ્વાસ મુકાય તેવી જાતના માધ્યમો છે. મારાં હુકમથી ચરવાને અને લોહી છાંટવાને પણ તૈયાર છે. માટે આગા લખો તો સૈન્યને લઈ હું બૂજ આવી પહોંચું. કુલ ૪૦૦ સૈનિકોની જરૂરી કરી છે. એમાં મિયાણા, રાજપૂતો, ઠાકીઓ અને થોડા આરખો પણ છે. એમને લૂંટની પણ લાલચ આપવી પડી છે. હવે બધું તૈયાર છે. માત્ર દૂર કરવાના હુકમની હું રાહ જોઈું છું.

વાધા પારખે મહારાણી સાથે મસલત કરી, રાજજોધીને બોલાવી સારું મૂકતું કાઢવામાં આવ્યું. તે મૂકતીને દિવસે અંજારથી જીંદી જીંદી દિશામાં ચાર ટુકડીઓ પસાર થઈ ગઈ. વાગ્યાના લૂંટારુઓ ઉપર લશ્કર જાય છે એવી અફવાઓ અગાઉથી ઉડાડી હતી. લોકોએ એ વાત સાચી માની. ચારે ટુકડીઓ જીંદી જીંદી મારે બૂજને રસ્તે પડી. લાંબો ફેરા ખાંધને ત્રણ ટુકડીઓ બૂજમાં પહોંચવાની હતી. બૂજથી બે માર્ગલ દૂરના એક ગામમાં સૌ ટુકડીઓ એક સાથે ભેગી થવાની હતી. ત્યાંથી બૂજ ઉપર ૪૦૦ સૈનિકોએ એક

સાથે ચડી જવાનું હતું. એકખીખની વાટ જોવાતી હતી. વાઘો પારખે એમને જૂજથી ૬ માર્છલ દૂર મળી આવ્યો.

અધારી રાત્રે આ ૪૦૦ સૈનિકોને સાથે લઈ દારો પારખ જૂજના કિસ્લાના ખારણા પાસે આવી પહોંચ્યો. બદારથી સંકેત અનુસાર નિશાની કરાઈ એટલે દરવાજા ધીમેથી ઊપડી ગયા. દારખારી વાઘા પારખની ગોઠવણ અને આગા મુજબ દરવાજા ઊપડી દેવામાં આવ્યા. પારખના પોતાના જ માણસો ખારણા ઉપર નિમાયા હતા એટલે આખું લશ્કર વિના વિલંબે અંદર દાખલ થયું. એણે પરખારા રાજમહેન તરફ દૂર કરી. વાઘો પારખ રસ્તામાં થોડા રસાલા સાથે ઊભો હતો. સાથે મળી ગયો.

*

“ખાવા* જીડો, જીડો, જરૂરું કામ છે.”

“શું છે?” કમકોને મદારાવે પૂછ્યું.

“ખાવા! મોટું સંકટ આવી પડ્યું છે.”

“ખીમા! શું સંકટ આવી પડ્યું છે?” આંખો ચોળતા મદારાવશ્રી જિભા ચર્ચી ગયા.

“અંબરથી કટક ચડી આવે છે. હમણાં જ આવી પહોંચે છે. સાબકા થાઓ, મોટો કામ છે.”

“તને કાણે કહ્યું?”

“મારી બહેન દીરા મદારાણી સાહેબાની તહેનાતમાં છે. એને કપાકપી વાવડ મળ્યા છે કેતીતી કે પાકા વાવડ છે.”

“તારી બહેનને કપાકપી ખજર મળ્યા હશે?”

“દીરા તે તો બોલી નહિ. કાઈનાં નામો પણ લીધાં નથી. પણ પાકી ખજર હોવાનું જણાવ્યું છે.”

“ખજરા જોટા હોય તો ફોકટના રાત ખગી મૂખે જનવાનું થામ.”

* કમકોમાં રાવકોને ખાવા એટલે ખાપ કહી સૌ સંજોધે છે.

“પશુ બહેન હીરા કહેતી હતી કે સમાચાર સાચા જ છે. એણે પોતાની સગી અંબે બૂબના દરવાજામાં ખૂંટાની બાંધેલ માથુસે દાખલ થતાં જોયા. અત્રપણે મહેલમાં આવી પહોંચશે. જલદી કરો. એતતો નર સદાએ સુખી. સાવધ રહેવામાં શું નુકસાન છે!”

રાવથી તરત આજસ મરડીને જિજ્ઞાસ થયા, એમણે ઝડપથી કપડાં પહેરી હથિયાર સજી લીધાં. મદમદ પત્તાદને ઉઠાડી વાત કરી. એણે તરત જઈ પહોંચીને ઉઠાડ્યા. સૌ હથિયારબદ્ધ થઈ રાજમહેલના અંદરના ભાગમાં તૈયાર થઈ જિજ્ઞાસ રહ્યા.

પારખ છાઈઓને રસ્તામાં થોડો સમય લાગી ગયો હતો. સાંકડા રસ્તાઓ ઉપર અનાજ લાદેલા અનેક જોંટો રસ્તો રોકી માલ ઉતારતા હતા. સવારના વહેલાં તો એ જોંટો પાછાં નીકળી જવાનાં હતાં. ઝોળખાણુ આખા સિરાય અને જાહેર ધવા વખર માર્ગ સાફ કરવાની જરૂર હતી. તેમાં થોડો વખત વહી ગયો.

રાજમહેલની બહાર વાધો પારખ આવી પહોંચ્યો. એણે ત્રણ વખત સિસોટી ધીમેથી વગાડી. અંદરના એના માથુસે દરવાજા ખોલી નાખ્યા, સૌ રાજમહેલમાં દાખલ થયા. ત્યાં સુમસામ શાંતિ હતી. વાધા પારખે ચોકમાંથી પસાર થઈ રાજમહેલના અંદરના ભાગમાં સફેદ પ્રમાણે પ્રવેશ કર્યો. ચારે તરફ ગોઠવણુ પ્રમાણે સીડીઓ મૂકી પહેલા માળનો વચ્ચેની અગાસીમાં સૌ આવી પહોંચ્યા. અંદરમાં પશુ હવે જીગીને બહાર આગ્યો હતો. અંદરની અંદીનીએ અધારાને બદલે ચારે તરફ રૂપેરી પ્રકાશ ફેલાવી મૂક્યો. આખો રાજમહેલ શીળી અંદીનીથી ધવલ રંગ ધારણુ કરી રહ્યો. વાધા પારખને હજી ચાલીકે પશુ જાગી ગયાનો શક નહોતો, એ હવે ઠાઈ સામનો થાય તે માટે ખિલકુલ નભરવચ થયો હતો.

ઓચિંતા વીજળીની ઝડપે અગાસીની આસપાસનાં બારણાંઓ ઠાઈએ બંધ કર્યાં. મૂકેલી સીડીઓ પશુ અપોચપ ઉપડી ઝઈ. વાધો અને એના માથુસે અગાસીમાંથી એકમીજનાં મોઢાં

જેતાં જિભા રહ્યા. ખારીઓ અને જાગ્રાદીઓમાં લાંબી પદાણી બંદૂકો ફૂટવાના શી શી શી શી શી કરતાં અવાજો થયા. પકાણુની નેમ આખાં સાચી હોય છે. જામખરી આંખીને બંદૂકો તાકી ફાડવામાં આવી. એક એક ગોળા એક એક માણસના શરીરમાં પ્રવેશીને ગ્રાણુ લેતી હતી. વાધા પારખ અને કાગ પારખે બહાર નીકળવા ધસારો કર્યો. પરંતુ બહાર નીકળવાની ક્યારે જાણ નહોતી. મજબૂત ખારણાં લાંગી ચકામાં નહિ. ખારણાં લાંગવા આવનારના શરીર જરાવારમાં વીધાઈ મૂકાઈ થઈ નીચે પડવા લાગ્યાં.

હાહાકાર, રોડકળ, નિરાશા અને માયું ફૂટવાના અવાજો આવતા હતા. મહારાવશીનો એ વચ્ચેથી જોરમાં અવાજ સંભળાયો: "એક પશુ ખડમાસ જીવતો જાય નહિ. સૌને પૂરા કરજો."

પકાણો તાકી તાકીને ગોળાઓ છોડવા લાગ્યા. માણસો પટોપટ ઢગલો થઈ નીચે પડવા લાગ્યા. મહારાવશી પોતાના હાથમાં બંદૂક લઈ ચીંધી ચીંધીને ફાટતા હતા. મૂકાઈઓનો ઢગલો વધતો જતો હતો. અહીં તહીં કાઈ માણસો ભોંતની ઓથે લપાઈને જિભા હતા. પણ જીવલેણ બંદૂકો એમને શીધી શીધીને શિકાર કરતી હતી. જે કલાકમાં એક માણસ ત્યાં જીવતો જિભેલો રેખાયો નહિ. મહારાવના હુમલાથી પકાણોએ મૂકાઈના ઢગલાં વીંધી ધાપલોને પૂરા કરી નાખ્યા. વાધો અને એનો બાઈ કારો એમ ૪૦૦ જણામાંથી સૂર્યનું દર્શન કરવા એક જ જીવતો નીકળ્યો નહિ.

સહેરની બહાર એક મોટો ઊંડો ખાડો ખોદી ૪૦૦ મૂકાઈઓને ફાટી તે ઉપર એક મોટો ઝોટલો ચણવામાં આવ્યો. આજે પણ એ સ્થળ અને ઝોટલો વાધાસર-કારાસરને નામે ઝોળખાતાં આ જનાવના ચિહ્ન તરીકે જૂજમાં જિભા છે.